

psychped.naiu.kiev.ua

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Науковий журнал

1(32)'2023

**Журнал індексується в таких базах даних
і пошукових системах:**

- CrossRef (DOI: 10.33270);
- ISSN International Centre;
- ORCID;
- Open Ukrainian Citation Index (Ukraine);
- Index Copernicus International;
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar;
- Центр досліджень соціальних комунікацій;
- Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського;
- Електронний репозитарій НАВС

Київ
2023

Юридична психологія

1
(32)
2023

Науковий журнал • Виходить двічі на рік • Заснований 2007 року • Засновник – Національна академія внутрішніх справ • Свідоцтво про державну реєстрацію серії КВ № 21321-11121 ПР від 26 березня 2015 року • Включений до переліку наукових фахових видань України за категорією «Б» (наказ МОН України від 17 березня 2020 року № 409) • Рекомендовано вченою радою Національної академії внутрішніх справ (від 29 травня 2023 року протокол № 11)

Ūridična psihologiã

Редакційна колегія:

Чорноус Ю. (головний редактор) Бараш Є.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Костицький М.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Кошинець В.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Кришевич О.	кандидат юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Кудерміна О.	доктор психологічних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Максименко К.	доктор психологічних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Медведєв В.	доктор психологічних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Охріменко І.	доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ, Україна
Савченко А.	доктор юридичних наук, професор, Державне бюро розслідувань, Україна
Цільмак О.	доктор юридичних наук, кандидат психологічних наук, професор, Національний університет «Одеська юридична академія», Україна
Паства-Войцеховська Б.	доктор філософії, доцент, Гданський університет, Республіка Польща
Хомчинські П.	доктор філософії, доцент, Лодзинський університет, Республіка Польща

Матеріали подано в авторській редакції. Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів статей. Відповідальність за їхню якість, а також відсутність відомостей, що становлять державну таємницю, службову інформацію, та дотримання принципів академічної доброчесності несуть особисто автори

Юридична психологія : наук. журн. / [редкол.: Ю. Чорноус (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. – № 1 (32). – 153 с.

Адреса редакції:

пл. Солом'янська, 1,
м. Київ, Україна, 03035
Тел.: (044) 520-08-47
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

psychped.naiou.kiev.ua

**Ministry of Internal Affairs of Ukraine
National Academy of Internal Affairs**

LEGAL PSYCHOLOGY

Scientific magazine

1(32)'2023

**Journal is indexed in such databases
and search engines:**

- CrossRef (DOI: 10.33270);
- ISSN International Centre;
- ORCID;
- Open Ukrainian Citation Index (Ukraine);
- Index Copernicus International;
- Academic Resource Index ResearchBib;
- Polska Bibliografia Naukowa;
- Google Scholar;
- Social Communications Research Center;
- The Vernadsky National Library of Ukraine;
- Electronic Repository NAIA

**Kyiv
2023**

ISSN 2519-4682
E-ISSN 2519-4690
doi: 10.33270/03233201

Legal Psychology

1
(32)
2023

Ūridična psihologiã

Scientific magazine • Published semiannually • Established in 2007 • Founder – National Academy of Internal Affairs • State registration certificate series KB No. 21321-11121 ПП dated March 26th, 2015 • Included into the Ministry of Education and Science of Ukraine's law sciences special editions list by category «B» (order No. 409, dated March 17th, 2020) • Recommended by National Academy of Internal Affairs' Scientific Council (Record No. 11, dated May 29th, 2023)

Editorial board:

Yu. Chornous (Editor in Chief)	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
Ye. Barash	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
M. Kostytskyi	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
V. Koshchynets	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
O. Kryshevych	PhD in Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
O. Kudermyna	Doctor of Psychology, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
K. Maksymenko	Doctor of Psychology, Associate Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
V. Medvediev	Doctor of Psychology, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
I. Okhrimenko	Doctor of Law, Professor, National Academy of Internal Affairs, Ukraine
A. Savchenko	Doctor of Law, Professor, State Bureau of Investigation, Ukraine
O. Tsilmak	Doctor of Law, PhD in Psychology, Professor, National University "Odesa Law Academy", Ukraine
B. Pastva-Voitsekhovska	Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Gdańsk, Republic of Poland
P. Khomchynski	Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Lodz, Republic of Poland

The materials are presented in author's edition. The editorial board does not always share the views of the authors of the articles. Responsibility for their quality as well as the lack of information constituting state secret and official information are sponsored by the authors

Legal Psychology : scientific magazine / [editorial board: Yu. Chornous (chief editor) etc.]. – Kyiv : National Academy of Internal Affairs, 2023. – No. 1 (32). – 153 p.

Editors office address:
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
Phone: (044) 520-08-47
E-mail: rvc@naiau.kiev.ua

ЗМІСТ

БАРКО В., БАРКО В., ЮРЧЕНКО-ШЕХОВЦОВА Т. Теоретичні підходи до вдосконалення психодіагностичних досліджень персоналу Національної поліції України	7
СТРАТОНОВ В., РИБАЛКО В. Дисциплінарна відповідальність суддів за порушення засад рівності та змагальності	16
АНДРОСЮК В., ЗАХАРЕНКО Л. Індивідуально-типологічні властивості як професійні риси поліграфологів.....	23
ДЕМ'ЯНЧУК Т. Застосування каральної психіатрії до осіб, які відбувають покарання: історико-правовий аналіз.....	34
КОМАРИНСЬКА Ю. Засади встановлення психологічного контакту з потерпілими від кримінальних правопорушень, що пов'язані з домашнім насильством	43
ГАЛИЧ М., ГАЛИЧ Я. Детермінанти появи й особливості виявів психічних поведінкових порушень в умовах воєнного стану.....	51
ПАВЛЮК О. Психолого-криміналістична характеристика осіб похилого віку й одиноких осіб, які є потерпілими від насильницьких злочинів	60
ШУЛЬГА О., ЛЕЛЮК Т. Організаційні й тактико-психологічні засади проведення судово-мистецтвознавчих експертиз у кримінальному провадженні	68
БУДАНОВА М. Воєнний стан і можливі трансформації особистості поліцейського.....	79
БУРАНОВ І. Психологічні особливості поведінки булера та його жертви	86
ГАМАН І. Сучасний стан наукових розвідок психологічного портретування (профайлінгу) як психодіагностичного інструментарію	93
КОВАЧ О. Передумови легітимного вияву агресії в професійній діяльності поліцейських	101
МІТЕНКО Т. Особливості реалізації системи психологічного забезпечення професійної діяльності працівників кінного підрозділу поліції	112
СМІЛЯНЕЦЬ Т. Телефонна залежність у юнацькому віці: особливості впливу на розвиток особистості.....	121
СУВОРОВА А. Особливості тактики освідування неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку	128
ХИТЬ Ю. Правове регулювання форм психологічної взаємодії між слідчим і прокурором.....	138
НАУКОВІ ШКОЛИ	
КАЗМІРЕНКО Л. Засновнику наукової школи з юридичної психології Михайлу Костицькому – 75 років!.....	148
ДО УВАГИ АВТОРІВ!	150

CONTENT

BARKO V., BARKO V., YURCHENKO-SHEKHOVTSOVA T. Theoretical Approaches to the Improvement of Psychodiagnostic Studies of National Police of Ukraine.....	7
STRATONOV V., RYBALKO V. Disciplinary Liability of Judges for Violation of the Principles of Equality and Competition.....	16
ANDROSIUK V., ZAKHARENKO L. Individual-Typological Properties as a Professional Performance of Polygraphologists.....	23
DEMIANCHUK T. Application of Penal Psychiatry to Persons Serving a Sentence: Historical and Legal Analysis	34
KOMARYNSKA Yu. Principles of Establishing Psychological Contact with Victims of Criminal Offenses Related to Domestic Violence	43
HALYCH M., HALYCH Ya. Determinants of Appearance and Features of Manifestations of Mental Behavioral Disorders under Military Conditions	51
PAVLIUK O. Psychological and Forensic Characteristics of Elderly persons and Single Persons who are Victims of Violent Crimes	60
SHULHA O., LELIUK T. Organizational and Tactical and Psychological Fundamentals Conduct of Forensic art Examinations in Criminal Proceedings	68
BUDANOVA M. Martial law and Possible Transformations of the Policeman's Personality.....	79
BURANOV I. Psychological Peculiarities of the Behavior of the Buller and the Victim.....	86
HAMAN I. The Current State of Scientific Research on Psychological Portraiture (Profiling) as a Psychodiagnostic Toolki.....	93
KOVACH O. Prerequisites for the Legitimate Manifestation of Aggression in the Professional Activities of Police Officers.....	101
MITENKO T. Features of the Implementation of the System of Psychological Ensuring the Professional Activities of the Employees of the Equestrian Unit of the Police	112
SMILIANETS T. Telephone Addiction in Youth: Features of Influence on Personality Development.....	121
SUVOROVA A. Features of the Tactics of Education of Juvenile Victims with Defects of Psycho-Physical Development.....	128
KHYT Yu. Legal Regulation Psychological Interaction Forms between the Investigator and the Prosecutor.....	138
SCIENTIFIC SCHOOLS	
KAZMIRENKO L. Mykhailo Kostytskyi, the Founder of the Scientific School of Legal Psychology, is 75 years old!.....	148
ATTENTION AUTHORS!.....	150

DOI: 10.33270/03233201.7
УДК 159.9.072:159.923:351.741(477)

Теоретичні підходи до вдосконалення психодіагностичних досліджень персоналу Національної поліції України

БАРКО Вадим*

доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>;

БАРКО Вадим

кандидат педагогічних наук, провідний науковий співробітник Державного науково-дослідного інституту МВС України

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3836-2627>;

ЮРЧЕНКО-ШЕХОВЦОВА Тетяна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання Національної академії внутрішніх справ м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6541-3410>

Анотація. Стаття присвячена питанням пошуку напрямів удосконалення психологічних досліджень індивідуальних особливостей поліцейських на підставі застосування оптимального комплексу психодіагностичних методик. Зазначено, що наразі психологи органів системи МВС України з метою психологічного вивчення персоналу використовують різноманітні психодіагностичні інструменти, вибір яких іноді недостатньо обґрунтований. Метою статті є теоретичне обґрунтування та розроблення оптимального комплексу психодіагностичних методик для дослідження індивідуальних особливостей поліцейських. Підґрунтям пошуку оптимального інструментарію стало використання концепцій багаторівневої інтегральної індивідуальності й ортогональних моделей особистості. За результатами опрацювання даних окреслено теоретичні підстави дослідження, у якому взяли участь понад триста співробітників Національної поліції України; наведено результати використання авторського комплексу психодіагностичних методик, який відповідає вимогам оптимальності, запропоновано уточнення до термінів і дефініцій, які використовують під час проведення психодіагностичних обстежень. Наукова новизна полягає в тому, що використані теоретичні підходи до оптимізації психологічного вивчення персоналу поліції дають змогу науково обґрунтовано добирати психодіагностичні методики, за результатами їх використання доповнювати й уточнювати отримані результати щодо оцінювання та вимірювання індивідуальних особливостей працівників, підвищувати точність психологічного діагнозу. Практична значущість статті полягає в тому, що комплексне використання основних методик надає можливість швидко визначити типологічні особливості поліцейського, встановити провідні тенденції, характерологічні властивості тощо. Додатково запропоновано використовувати інші, зокрема проєктивні, методики дослідження особистості

Ключові слова: психологічна діагностика; працівники поліції; індивідуальні особливості; психодіагностичні методики; індивідуальність; особистість; ортогональні моделі

Історія статті:

Отримано: 27.02.2023

Переглянуто: 30.03.2023

Прийнято: 28.04.2023

Рекомендоване посилання:

Барко В., Барко В., Юрченко-Шеховцова Т. Теоретичні підходи до вдосконалення психодіагностичних досліджень персоналу Національної поліції України. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 7–15. doi: 10.33270/03233201.7.

*Відповідальний автор

© Барко В., Барко В., Юрченко-Шеховцова Т., 2023

Вступ

Важливим напрямом підвищення ефективності діяльності Національної поліції України (далі – НПУ) є вдосконалення системи психологічного вивчення персоналу засобами психологічної діагностики. Це передусім потрібно для добору на службу та призначення на посади найбільш психологічно придатних осіб, здатних ефективно виконувати службові функції. Згідно з нормативними документами такий добір проводиться з використанням психологічних тестів для вивчення особистісних характеристик особи¹.

В умовах воєнного стану зростає актуальність підвищення ефективності психологічного інструментарію для вивчення персоналу поліції, особливо значення набуває розв'язання завдання пошуку та використання оптимального комплексу валідних, надійних й економних з позиції часових і фінансових витрат методик психологічної діагностики особистості працівника.

Традиційно психологи НПУ застосовують у своїй роботі значну кількість особистісних опитувальників: 16-PF (Кеттелл), ЕРІ (Айзенк), опитувальник акцентуацій (Леонгард), опитувальник Великої П'ятірки (Джон, Науман, Сото), індивідуально-типологічний опитувальник (Собчик), Міннесотський багатофакторний особистісний опитувальник тощо (Barko, Barko, & Ostapovych, 2022; Maksymenko, 2021). Теоретико-методологічні підвалини та доцільність розроблення такого комплексу обґрунтовано в публікаціях науковців. Автори зауважують, що психодіагностичний діагноз на підставі використання оптимального психодіагностичного комплексу дозволяє психологу правильно й швидко визначити типологічні та характерологічні особливості респондента, допомогти з обранням сфери службової діяльності тощо (Barko, Barko, & Ostapovych, 2022; Maksymenko, 2006).

Науковці зарубіжних країн досить ретельно досліджували індивідуальні особливості працівників-правоохоронців (Г. Баррет (2003), С. Блейр, У. Борман, С. Боучард (2007), М. Дюнетт (1979), Р. Кокрейн (2003), С. Луеке, Р. Мигуель, Дж. Тан, Р. Тетт, Дж. Херд та ін.) (Cattell, 1970; Eysenck, 1982; Gayton et al., 1976; Gough, 2000; Jacobi, 1971; Kincannon, 1968; Megargee, 2012; Soto, & John, 2009). З метою вивчення особистості працівника вони використовували широкий арсенал психодіагностичних методів, наприклад, опитувальники BFI (John, Nauman, Soto); Hogan Personal Inventory (HPI); Californian Psychological Inventory (CPI); Working Readiness and Adaptation Profile (WRAP); Survey of Life Experience (SOLE); Invalid Personality Inventory (IPI); Gilford-Zimmerman Temperament Survey (GZTS) та інші.

У нашій країні останнім часом психологи почали застосовувати адаптовані українською мовою іноземні методики (Barko, Barko, & Ostapovych, 2022). Проте зростає потреба в пошукові оптимального комплексу методів прогнозування психологічної придатності особи до дій в екстремальних умовах воєнного стану. Такий комплекс має відповідати саме вимогам оптимальності, тобто бути спрямованим на повноцінну діагностику особистісних характеристик працівників поліції, налічувати незначну кількість (3–5) методик, не потребувати значних часових і фінансових витрат, зусиль психологів і респондентів під час використання. Проаналізувавши наукові роботи, можна зробити висновок, що з метою пошуку такого комплексу необхідно брати до уваги фундаментальні напрацювання українських й іноземних науковців в галузі психології особистості за останні десятиліття.

У дослідженні зроблено спробу розробити психодіагностичний комплекс на підставі застосування системного підходу до розуміння індивідуальності й особистості. Отримані результати суттєво доповнюють наявні напрацювання. Уперше запропоновано комплекс психодіагностичних методик, який відповідає вимогам оптимальності, результати, отримані на репрезентативній вибірці працівників поліції, свідчать про можливість ефективного використання запропонованого комплексу психологами органів поліції.

Матеріали та методи

Метою статті є теоретичне обґрунтування та розробка оптимального комплексу психодіагностичних методик для дослідження індивідуальних особливостей поліцейських.

Завданням статті є:

- а) розробити теоретичне підґрунтя пошуку оптимального комплексу методик;
- б) провести тестування працівників поліції з використанням зазначеного комплексу;
- в) здійснити аналіз результатів, визначити індивідуальні особливості поліцейських і характер зв'язків між шкалами опитувальників;
- г) встановити відповідність пропонованого діагностичного інструментарію вимогам оптимальності.

Експериментальне дослідження проводилося впродовж 2022–2023 років:

- на першому етапі теоретично обґрунтувався комплекс діагностичних методик;
- другому етапі з використанням комплексу діагностичних методик проведено обстеження 380 працівників поліції (288 чоловіків і 92 жінок), які мали спеціальні звання від капрала до полковника поліції;
- на третьому етапі за результатами тестування визначалася відповідність комплексу вимогам оптимальності.

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>

Кількісний показник вибірки був репрезентативним (при довірчому рівні ймовірності 0,95 із теоретичною статистичною похибкою 0,05).

Для виконання поставлених завдань використовувався комплекс методів: теоретичні методи (аналіз, синтез й узагальнення психологічної літератури з проблеми дослідження); емпіричні методи – опитувальники: ІТО (Собчик, провідні тенденції); «Великої п'ятірки» (Джон, Науман, Сото); Міні-Мульт (Кінканнон) (характерологічні особливості); опитування та інтерв'ювання поліцейських, експертне оцінювання; методи математично-статистичної обробки даних – пакет прикладних програм «SPSS 22.0» та «Microsoft Office Excel 2003», що забезпечило розрахунок статистичних показників, кореляційний аналіз.

Для тестування було відібрано працівників, які мають авторитет в колективах підрозділів і яким притаманні високі моральні та ділові якості (за висновками експертів). Респондентів було заздалегідь ознайомлено з процедурою, призначенням і метою тестування. У процесі тестування дотримано вимог щодо освітлення й оснащення приміщення; доведено письмово інструкцію; стимульний матеріал був стандартним, часові обмеження були ідентичними для всіх.

Результати й обговорення

У процесі пошуку теоретичного підґрунтя розробки оптимального діагностичного інструментарію було враховано результати психодіагностичних досліджень науковців за останні десятиліття. Автори прагнули обґрунтувати та застосувати в дослідженні універсальний підхід до розуміння індивідуальності й особистості та на цій підставі визначити напрями підбору оптимального психодіагностичного інструментарію для використання в поліції, а також переглянути, осучаснити й упорядкувати основну термінологію проведення психодіагностичних досліджень.

У процесі дослідження зауважено, що такий універсальний підхід має ґрунтуватися не на односторонній перевазі певної концепції особистості, яких наразі налічується декілька десятків, а на певній конвергенції найпоширеніших теорій, скажімо, біологізаторських (біогенетичних) і соціокультурних (середовищних). Така конвергенція можлива на підставі концепції ортогенезису й інтегральної індивідуальності (Б. Анан'єв, С. Максименко, В. Мерлін), згідно з якими всі природні та соціальні якості в людині щільно пов'язані. За такого підходу індивідуальні та особистісні риси людини не протиставляються, а відбуваються спроби знайти механізми їх координації (субординації) (Maksymenko, 2006, 2021, 2020). Це дозволяє розглядати індивідуальність як унікальну, неповторну, автономну біосоціальну систему, яка саморозвивається та саморегулюється; містить в собі багатомірні та багаторівневі зв'язки, що охоплюють ієрархічно

підпорядковані властивості всіх ступенів розвитку матерії – фізичних, біохімічних, фізіологічних, соціально-групових і суспільно-історичних. Зважаючи на неоднорідність характеристик такої інтегральної індивідуальності, можна уявити трирівневу структуру останньої. Так, нижній рівень є біологічним базисом особистості, який складається з формально-динамічних ознак: стать, темперамент, задатки тощо. Другий, трохи вищий рівень, містить предметно-змістовні якості: риси характеру, здібності, типи особистості, стильові характеристики діяльності. Третій, верхній рівень, формують духовно-світоглядні характеристики, власне особистісні властивості (спрямованість, цінності, переконання, установки) (Maksymenko, 2021).

За такого підходу, індивідуальність – це продукт злиття соціального та біологічного в індивідуальному розвитку людини. Саме індивідуальність спрямовує розвиток індивіда, особистості та суб'єкта в загальній структурі людини, стабілізує її, пов'язує властивості та є важливим чинником життєстійкості. Тоді особистість є складовою індивідуальності, характеристикою людини як суспільного індивіда, об'єкта та суб'єкта історичного процесу. Якщо особистість – це вершина усієї структури людських властивостей, то індивідуальність – це глибина особистості й суб'єкта.

Також характерною рисою універсального теоретичного підходу є те, що домінуючий нині номотетичний напрям у психології переважно спрямований на вивчення загальних закономірностей психічної діяльності людини. У контексті цього напрямку прийнятною є картина узагальненої вершини особистості, яка має культурно-історичне підґрунтя, але не містить глибинні поведінкові й емоційно-динамічні характеристики особи. Теоретично такий погляд на особистість у психологічній діагностиці певним чином виправданий, але практично він не завжди спрацьовує.

У роботі психолога з людьми необхідний також ідеографічний, індивідуально-особистісний підхід. Інакше складно пояснити наявність кардинально різних індивідуальних властивостей у людей, які виховані в одній культурі, але порізного поведінку під час вибору професії, друзів, сфери інтересів, способів соціальної активності. Реакцією на проблеми можуть бути душевні розлади, агресія (щодо інших або щодо себе). В екстремальних умовах діяльності часто зникає фасад, поверхневий план особистості та відкривається справжня сутність людської природи.

Не випадково прихильник ідеографічного підходу в психології Г. Олпорт розмежував загальні риси й індивідуальні риси. Перші (їх він називав вимірюваними), містять будь-які характеристики, властиві певній кількості людей у межах зазначеної культури. Індивідуальні риси позначають такі характеристики індивіда, які не допускають порівнянь з іншими людьми. Це

справжні нейропсихічні елементи, які управляють, спрямовують і мотивують певні види пристосувальної поведінки (Allport, 1968). Це категорія рис, що унікальна для кожної конкретної людини, вони найточніше відображають її особистісну структуру. На думку Г. Олпорта, особистість адекватно можна описати лише шляхом вимірювання її індивідуальних рис, з використанням таких методів як клінічний опис випадку, щоденник, листи тощо (Allport, 1968).

Зрештою, запропонований універсальний підхід потребує пошуку оптимальних діагностичних інструментів, який доцільно базувати на ортогональних моделях особистості. Свого часу першу таку модель запропонував К. Юнг, який детально описав інтроверсію та екстраверсію як найважливіші типологічні характеристики індивідуального типу реагування, що виявляються в соціальних аспектах людського буття (Jacobi, 1971):

1. Інтровертованість виявляється в тому, що особистість і суб'єктивні психологічні явища ставляться вище за об'єктивні явища навколишнього світу, найбільша цінність відводиться суб'єкту, а не об'єкту.

2. Екстравертованість, навпаки, ставить суб'єкт нижче за об'єкт, причому суб'єкт завжди має другорядне значення, а суб'єктивне явище сприймається як таке, що заважає та є придатком об'єктивного.

Отже, інтроверти сприймають все з погляду свого суб'єктивного розуміння, а екстраверти – з погляду того, що об'єктивно відбувається.

Так, К. Юнг розглядав ще чотири поляри психічні функції (мислення – почуття; сенсорні відчуття – інтуїція) і виокремлював сенсорний та інтуїтивний типи сприйняття в поєднанні з інтро-екстравертованою спрямованістю. Таким чином, увівши в обіг зазначені функції, автор запропонував варіант ортогональної моделі особистості та типологію індивідуальних особливостей.

У своїх дослідженнях Г. Айзенк, з огляду на інтровертно-екстравертну схему особистості, протиставив нестійкий, невротизований тип сталому, стабільному й створив типологію індивідуальних властивостей людини, запропонувавши свій варіант ортогональної схеми, який є дихотомічним: інтроверсія – екстраверсія, нейротизм – стабільність (зазначені особливості Г. Айзенк назвав суперрисами) (Eysenck, 1982).

Дійсно, ортогональні моделі особистості відображають фундаментальні закони Всесвіту. У природі всі організовані структури – галактики, сонячні системи, планети, живі організми, фізичні закони та закони діалектики переважно підкоряються закону симетрії та рівноваги. Якщо слідувати закономірностям симетрії, то кожній базовій властивості для досягнення гармонії та рівноваги відповідає властивість протилежного знаку. Тому використання ортогональної моделі особистісних властивостей цілком виправдано,

оскільки вона протиставляє протилежні, сильно виражені характеристики та дозволяє орієнтуватися в складному світі індивідуальних властивостей людини (коли йдеться про людство й ми прагнемо визначити конституціональну належність конкретної людини).

Обравши за основу модель Г. Айзенка, враховано той доведений науковий факт, що людство порівну містить як «сильний», так і «слабкий» типи, у разі змішування яких утворюються два додаткових. Насамперед реакції на зовнішні впливи поділяються на:

а) реакції, сила яких спрямована назовні (наступальність, активне відстоювання власної позиції, протидія, звинувачення оточення, найбільш різкий спосіб реагування – агресія стосовно інших (гіпертимний тип));

б) реакції, переважно спрямовані на себе, усередину особистості (відступ, готовність відмовитися від реалізації своїх намірів, схильність до самозвинувачення, найбільш різка форма реагування – суїцид, аутоагресія (гіпотимний тип));

та проміжні типи реагування, змішані:
– лабільні (емоційно нестійкі) товариські особистості – результат змішування тривожності з екстравертованістю;

– ригідні нетовариські – змішування агресивності з інтровертованістю (Barco, Barco, & Ostapovych, 2022, p. 33).

Сучасна ортогональна типологія починається з конституційно заданих властивостей, триває в індивідуально-психологічних й особистісних особливостях, вона може бути представлена схемою, в якій фундаментальні ортогональні ознаки інтроверсії – екстраверсії та тривожності – агресивності доповнені протиставленими одна одній ригідністю – лабільністю та сензитивністю – спонтанністю.

Дослідження підтвердили важливе значення вроджених властивостей у формуванні особистості та продемонстрували, що зі спектру вражень про довкілля людина, притаманним саме їй способом сприйняття, обирає та опановує певну інформацію, акцентуючи на одних явищах і нехтуючи іншими. Ця індивідуальна вибірковість і власний стиль засвоєння інформації створюють підґрунтя для формування різних, по-своєму неповторних, особистостей, навіть за однакових умов середовища. Дослідники вважають, що підґрунтям такого індивідуально-окресленого стилю сприйняття, перероблення та відтворення інформації про пізнаваний світ, трансформуючись у думки, переживання та вчинки, є так звана провідна тенденція, яка пронизує всі рівні особистості: найнижчі, біологічні; характерологічну структуру, а також вищі рівні особистості, якими є соціальна спрямованість та ієрархія цінностей.

Поняття «провідна тенденція» більш містке та динамічне, ніж «риса», «властивість», «стан»: воно їх об'єднує та визначає напрям трансформації в різні періоди життя, це ніби узагальнена риса.

Зазначена дефініція містить умови формування певної особистісної властивості, саму властивість і передиспозицію до того стану, який може сформуватися під впливом середовища. Наприклад, підвищена тривожність як конституційна властивість спричиняє формування підвищеного рівня тривожності як індивідуально-особистісної риси та легко переростає в стан тривоги в разі несприятливої ситуації. По вертикалі провідна тенденція пронизує різні аспекти особистості: базові властивості, риси характеру та їх реалізацію у вигляді соціальних установок. По горизонталі така тенденція містить індивідуальний стиль, що виявляється в основних підструктурах особистості: мотиваційній сфері, емоційних особливостях, когнітивному стилі та комунікативних властивостях.

Слушною є думка, згідно з якою «особистість» слід розуміти як цілісне утворення, відкриту зовнішньому досвіду саморегулюючу систему, у якій на всіх рівнях розвитку та формування самосвідомості виявляється провідна тенденція, що надає індивідуального забарвлення таким структурним компонентам, як мотиваційна спрямованість, емоційна сфера, стиль мислення та спосіб спілкування з оточенням. Якщо так трактувати особистісний конструкт, то з'явиться той стрижень, який надає індивідуального стилю всім особистісним аспектам на різних рівнях. Тоді базові характеристики темпераменту чи характеру, виявлені відповідними тестами, знайдуть своє продовження в індивідуальних й особистісних особливостях, виявлених іншими методами, зверненими до вищих рівнів розвитку особистості.

Саме провідні тенденції є підґрунтям спонтанної, непередбачуваної поведінки в складних ситуаціях і в стресі; будучи своєчасно виявленою, провідна тенденція підказує шлях посилення контролю й опанування ситуацією, потрібний кожній людині. Індивідуально-особистісні властивості визначаються провідними тенденціями, які сягають корінням генетичної передиспозиції, що формує конституціональні особливості й темперамент людини. Характер – це сплав конституціонально заданих властивостей людської психіки з виховним впливом середовища, яке згладжує або посилює стійкі індивідуальні властивості людини, формує установку на самоконтроль. Вищі рівні особистості – морально-етичні засади, самосвідомість, ієрархія цінностей – формуються завдяки культурно-історичному досвіду соціуму та пов'язані з вибірковістю кожної конкретної людини, зумовленою певним індивідуально окресленим набором провідних тенденцій.

Щодо фундаментального поняття рис, то традиційно в психології – це стійкі, повторювані в різних ситуаціях особливості поведінки індивіда. Так, Г. Олпорт вважав рису найзначнішою одиницею аналізу для розуміння та вивчення особистості. Характеристика особистості визначається такою рисою, як схильність до

реагування подібним чином на різні види стимулів. Він визначає рису як системотвірний блок психологічної організації, що служить об'єднанню реакцій на різні стимули (Allport, 1981).

На думку Р. Кеттелла, особистість – це саме сукупність рис, що дозволяє прогнозувати дії людини в певній ситуації. Поверхневі риси – це кластери відкритих ззовні перемінних, які супроводжують одна одну в низці поведінкових актів. Основні (первинні, вихідні) риси є підґрунтям поверхневих поведінкових рис, вони стабільніші та важливіші, дають глибшу оцінку поведінці та визначаються методом факторного аналізу (Cattell, 1970).

Існує генералізоване визначення риси, згідно з яким це описова змінна, що визначає інтегральну стратегію поведінки людини та формується на конституційному (властивості організму), індивідуальному (досвід життєдіяльності) й особистісному (рефлексійно-ситуативному) рівнях (Barko, Barko, & Ostapovych, 2022, p. 50).

До конституційних рис можна віднести ті, які обумовлені властивостями нервової системи – силу–слабкість, лабільність–інертність нервових процесів, екстравертованість–інтровертованість, тривожність–агресивність тощо.

До переліку рис, які формуються на індивідуальному рівні, доцільно включити основні риси (або фактори другого порядку, за Кеттеллом): замкнутість–комунікабельність, покірність–домінантність, інтелектуальність–обмеженість, стриманість–експресивність, метушливість–розсудливість, боягузливість–сміливість, жорсткість–чутливість, практичність–мрійливість, консерватизм–радикалізм тощо.

Зрештою до низки рис особистісного рівня можна віднести ті, які відображають світоглядні цінності та переконання особистості, наприклад: егоцентризм–альтруїзм, матеріальність–духовність, філантропія–мізантропія, свобода–залежність.

Таким чином, поняття якості та риси, очевидно, слід розрізняти. Якість фактично відповідає кеттеллівському терміну «поверхнева риса» й олпортівському – «вторинна диспозиція», у той час, як поняття «риса» є більш генералізованим, аніж якість, воно узагальнює, підсумовує існування значного, хоча й обмеженого набору різних якостей, за ступенем вираженості яких визначають індивідуально-особистісні відмінності. Риси об'єднують групи різних якостей, тісно пов'язаних спільною інформацією, та виступають як їхні інтегральні характеристики.

Завдяки більшості суб'єктивних опитувальників діагностуються саме ті риси, які сформовані на індивідуальному рівні (наприклад, опитувальники Р. Кеттелла, MMPI, Міні-Мульт тощо). У такому розумінні за змістом індивідуальна риса відповідає «загальним рисам» або «центральною диспозиціям» Г. Олпорта, а також «основним рисам» (факторам другого порядку) Р. Кеттелла; саме

діагностика таких рис уможливорює побудову та формулювання психологом якісного й обґрунтованого прогнозу можливої поведінки людини. Підґрунтям виокремлення індивідуальних рис на базі різноманітних якостей є метод факторного аналізу, на принципі виокремлення індивідуальних рис побудовано багатфакторні опитувальники. Щодо суперрис Г. Айзенка, кардинальних диспозицій Г. Олпорта та провідних тенденцій Л. Собчик (екстра-інтроверсія, тривожність-агресивність тощо), то вони переважно відображають конституційні риси.

Деякі дослідники терміни «властивість» і «риса особистості» вживають як синоніми. Так, окремі риси описують в поняттях «властивостей нервової системи» (Н. Левітов), «властивостей темпераменту» (В. Мерлін), «рис характеру» (Б. Ананьєв). Для уникнення понятійної плутанини пропонуємо розмежовувати ці терміни, застосовувати їх окремо, й «індивідуальними (або індивідуально-психологічними) властивостями» вважати узагальнені характеристики темпераменту, характеру, здібностей, спрямованості.

Також вважаємо обґрунтованим застосування ширшого терміна «індивідуально-особистісні властивості». На нашу думку, це:

а) індивідуальні особливості (властивості) як «глибина» особистості та суб'єкта, інтраіндивідуальна структура – процеси, стани, властивості особи спільно з мотивами, темпераментом, характером, потребами, установками;

б) особистісні особливості – як вершина усієї структури людських властивостей, інтеріндивідуальна структура – особистість з її соціальними зв'язками та взаємовідносинами в діяльності.

Отже, підсумовуючи, можна сказати, що психологічна якість – це вихідна характеристика поведінки людини, мовний прикметник, у якому зафіксовано певну її ознаку, відображено індивідуальну відмінність однієї людини від іншої. Якості є компонентами зовнішніх форм виявів психології людини, в них у словесній формі зафіксовано спостережуване й осмислене, поведінка та діяльність людини. Кількість якостей може бути значною; їх можна розглядати як імпліцитні оціночні параметри особистості. Індивідуальні (індивідуально-психологічні) властивості особистості – це стійкі психічні явища, які впливають на людську діяльність і характеризують особистість з психологічного та соціального боку. Вони реалізуються в соціумі, їхню структуру становлять темперамент, характер, здібності, установки, спрямованість. Також вони є елементами інтраіндивідуальної структури; це «глибина» особистості та суб'єкта. Особистісні властивості – це вершина структури людських властивостей, її інтеріндивідуальна структура, тобто особистість з її соціальними зв'язками, цінностями, переконаннями, вищими мотивами. Індивідуально-особистісні властивості – це динамічне поєднання

індивідуальних властивостей людини з особистісними.

Розглянуті теоретичні підходи на практиці сприяють поліпшенню точності психологічного діагнозу та надання висновку щодо придатності особи до діяльності. Проведене дослідження довело, що використання багаторівневих ортогональних моделей дозволяє психологам підбирати методики та за результатами їх застосування доповнювати й уточнювати отримані результати щодо оцінки та вимірювання індивідуально-особистісних особливостей особи. Результати тестування показали, що адаптовані авторами україномовні варіанти іноземних методик, засновані на ортогональних моделях (Індивідуально-типологічний опитувальник (ІТО), Опитувальник Великої П'ятірки (ОВП), опитувальник Міні-Мульт), мають високі показники критеріальної валідності та ретестової надійності (їх значення коливаються в інтервалі 0,72–0,84). Також важливо, що між однотипними шкалами зазначених опитувальників виявлено значущі кореляційні зв'язки ($r=0,23-0,55$), що уможливорює підтвердження (або заперечення) отриманих психологом результатів і поліпшення точності психологічного діагнозу, а отже, й прогнозу ефективності діяльності працівника поліції.

Наприклад, шкали «Міні-Мульт», які відображають характерологічні тенденції до імпульсивності, лідерства, домінування, оптимістичності (4 і 9) позитивно корелюють зі шкалами стеничного типу реагування ІТО – екстраверсією (0,31–0,37), спонтанністю (0,45–0,38), агресивністю (0,49–0,25). Зафіксовано їх негативну кореляцію зі шкалами гіпостеничного типу – інтроверсією (–0,26) – (–0,23), сензитивністю (–0,38) – (–0,28), тривожністю (–0,41) – (–0,40). Шкали «Міні-Мульт», у яких відображено такі риси, як надконтроль, песимістичність, тривожність (1; 2; 7), помірно позитивно корелюють зі шкалами гіпостеничного та змішаного типу реагування ІТО: інтроверсією (0,25–0,35), сензитивністю (0,41–0,42), тривожністю (0,55), ригідністю (0,16–0,25). Шкали емоційної лабільності та індивідуалістичності «Міні-Мульт» (3 і 8) виявили значущі кореляційні зв'язки зі шкалами сензитивності й емотивності ІТО (6 і 8) (0,35–0,32).

Також встановлено позитивні кореляції стеничних шкал Міні-Мульт (4 і 9) з такого ж типу шкалами 1 і 5 (екстраверсія та відкритість досвіду) ОВП (0,30–0,39), а також негативні кореляції зі шкалами гіпостеничного регістру 2 (нейротизм) і 4 (поступливість) (–0,30; –0,44). Аналіз зв'язків шкал «Міні-Мульт-У», у яких відображено риси гіпостеничного та змішаного типу реагування (надконтроль, песимістичність, тривожність) (1; 2; 7) виявив помірну позитивну кореляцію з шкалами гіпостеничного регістру ОВП – нейротизмом (0,43–0,56), поступливістю (0,25–0,32), сумлінністю (0,37–0,42) і негативні

кореляції з шкалами екстраверсії та відкритості досвіду (-0,25; -0,36) (Barko, Barko, & Ostapovych, 2022).

Таким чином, комплексне використання зазначеного комплексу методик дає можливість досить швидко визначити ортогональні типологічні особливості поліцейського (екстраверсію, нейротизм, ригідність, лабільність), встановити тип реагування (провідні тенденції) (на підставі ІТО); характерологічні властивості (сумлінність, поступливість, відкритість досвіду) (на підставі ОВП); можливі варіанти психологічної дезадаптації (депресивну, демонстративну, імпульсивну, тривожну тощо) (на підставі Міні-Мульт). Досвід показує, що те ж саме стосується комплексного використання інших заснованих на ортогональних моделях і адаптованих українською мовою методик, наприклад: Опитувальника діагностики міжособистісних відносин (ДМВ) і Каліфорнійського психологічного опитувальника (СРІ), які дозволяють встановити тип інтерперсональної взаємодії та його узгодженість з типом особистості – альфа, бета, гамма, дельта (на підставі СРІ) та домінуючим способом реагування.

Названі методики реалізують переважно номотетичний психодіагностичний підхід, дозволяють розподіляти респондентів на групи за рівнем сформованості певної психологічної властивості, визначати більш і менш придатних осіб тощо. Посилити прогностичну точність діагнозу можна використовуючи методи ідеографічного дослідження особистості, які дозволять визначити деякі унікальні індивідуально-особистісні особливості людини, наприклад, проєктивні тести Г. Роршаха та Л. Сонді.

Висновки

З огляду на зазначене, можна зробити висновок про те, що вдосконалення психодіагно-

стичного вивчення індивідуальності працівника поліції має ґрунтуватися на реалізації універсального теоретичного підходу, який засновано на: а) конвергенції біогенетичних і соціокультурних теорій дослідження особистості; б) поєднанні позитивних сторін номотетичного й ідеографічного підходів в психології; в) використанні багатоврівневих ортогональних моделей особистості, комплексному вивченні загальних та індивідуальних рис людини.

Окреслені вище теоретичні підходи в разі застосування на практиці дозволяють збільшити точність психологічного діагнозу та висновку щодо психологічної придатності особи до службової діяльності. Використання універсального теоретичного підходу та розглянутих ортогональних моделей особистості дозволить психологу науково обґрунтовано підбирати оптимальний комплекс психодіагностичних методик і за результатами їх використання доповнювати й уточнювати отримані результати щодо оцінки та вимірювання індивідуально-особистісних властивостей працівників поліції. Так, вимогам оптимальності відповідає комплексне використання валідних, надійних й економічних адаптованих українськомовних опитувальників діагностики характерологічних особливостей, зокрема ІТО; ОВП; Міні-Мульт, СРІ; ДМО. Додатково, з метою уточнення отриманих даних, доцільним є використання проєктивних методів: «Незакінчене речення», «Портретні вибори», тест Роршаха тощо. Удосконаленню та спрощенню інтерпретації результатів досліджень і проведених психодіагностичних процедур також сприятиме використання уточнень до понятійно-термінологічного апарату, який постійно використовують психологи під час проведення психологічного вивчення індивідуально-особистісних властивостей поліцейських.

References

- [1] Allport, G.W. (1981). *Personality and Social encounter*. L.: Univ. of Chic. Press.
- [2] Barko, V.V., Barko, V.I., & Ostapovych, V.P. (2022). *The use of adapted foreign psychodiagnostic methods in the National Police of Ukraine*. V.O. Kryvolapchuk (Eds.). Kyiv: Liudmyla.
- [3] Barrett, J.V., Miguel, R.F., Hurd, J.M., Lueke, S.B., & Tan, J.A. (2003). Practical Issues in the Use of Personality Tests in Police Selection. *Public Personnel Management*, 32(4), 497-517. doi: 10.1177/009102600303200403
- [4] Bouchard, C., Blair, S., & Haskell, W. (Ed.). (2007). *Physical activity and health* (2nd ed.). Printed in the United States of America. Retrieved from <http://www.fea.br/wp-content/uploads/2021/06/Claude-Bouchard-Steven-N.-Blair-William-L.-Haskell-Physical-Activity-and-Health-Human-Kinetics-2012.pdf>
- [5] Cattell, R.B. (1970). *The scientific analysis of personality*. Harm. (Midd'x): Penguin Books.
- [6] Cochraine, R. E., Tett, R., & Vandecreek, L. (2003). Psychological Testing and the Selection of Police Officers. A National Survey. *Criminal Justice and Behavior*, 30(5), 511-537. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/247743668>
- [7] Dunnette, M.D., & Borman, W.C. (1979). Personnel Selection and Classification Systems. *Annual Review of Psychology*, 30(1), 477-525. doi: 10.1146/annurev.ps.30.020179.002401
- [8] Eysenck, H.J. (1982). *Personality, genetics, and behavior*. N.Y.: Praeger. Retrieved from <http://hdl.handle.net/10822/548759>

- [9] Gayton, W.F., Fogg, M.E., Tavormina, J., Bishop, J.S., Citrin, M.M., & Bassett, J.S. (1976). Comparison of the MMPI and Mini-Mult with women who request abortion. *J. Clin. Psychol*, 32, 648-650. doi: 10.1002/1097-4679(197607)32:3<648::aid-jclp2270320334>3.0.co;2-u
- [10] Gough, H.G. (2000). The California Psychological Inventory. In *Testing and assessment in counseling practice* (pp. 45-71). C.E. Watkins, V.L. Campbell (Eds.). Lawrence Erlbaum Associates Publishers. Retrieved from <https://psycnet.apa.org/record/1999-04157-003>
- [11] Jacobi, J. (1971). *Complex/Archetype/Symbol in the Psychology of C.G. Jung (Bollingen Series LVII)* (3rd ed.). Princeton University Press.
- [12] Kincannon, J.C. (1968). Prediction of the standard MMPI scale scores from 71 items: The Mini-Mult. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 32(3), 319-325. doi: 10.1037/h0025891
- [13] Maksymenko, S. (2020). Genetic psychology: problems and perspective (basics of concept). *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*, 40(4), 27-33. Retrieved from <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/720>
- [14] Maksymenko, S.D. (2006). *The genesis of the realization of personality*. Kyiv: KMM. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734643>
- [15] Maksymenko, S.D. (2021). *Psychogenetic potential of personality*. (Vol. 2). Kyiv: Liudmyla. Retrieved from https://lib.iitta.gov.ua/733593/1/Part2_5.pdf
- [16] Megargee, E.I. (2012). The California Psychological Inventory. *Oxford Handbook of Personality Assessment* (pp. 323-335). J.N. Butcher (Ed.). Oxford Library of Psychology. doi: 10.1093/oxfordhb/9780195366877.013.0017
- [17] Soto, C., John, O. (2009). Using the California Psychological Inventory to assess the Big Five personality domains: A hierarchical approach. *Journal of Research in Personality*, 43(1), 25-38. doi: 10.1016/j.jrp.2008.10.005

Список використаних джерел

- [1] Allport G. W. *Personality and Social encounter L.* : Univ. of Chic. Press, 1981. 388 p.
- [2] Барко В. В., Барко В. І., Остапович В. П. Використання адаптованих зарубіжних психодіагностичних методик у Національній поліції України : психол. практикум / за заг. ред. В. О. Криволапчука. Київ : Людмила, 2022. 264 с.
- [3] Barrett J. V., Miguel R. F., Hurd J. M., Lueke S. B., Tan J. A. Practical Issues in the Use of Personality Tests in Police Selection. *Public Personnel Management*. 2003. No. 32 (4). P. 497–517. doi: 10.1177/009102600303200403
- [4] Physical activity and health / editors C. Bouchard, S. Blair, W. Haskell. 2nd ed. Printed in the United States of America, 2007. 680 p. URL: <http://www.fea.br/wp-content/uploads/2021/06/Claude-Bouchard-Steven-N.-Blair-William-L.-Haskell-Physical-Activity-and-Health-Human-Kinetics-2012.pdf>
- [5] Cattell R. B. *The scientific analysis of personality*. Harm. (Midd'x) : Penguin Books, 1970. 400 p.
- [6] Cochaine R. E., Tett R., Vandecreek L. Psychological Testing and the Selection of Police Officers. A National Survey. *Criminal Justice and Behavior*. 2003. No. 30 (5). P. 511–537. URL: <https://www.researchgate.net/publication/247743668>
- [7] Dunnette M. D., Borman W. C. Personnel Selection and Classification Systems. *Annual Review of Psychology*. 1979. No. 30 (1). P. 477–525. doi: 10.1146/annurev.ps.30.020179.002401
- [8] Eysenck H. J. *Personality, genetics, and behavior* : Sel. Papers. N.Y. : Praeger, 1982. 340 p. URL: <http://hdl.handle.net/10822/548759>
- [9] Gayton W. F., Fogg M. E., Tavormina J., Bishop J. S., Citrin M. M., Bassett J. S. Comparison of the MMPI and Mini-Mult with women who request abortion. *J. Clin. Psychol*. 1976. No. 32. P. 648–650. doi: 10.1002/1097-4679(197607)32:3<648::aid-jclp2270320334>3.0.co;2-u
- [10] Gough H. G. The California Psychological Inventory. In *Testing and assessment in counseling practice* / C. E. Watkins, V. L. Campbell (Eds.). Lawrence Erlbaum Associates Publishers, 2000. P. 45–71. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1999-04157-003>
- [11] Jacobi J. *Complex/Archetype/Symbol in the Psychology of C. G. Jung (Bollingen Series LVII)*. 3rd Edition. Princeton University Press, 1971. 230 p.
- [12] Kincannon J. C. Prediction of the standard MMPI scale scores from 71 items: The Mini-Mult. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*. 1968. No. 32 (3). P. 319–325. doi: 10.1037/h0025891
- [13] Maksymenko S. Genetic psychology: problems and perspective (basics of concept). *Fundamental and Applied Researches in Practice of Leading Scientific Schools*. 2020. No. 40 (4). P. 27–33. URL: <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/720>
- [14] Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості : монографія. Київ : KMM, 2006. 255 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/734643>
- [15] Максименко С. Д. Психогенетичний потенціал особистості : монографія. Київ : Людмила, 2021. Т. 2. 448 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/733593/1/Part2_5.pdf

- [16] Megargee E. I. The California Psychological Inventory. *Oxford Handbook of Personality Assessment* / J. N. Butcher (Ed.), Oxford Library of Psychology, 2012. P. 323–335. doi: 10.1093/oxfordhb/9780195366877.013.0017
- [17] Soto C., John O. Using the California Psychological Inventory to assess the Big Five personality domains: A hierarchical approach. *Journal of Research in Personality*. 2009. Vol. 43. Issue 1. P. 25–38. doi: 10.1016/j.jrp.2008.10.005

Theoretical Approaches to the Improvement of Psychodiagnostic Studies of National Police of Ukraine

BARCO Vadym

Doctor of Psychology, Professor, Chief Research Fellow of the State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>;

BARCO Vadym

PhD in Pedagogy, Leading Research Fellow of the State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3836-2627>;

YURCHENKO-SHEKHOVTSOVA Tetiana

PhD in Psychology, Research Fellow of the Scientific Laboratory on Problems of Psychological Support and Psychophysiological Research of the Educational and Scientific Institute of Correspondence and Distance Learning of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6541-3410>

Abstract. The article is devoted to the issue of finding ways to improve psychological research on the individual characteristics of police officers based on the application of an optimal set of psychodiagnostic techniques. It is noted that psychologists of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine currently use a variety of psychodiagnostic tools for the psychological study of personnel, the choice of which is sometimes insufficiently justified. The purpose of the article is theoretical substantiation and development of an optimal set of psychodiagnostic methods for researching the individual characteristics of police officers. The basis of the search for optimal tools is the use of concepts of multi-level integral individuality and orthogonal personality models. The article reveals the theoretical foundations of the study, in which more than three hundred employees of the National Police of Ukraine took part; the results of using the author's complex of psychodiagnostic methods, which meets the requirements of optimality, are given, clarifications are offered to the terms and definitions used in conducting psychodiagnostic examinations. It is shown that the used theoretical approaches to the optimization of the psychological study of police personnel make it possible to scientifically base the selection of psychodiagnostic methods, based on the results of their use, to supplement and clarify the obtained results regarding the assessment and measurement of individual characteristics of employees, to increase the accuracy of psychological diagnosis. The complex use of basic methods makes it possible to quickly determine the typological features of a police officer, to establish leading trends, characterological properties, etc. In addition, it is suggested to use some others, including projective methods of personality research

Keywords: psychological diagnosis; police officers; individual characteristics; psychodiagnostic methods; individuality; personality; orthogonal models

DOI: 10.33270/03233201.16

УДК 343.162

Дисциплінарна відповідальність суддів за порушення засад рівності та змагальності

СТРАТОНОВ Василь*

доктор юридичних наук, професор, професор кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності Херсонського державного університету
м. Херсон, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7548-0630>;

РИБАЛКО Володимир

кандидат юридичних наук, адвокат, головний спеціаліст відділу з питань реалізації повноважень з питань незалежності суддів управління забезпечення діяльності членів Вищої ради правосуддя секретаріату Вищої ради правосуддя

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-4713>

Анотація. У статті проаналізовано практику притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності за підпунктом «г» пункту 1 частини 1 статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» (порушення засади рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості). Розглянуто конкретні приклади, зокрема з практики Великої Палати Верховного Суду. Акцентовано на важливості розмежування підпункту «г» із суміжними підставами дисциплінарної відповідальності суддів на основі їх співвідношення (коли одні поглинають інші, а коли вчинене потрібно кваліфікувати за сукупністю), адже від цього безпосередньо залежить призначене судді покарання. Зауважено, що непереконаливим є підхід, за якого через формальні процесуальні порушення в кваліфікації дій судді нівелюється серйозність порушення та його наслідки. З огляду на абстрактність підстав дисциплінарної відповідальності, такі помилки у кваліфікації дій судді не повинні автоматично призводити до пом'якшення дисциплінарного стягнення. Передусім слід зважати на серйозність порушень та їхні негативні наслідки. Аргументовано значущість подальшого наукового дослідження питання співвідношення підпункту «г» пункту 1 частини 1 статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» з іншими підставами дисциплінарної відповідальності суддів (випадки, коли наявна конкуренція або вчинене потрібно кваліфікувати за сукупністю дисциплінарних проступків, а також випадки, де наявна ідеальна сукупність). Ця стаття буде корисною не лише дисциплінарним інспекторам і суддям, а й скажникам, оскільки в ній висвітлено, які саме порушення є перспективними з позицій оскарження поведінки судді у Вищій раді правосуддя за підпунктом «г» пункту 1 частини 1 статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»

Ключові слова: суд; суддя; судовий процес; дисциплінарна відповідальність; принцип рівності; змагальність сторін; докази

Історія статті:

Отримано: 23.01.2023

Переглянуто: 31.03.2023

Прийнято: 21.04.2023

Рекомендоване посилання:

Стратонов В., Рибалко В. Дисциплінарна відповідальність суддів за порушення засад рівності та змагальності. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 16–22. doi: 10.33270/03233201.16.

* Відповідальний автор

Вступ

Однією з основних причин різної кваліфікації схожих порушень суддів є законодавча невизначеність підстав дисциплінарної відповідальності. Основні дискусії стосовно практичних аспектів застосування підпункту «г» пункту 1 частини 1 статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» зумовлені різними позиціями щодо таких питань:

1) наскільки істотними мають бути порушення засад рівності та змагальності, щоб суддя поніс за це дисциплінарну відповідальність;

2) яким є співвідношення підпункту «г» (порушення засад рівності та змагальності) з пунктом 4 (порушення права на справедливий суд), підпунктом «а» пункту 1 (істотне порушення норм процесуального права, що унеможливило реалізацію учасниками судового процесу наданих їм процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків) та іншими підставами дисциплінарної відповідальності (як подолати конкуренцію підстав, а коли вчинене потрібно кваліфікувати за сукупністю дисциплінарних проступків, а також випадки, де наявна ідеальна сукупність);

3) якими є межі дисциплінарної оцінки поведінки судді та судового рішення.

Матеріали та методи

Вагомий внесок у дослідження дисциплінарної відповідальності суддів зробили Н. Антонюк, А. Бойко, Р. Бондарчук, В. Василенко, С. Герасимчук, В. Гришук, П. Казакевич, В. Косенко, Р. Куйбіда, А. Мірошниченко, О. Новак, О. Овчаренко, Л. Палюх, Т. Пашук, В. Плакса, С. Рабінювич, С. Резнікова, В. Ріхтер, Ж. Сімонишина, М. Середа, О. Ульяновська, М. Хавронюк та ін. Проблематиці дисциплінарної відповідальності присвячено декілька монографічних досліджень, зокрема Л. Виноградової («Юридична відповідальність суддів загальних судів України», 2004), С. Подкопаєвої («Дисциплінарна відповідальність суддів: сутність, механізм реалізації», 2005), А. Маляренка («Підстави юридичної відповідальності суддів загальної юрисдикції», 2013), А. Шевченко («Дисциплінарна відповідальність суддів України», 2014), В. Пашакури («Юридична відповідальність суддів в Україні та країнах Європейського Союзу: порівняльно-правове дослідження», 2017), Р. Бондарчука («Адміністративно-правове регулювання процедури притягнення судді до дисциплінарної відповідальності», 2021).

Методологічну основу дослідження становлять загальнонаукові та спеціально-правові методи, зокрема діалектичний, системний аналіз, теоретичне узагальнення.

Мета статті – на основі конкретних прикладів (зокрема з практики Великої Палати Верховного

Суду) проаналізувати практику притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності за підпунктом «г» пункту 1 частини 1 статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»¹.

Результати й обговорення

Відповідно до Інформаційно-аналітичних звітів про діяльність Вищої ради правосуддя, за порушення засад рівності та змагальності 2021 року до відповідальності притягнуто 2 суддів (Informational and analytical... 2021), 2020 року – 7 суддів (Informational and analytical... 2020).

Засади (принципи) права – це керівні ідеї, які визначають зміст і спрямованість правового регулювання суспільних відносин (Rabinovych, 2003). Вони є орієнтирами правотворчої та правозастосовної діяльності органів держави, беззаперечною вимогою до цієї діяльності (Tsvik, Petryshyn, & Avramenko, 2009). Принципи права – це система найзагальніших і найстабільніших імперативних вимог, закріплених у праві, які виражають сутність та цінності, що притаманні цій системі права, визначають її характер і напрями подальшого розвитку (Pohrebniak, 2008). Принципи права є не тільки орієнтиром у формуванні права, а й керівними засадами у вирішенні конкретних юридичних справ, передусім під час застосування аналогії закону у випадках наявності прогалин у законодавстві (Stratonov, & Kelman, 2020). Слід зауважити, що порушення принципів не завжди тягне за собою скасування судового рішення (інколи вони призводять до визнання доказів недопустимими, скасування проміжних процесуальних рішень) і не завжди є підставою для дисциплінарної відповідальності судді. Усе залежить від того, наскільки істотними були такі порушення (Мамка, 2017).

Складність дисциплінарних справ зумовлена тим, що суддів притягують до відповідальності за вчинені ними дії в межах розгляду справ у різних юрисдикціях. А тому в кожному випадку необхідно чітко розрізняти особливості певної юрисдикції в частині, наприклад, обов'язкової участі сторін у конкретних видах провадження, можливості суддів розглянути справу без участі окремих учасників, обов'язкової участі захисників, представників у розгляді конкретних справ тощо (Antoniuk et al, 2020). Передбачений підпунктом «г» дисциплінарний проступок належить до тих проступків, що безпосередньо пов'язані зі здійсненням правосуддя.

Його об'єктивна сторона може полягати в порушенні таких засад: 1) рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) змагальності сторін та свободи в наданні ними суду своїх доказів і доведенні перед судом їх

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

переконливості. Він має формальний склад; наслідки, мету й мотив ураховують лише в разі застосування дисциплінарного стягнення. Суб'єктивна сторона може характеризуватися як умислом (наприклад, рішення від 6 грудня 2017 року № 3920/Здп/15-17), так і необережністю у виді недбалості (зокрема, рішення від 6 грудня 2017 року № 3920/Здп/15-17).

Рівність і недопустимість дискримінації особи є не тільки конституційними принципами національної правової системи України, а й фундаментальними цінностями світової спільноти, на чому акцентовано в міжнародно-правових актах з питань захисту прав і свобод людини й громадянина, зокрема у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (ст. 14, 26), Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 14), Протоколі № 12 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ст. 1), ратифікованих Україною, і в Загальній декларації прав людини 1948 року (ст. 1, 2, 7)¹.

Європейський суд з прав людини зазначає, що принцип рівності сторін є одним із складників ширшої концепції справедливого судового розгляду, який передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість представляти свою сторону в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище порівняно з опонентом (Рішення у справах «Надточій проти України»², «Гурепка проти України»³).

Накі складові принципу рівності виокремлює В. Городовенко (Horodovenko, 2012):

1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового становища, місця проживання, мовних та інших ознак;

2) рівність процесуальних прав щодо доведення своєї правової позиції перед судом, а також рівність обов'язків, які впливають із процесуального законодавства;

3) застосування судом матеріального і процесуального закону однаково для всіх

незалежно від правового й соціального статусу особи, фактичних і юридичних обставин справи;

4) існування єдиної для всіх судової системи, яка передбачає можливості розгляду справи по суті, а також оскарження рішення у справі у вищих судах.

Європейський суд з прав людини зауважує, що принцип рівності сторін тісно пов'язаний з принципом змагальності сторін⁴. Принцип рівності сторін у процесі є лише одним з елементів ширшого поняття справедливого судового розгляду, яке також охоплює фундаментальний принцип змагальності процесу⁵.

У справі «Лазаренко та інші проти України» Європейський суд з прав людини зазначив, що ці два принципи є основоположними компонентами концепції справедливого судового розгляду в розумінні п. 1 ст. 6 Конвенції. Згідно з рішеннями Страсбурзького суду у справах «Надточій проти України»⁶, «Гурепка проти України»⁷, така концепція передбачає, що кожна сторона повинна мати розумну можливість відстоювати свою позицію у справі в умовах, які не ставлять її в суттєво менш сприятливе становище, порівняно з опонентом (Kaplina, & Tumanuyants, 2021).

У своїх рішеннях Вища рада правосуддя здебільшого не конкретизує, за порушення якого саме з них суддю притягнуто до відповідальності. Зазначене зумовлено тим, що хоча кожен із цих принципів і має власний зміст, проте нормативні вимоги, які їх виражають, часто є однаковими. Порушення спільних для цих двох принципів нормативних вимог призводить переважно до порушення одночасно як принципу рівності, так і змагальності (Simonyshina, & Rybalko, 2023).

Про необхідність кваліфікації дій судді за порушення засад рівності та змагальності свідчать такі обставини:

– зневажливе ставлення до учасника процесу, критичні висловлювання щодо рівня освіти, кваліфікації, статусу, зовнішності, віку та стану здоров'я, національності учасника процесу, надання суддею процесуальної переваги одній стороні процесу шляхом ігнорування клопотань, пояснень іншої (рішення Третньої дисциплінарної палати від 22 листопада 2017 року № 3725/Здп/15-17);

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Шаповалова Олексія Леонідовича щодо офіційного тлумачення положень пункту 20 частини першої статті 106, частини першої статті 111-13 Господарського процесуального кодексу України у взаємозв'язку з положеннями пунктів 2, 8 частини третьої статті 129 Конституції України від 25 квітня 2012 року № 11-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-12#Text>

² Рішення ЄСПЛ у справі «Надточій проти України». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404#Text

³ Рішення ЄСПЛ у справі «Гурепка проти України (№ 2)». Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_565#Text

⁴ Рішення ЄСПЛ у справі «Лазаренко та інші проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_c40#Text

⁵ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гарсія Руїз проти Іспанії». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_360#Text

⁶ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Надточій проти України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_404#Text

⁷ Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Гурепка проти України (№ 2)». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_565#Text

– суддя заочним рішенням задовольнила позов, хоча позивач не мав права звертатися до суду з такими вимогами; вийшла за межі позовних вимог; не залишила позовну заяву без руху через несплату судового збору; позбавила відповідачів інформації про час і місце розгляду справи; на момент ухвалення заочного рішення відповідачі не отримали копій позовної заяви, ухвали про відкриття провадження; відповідачі не могли бути повідомлені про ухвалення додаткового рішення того самого дня, що й основного (рішення Першої дисциплінарної палати від 3 серпня 2018 року № 2492/1дп/15-18);

– суддя безпідставно не допустив до участі у розгляді справи адвоката, повноваження якого було підтверджено відповідно до вимог чинного законодавства (ордером і свідоцтвом); не повідомив власника майна про розгляд питання про арешт майна (рішення Третьої дисциплінарної палати від 16 грудня 2020 року № 3483/Здп/15-20);

– відмова в ознайомленні з матеріалами справи, які містили заперечення з доданим відеозаписом з нагрудних камер поліцейських екіпажу патрульної поліції; заборона представнику позивача ставити запитання відповідачу та третій особі; офіційно не з'ясовано всіх обставин справи (рішення Третьої дисциплінарної палати від 30 травня 2018 року № 1556/Здп/15-18);

– застосування суддею неоднакового підходу до вирішення процесуальних питань (зокрема, відкриття провадження, забезпечення позову), порівняно з іншими справами, які знаходилися в його провадженні (постанова Великої палати Верховного Суду від 31 січня 2019 року у провадженні № 11-793сап18);

– невиконання суддею процесуальних вимог щодо повідомлення учасників процесу про дату, час і місце розгляду справи, надіслання особам, які беруть участь у справі, або не були залучені до участі у справі копій процесуальних документів, як наслідок – розгляд справи за відсутності такої особи (постанова Великої палати Верховного Суду від 12 вересня 2019 року у провадженні № 11-57сап19);

– розгляд вимоги про відшкодування моральної шкоди, завданої незаконними діями працівників патрульної поліції, з порушенням правил юрисдикції, без участі належних представників державних органів, за рахунок яких стягували моральну шкоду й витрати на правову допомогу (рішення Першої дисциплінарної палати від 5 червня 2020 року № 1729/1дп/15-20);

– надання адвокату, який мав повноваження на представництво інтересів юридичної особи, можливості заявити усне клопотання про зняття арешту, яке було негайно розглянуто суддею по суті з одночасним обмеженням представника державного правоохоронного органу можливості підготовки до надання заперечень щодо такого клопотання (постанова Великої палати Верховного

Суду від 29 серпня 2019 року у провадженні № 11-350сап19);

– позивач звернувся до окружного адміністративного суду з позовом про скасування реєстраційних дій, що стосувалися інформації щодо товариства й підтвердження права власності на нього, проте суддя не залучив до участі у справі всіх осіб, чиїх майнових прав вона стосувалася; діяв з метою якнайшвидшого ухвалення у справі постанови на користь позивача та зміни власника товариства; вирішив справу до моменту надходження документів, для отримання яких провадження у справі було зупинене; сторони у справі не були повідомлені про призначене судові засідання, оскільки повістки їм не направляли; залишив поза увагою заяву позивача про повернення позовної заяви; позапроцесуальне спілкування з позивачем засвідчує, що сторонам у цій справі не було створено рівних умов для реалізації процесуальних прав і виконання процесуальних обов'язків, що своєю чергою свідчить про упередженість судді під час розгляду справи (постанова Великої палати Верховного Суду від 22 серпня 2019 року у провадженні № 11-118сап19);

– видалення представника позивача із зали судових засідань, критичні висловлювання судді щодо його рівня освіти, кваліфікації, віку (постанова Великої палати Верховного Суду від 13 лютого 2020 року у провадженні 11-1007сап19);

– прийняття до провадження позовної заяви, яка містила клопотання про звільнення від сплати судового збору за відсутності документального підтвердження скрутного матеріального становища сторони (рішення Першої дисциплінарної палати від 5 липня 2019 року № 1793/1дп/15-19);

– прийняття судом до провадження апеляційної скарги органу державної влади чи органу місцевого самоврядування з одночасним вирішенням питання про звільнення його від сплати судового збору за відсутності будь-якого клопотання, що суперечило сталій судовій практиці та свідчило про неоднаковий підхід до вирішення питання про звільнення від сплати судового збору (постанова Великої палати Верховного Суду від 10 грудня 2020 року в провадженні № 11-93сап20);

– розгляд клопотання про арешт майна без участі власника цього майна (рішення Другої дисциплінарної палати від 22 червня 2020 року № 1916/2дп/15-20, рішення Третьої дисциплінарної палати від 15 липня 2020 року № 2132/Здп/15-20).

Аналіз дисциплінарної практики дає підстави стверджувати, що не були кваліфіковані як порушення засад рівності та змагальності:

– дії судді, що полягали в недотриманні формальних вимог процесуального законодавства (рішення Вищої ради правосуддя від 28 вересня 2018 року № 2986/0/15-18);

– відсутність повноважень щодо переоцінки доказів та судового рішення (рішення Другої

дисциплінарної палати від 26 червня 2017 року № 1780/2дп/15-17);

– суддя згідно з вимогами процесуального законодавства мав право розглядати справу без повідомлення її учасників (рішення Другої дисциплінарної палати від 11 вересня 2017 року № 2711/2дп/15-17);

– коли суддя насправді розглянув клопотання (рішення Третьої дисциплінарної палати від 27 лютого 2019 року № 602/3дп/15-19) або належно повідомив учасників про засідання (рішення Першої дисциплінарної палати від 17 травня 2019 року № 1342/1дп/15-19);

– коли учасник засідання поведився провокаційно й сам покинув приміщення зали судового засідання (рішення Першої дисциплінарної палати від 5 жовтня 2018 року № 3075/1дп/15-18);

– порушення норм процесуального права, яке мало характер добросовісної суддівської помилки (рішення Другої дисциплінарної палати від 23 липня 2018 року № 2359/2дп/15-18).

Висновки

Дослідження дисциплінарної практики Вищої ради правосуддя засвідчує, що підпункт «г» пункту 1 частини 1 статті 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»¹ застосовують переважно не як єдину підставу притягнення суддів до відповідальності, а в сукупності з іншими підставами. Встановлено, що залишається нерозв'язаною проблема відмежування цього складу дисциплінарного проступку від інших, зокрема від проступків, передбачених підпунктом «а» пункту 1, а також пунктом 4.

Дисциплінарна практика різниться. Розгляд скарги за відсутності скаржника може бути кваліфіковано як: 1) відмову в доступі до правосуддя (рішення Вищої ради правосуддя від 11 квітня 2019 року № 1128/0/15-19); 2) істотне порушення норм процесуального права, що унеможливило реалізацію учасниками судового процесу наданих їм процесуальних прав (рішення Вищої ради правосуддя від 17 липня 2018 року № 2293/0/15-18); 3) порушення засад рівності та змагальності (рішення Вищої ради правосуддя від 17 липня 2018 року № 2293/0/15-18); 4) порушення права на справедливий суд (рішення Вищої ради правосуддя від 11 квітня 2019 року № 1128/0/15-19).

Важливо розмежувати підпункт «г» із суміжними підставами дисциплінарної відповідальності суддів на підставі їх співвідношення, коли одні поглинають інші, а коли вчинене потрібно кваліфікувати за сукупністю. Від цього безпосередньо залежить призначене судді покарання.

У випадках, коли дії судді було кваліфіковано за сукупністю дисциплінарних підстав, до судді застосовували суворіші дисциплінарні стягнення (наприклад, рішення Вищої ради правосуддя від 13 лютого 2019 року № 452/2дп/15-19). Різні правові позиції членів Вищої ради правосуддя щодо необхідності кваліфікації дій судді виключно за однією підставою або за кількома не повинні погіршувати положення того судді, чиї дії за аналогічних обставин були кваліфіковані за сукупністю підстав дисциплінарної відповідальності. За аналогічні дії судді повинні нести однакові покарання.

У межах проведеного громадською організацією «Центр демократії та верховенства права» дослідження виявлено, що різна кваліфікація схожих порушень і відповідно різна кількість підстав для притягнення до дисциплінарної відповідальності впливають на суворість обраного виду стягнення. Експерти Центру демократії та верховенства права виокремлюють і винятки з цього правила, проте вважають їх неправильними, оскільки, на їхнє справедливе переконання, кількість вчинених порушень з боку судді має впливати на суворість обраного виду стягнення (Disciplinary practice..., 2021). Для розв'язання цієї проблеми юристи пропонують запровадити практику застосування до суддів дисциплінарних стягнень за певною градацією залежно від кількості вчинених порушень (Disciplinary practice..., 2021).

Рішенням Другої дисциплінарної палати від 23 листопада 2020 року № 3213/2дп/15-20 суддю, який без участі та відома власника ухвалив рішення, чим незаконно позбавив його власності, кваліфіковано виключно як порушення прав людини й основоположних свобод за пунктом 4. На переконання Дисциплінарної палати, додаткової кваліфікації за підпунктом «а» поведінка судді не потребувала, оскільки цілком охоплюється пунктом 4. Водночас є і протилежна практика, коли дії судді одночасно були кваліфіковані як за пунктом 4, так і за підпунктом «а» пункту 1, пунктом 3 (рішення Вищої ради правосуддя від 7 травня 2019 року № 383/1дп/15-19). Очевидно, що такі різні правові позиції щодо кваліфікації поведінки суддів безпосередньо впливають і на призначене їм покарання.

Експерти Центру демократії та верховенства права у своєму дослідженні влучно зауважили про те, що в окремих дисциплінарних справах Вища рада правосуддя змінювала дисциплінарне стягнення до його пом'якшення шляхом зменшення підстав для притягнення судді до дисциплінарної відповідальності. Такі рішення, на їхню слушну думку, приймали, попри наявність у діях суддів грубих порушень, що призвели до серйозних наслідків (рішення Вищої ради правосуддя від 9 квітня 2018 року № 1089/0/15-19, рішення Вищої ради правосуддя від 16 липня 2020 року № 2161/0/15-20) (Disciplinary practice..., 2021).

¹ Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 черв. 2016 р. № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text>

Ми цілком поділяємо позицію експертів Центру демократії та верховенства права, що непереконаливим видається підхід, за якого через формальні процесуальні порушення в кваліфікації дій судді (що також є дискусійним питанням) нівелюють серйозність порушення та його наслідки. Лише та обставина, що одне й те саме порушення було кваліфіковано за двома підставами дисциплінарної відповідальності,

а мало бути кваліфіковано за однією – це лише формальна підстава для зміни рішення і стягнення. З огляду на абстрактність підстав дисциплінарної відповідальності, такі помилки у кваліфікації не повинні автоматично призводити до пом'якшення дисциплінарного стягнення. Передусім необхідно враховувати серйозність порушень та їхні негативні наслідки.

References

- [1] Antoniuk, N., Verba-Sydoor, O., Pashuk, T., & Rabinovych, S. (2020). *Independence and disciplinary responsibility of judges: international standards and national practice*. Lviv: Medicine and Law.
- [2] *Disciplinary practice of the High Council of Justice and judicial practice in disciplinary cases concerning judges in 2019-2020: Analytical report with recommendations based on monitoring results* (2021). Public organization "Center for Democracy and the Rule of Law". Kyiv.
- [3] Horodovenko, V. (2012). The principle of equality of citizens before the law and the court. *Bulletin of the Constitutional Court of Ukraine*, 1, 178-186. Retrieved from http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Vksu_2012_1_37
- [4] *Informational and analytical report on the activities of the High Council of Justice in 2021*. Retrieved from https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/zvit_2021.pdf
- [5] *Informational and analytical report on the activities of the High Council of Justice in 2020*. Retrieved from https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/informaciyno-analitychnyy_zvit_za_2020_rik.pdf
- [6] Kaplina, O., & Tumanants, A. (2021). ECtHR decisions that influenced the criminal procedure of Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe this link is disabled*, 4(1), 102-121. doi: 10.33327/AJEE-18-4.1-a000048
- [7] Mamka, H.M. (2017). Recognition of evidence as inadmissible as a procedural consequence of non-compliance and violation of the principles of the criminal process. *Scientific bulletin of public and private law*, 6(3), 158-162. Retrieved from http://www.nvppp.in.ua/vip/2017/6/tom_3/33.pdf
- [8] Pohrebniak, S.P. (2008). *Fundamental principles of law (content characteristics)*. Kharkiv: Pravo. Retrieved from <https://constitutionalist.com.ua/osnovopolozhni-pryntsypy-prava-zmistovna-kharakterystyka/>
- [9] Rabinovych, P.M. (2003). Principles of law. *Legal encyclopedia* (Vol. 5). Yu.S. Shemshuchenko (et al.). (Ed.). Kyiv: Ukrainian Encyclopedia named after M.P. Bazhana. Retrieved from https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/02/Law_full.pdf
- [10] Simonyshina, Zh.V., & Rybalko, V.O. (2023). *Grounds for disciplinary responsibility of judges*. Lviv: Victoria Kundelska.
- [11] Stratonov, V.M., & Kelman, M.S. (2020). *General theory of law* (6th ed.). Kherson: OLDI-PLUS. Retrieved from http://ekhsuir.kspu.edu/xmlui/bitstream/handle/123456789/17200/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2_%D0%97%D0%90%D0%93%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%90_%D0%A2%D0%95%D0%9E%D0%A0%D0%86%D0%AF_%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%90_print.pdf?sequence=1
- [12] Tsvik, M.V., Petryshyn, O.V., & Avramenko, L.V. (2009). *General theory of the state and law: a textbook for law students. higher education institutions*. M.V. Tsvik, O.V. Petryshyn (Ed.). Kharkiv: Pravo.

Список використаних джерел

- [1] Антонюк Н., Верба-Сидор О., Пашук Т., Рабінович С. Незалежність і дисциплінарна відповідальність суддів: міжнародні стандарти й національна практика: монографія. Львів: Медицина і право, 2020. 249 с.
- [2] Дисциплінарна практика Вищої ради правосуддя і судова практика в дисциплінарних справах стосовно суддів в 2019–2020 роках: аналітичний звіт з рекомендаціями за результатами моніторингу ГО «Центр демократії та верховенства права». Київ, 2021.
- [3] Городовенко В. Принцип рівності громадян перед законом і судом. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 1. С. 178–186. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=Vksu_2012_1_37
- [4] Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність Вищої ради правосуддя у 2021 році. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/zvit_2021.pdf
- [5] Інформаційно-аналітичний звіт про діяльність Вищої ради правосуддя у 2020 році. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/file/informaciyno-analitychnyy_zvit_za_2020_rik.pdf
- [6] Kaplina O., Tumanants A. ECtHR decisions that influenced the criminal procedure of Ukraine. *Access to Justice in Eastern Europe this link is disabled*. 2021. No. 4 (1). P. 102–121. doi: 10.33327/AJEE-18-4.1-a000048

- [7] Мамка Г. М. Визнання доказів недопустимими як процесуальний наслідок недотримання та порушення засад кримінального процесу. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. Т. 3. С. 158–162. URL: http://www.nvppp.in.ua/vip/2017/6/tom_3/33.pdf
- [8] Погребняк С. П. Основоволожні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с. URL: <https://constitutionalist.com.ua/osnovopolozhni-pryntsyru-prava-zmistovna-kharakterystyka/>
- [9] Рабінович П. М. Принципи права. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / за ред. Ю. С. Шемшученко (голова ред. кол.) та ін. Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, Т. 5. 2003. С. 128. URL: https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/02/Law_full.pdf
- [10] Сімонишина Ж. В., Рибалко В. О. Підстави дисциплінарної відповідальності суддів: практич. посіб. Львів: Вікторія Кундельська, 2023. С. 63.
- [11] Стратонов В. М., Кельман М. С. Загальна теорія права: підручник. Вид. 6-те, доповн. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 742 с. URL: http://ekhsuir.kspu.edu/xmlui/bitstream/handle/123456789/17200/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2_%D0%97%D0%90%D0%93%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%90_%D0%A2%D0%95%D0%9E%D0%A0%D0%86%D0%AF_%D0%9F%D0%A0%D0%90%D0%92%D0%90_print.pdf?sequence=1
- [12] Загальна теорія держави і права: підручник / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.]; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. С. 197–198.
-

Disciplinary Liability of Judges for Violation of the Principles of Equality and Competition

STRATONOV Vasyi

Doctor of Law, Professor, Professor of the Department of National, International Law and Law Enforcement of Kherson State University
Kherson, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7548-0630>;

RYBALKO Volodymyr

PhD in Law, Layer, Chief Specialist of the Department for the Exercise of Powers on Judicial Independence of the Department for Supporting the Activities of Members of the High Council of Justice of the Secretariat of the High Council of Justice
Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9939-4713>

Abstract. The article analyzes the practice of bringing judges to disciplinary liability under subparagraph "d" of paragraph 1 of Part 1 of Article 106 of the Law of Ukraine "On the Judicial System and Status of Judges" (violation of the principle of equality of all participants to the judicial process before the law and the court, the competitiveness of the parties and the freedom to present their evidence to the court and to prove their conviction before the court). Specific examples, in particular from the practice of the Grand Chamber of the Supreme Court, are considered. It is noted that it is important to distinguish between subparagraph "d" and related grounds for disciplinary liability of judges, showing how they relate to each other (when some absorb others, and when the offense should be qualified in the aggregate), since the punishment imposed on a judge directly depends on this. The author notes that the approach whereby, due to formal procedural violations in the qualification of a judge's actions, the seriousness of the violation and its consequences are leveled out due to formal procedural violations. Given the abstract nature of the grounds for disciplinary liability, such errors in the qualification of a judge's actions should not automatically lead to a mitigation of the disciplinary sanction. First of all, the seriousness of the violations and their negative consequences should be taken into account. The author emphasizes the importance of further scientific research into the correlation of subparagraph "d" of paragraph 1 of part 1 of Article 106 of the Law of Ukraine "On the Judicial System and Status of Judges" with other grounds for disciplinary liability of judges (cases where the existing competition or the committed offense should be qualified as a set of disciplinary offenses, as well as cases where there is an ideal set). This article will be useful not only for disciplinary inspectors and judges, but also for complainants, as it will help them understand which violations are promising in terms of appealing the behavior of a judge to the High Council of Justice under subparagraph "d" of paragraph 1 of part 1 of Article 106 of the Law of Ukraine "On the Judicial System and Status of Judges"

Keywords: court; judge; trial; disciplinary liability; principle of equality; competitiveness of the parties; evidence

DOI: 10.33270/03233201.23
УДК 159.91:343.14

Індивідуально-типологічні властивості як професійні риси поліграфологів

АНДРОСЮК Вячеслав*

кандидат психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9106-2586>;

ЗАХАРЕНКО Людмила

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник наукової лабораторії з проблем психологічного забезпечення та психофізіологічних досліджень навчально-наукового інституту заочного та дистанційного навчання Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2121-0862>

Анотація. Професіоналізм є інтегральною властивістю, результатом онтогенезу людини в процесі її фахового становлення. Індивідуально-типологічні властивості людини зумовлюють ефективність її професійної діяльності, а тому різні професії ставлять специфічні вимоги до цих властивостей. Індивідуально-типологічні властивості майже не змінюються протягом професійного шляху й стосуються найстабільніших рис особистості. Метою дослідження є емпіричне вивчення індивідуально-типологічних властивостей, притаманних фахівцям-поліграфологам різних віку й статі. Методологічною основою дослідження слугували сучасні наукові уявлення щодо особливостей професіогенезу особистості. Досягненню мети дослідження сприяло використання структурно-логічного методу, методів емпіричного психологічного дослідження (тестування), порівняльного аналізу. Емпіричну базу наукової розвідки становили результати обстеження поліграфологів (n=18), які проходили курси підвищення кваліфікації на базі Національної академії внутрішніх справ восени 2022 року. Наукова новизна публікації полягає в тому, що в ній досліджено й описано індивідуально-типологічні риси фахівців зі стажем практичної діяльності понад два роки, визначено їхні гендерні та диференційні особливості залежно від віку. Встановлено, що визначальними властивостями поліграфологів є комунікативність, здатність оперативного мислити, самостійно приймати рішення, виявляти емоційну стриманість, відкритість до нових знань. Диференційні відмінності поліграфологів одного віку (34–45 років), проте різної статі виявляються щодо вимогливості до себе, формальності міжособистісних контактів, недовірливості, говірливості в поліграфологів-жінок і щодо стриманості під час спілкування та схильності до ризику в поліграфологів-чоловіків. Поліграфологи-чоловіки віком 34–45 років схильні до довірливого й поступливого спілкування, на відміну від молодших, але вимогливих до себе колег-чоловіків вікової категорії 25–33 роки. Гендерні відмінності виявляються в стриманості, неговірливості, схильності до підпорядкування, деяких порушень соціальних вимог і виявів неухважності до підекспертних осіб поліграфологами-чоловіками й у квапливості, практичності, окремих виявах жорсткості в поведінці поліграфологів-жінок. Загалом визначено, що з віком підвищуються показники товариськості, емоційної стабільності, експресивності, сміливості, практичності, чутливості, дипломатичності, самоконтролю поліграфологів. Натомість показники домінантності, нормативності поведінки, підозрливості, тривожності, радикалізму, нонконформізму й напруженості мають тенденцію до зниження

Ключові слова: поліграф; професіогенез; професійний профіль; комунікабельність; самоконтроль; дипломатичність

Історія статті:

Отримано: 22.02.2023
Переглянуто: 17.03.2023
Прийнято: 25.04.2023

Рекомендоване посилання:

Андросюк В., Захаренко Л. Індивідуально-типологічні властивості як професійні риси поліграфологів. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 23–33. doi: 10.33270/03233201.23.

*Відповідальний автор

© Андросюк В., Захаренко Л., 2023

Вступ

Професію «поліграфолог» офіційно затверджено в жовтні 2021 року шляхом внесення змін до розділу 2 «Професіонали» Національного класифікатора професій ДК 003:2010 «Класифікатор професій»¹. Наказом Міністерства економіки України було скасовано категорію фахівців «Експерт-поліграфолог» (код КП 2144.2, підклас «Професіонали в галузі електроніки та телекомунікацій», професійне угруповання «Інженери в галузі електроніки та телекомунікацій») і введено нову професійну назву «Поліграфолог» (код КП 2490 «Поліграфолог», професійне угруповання «Професіонали, що не входять в інші класифікаційні групи»).

Нова категорія робітників «Поліграфолог» належить до професійного угруповання «Професіонали, що не входять в інші кваліфікаційні угруповання», тому не є обов'язковою для залучення в центральних органах виконавчої влади, правоохоронних органах, місцевих органах державної влади для робіт з проведення психофізіологічних досліджень на поліграфі. Тобто в Національній поліції України таке дослідження проводить спеціаліст із проведення опитування з використанням поліграфа (службова особа, яка пройшла підготовку за цим напрямом, має відповідний сертифікат і у функціональних обов'язках якої передбачено проведення таких опитувань), у Міністерстві оборони України, Збройних силах України, Державному бюро розслідувань, Національній гвардії України – спеціаліст поліграфа (особа, на яку покладено функціональні обов'язки проводити опитування з використанням поліграфа) (Korchova, & Hryshyna, 2015).

Професійні риси є найважливішим чинником професійної придатності фахівця, а пріоритетним завданням кожного поліграфолога – досягнення високого рівня професіоналізму.

На підставі здійсненого теоретичного аналізу фахової літератури з'ясовано, що достатньою є кількість праць (монографічних і дисертаційних досліджень, наукових праць, наукових статей, тез наукових доповідей тощо) щодо історії проведення детекції брехні й походження поліграфа, вимог і правових підстав до проведення психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа, побудови запитань для проведення опитувань з використанням поліграфа, побудови поліграфологічних тестів тощо, однак найменше вивчено проблематику професіогенезу поліграфологів.

На значущості професійної підготовки українських поліграфологів акцентувало чимало науковців (Vahina, 2018; Vedmid, 2020; Morozova, & Morozov, 2020; Nazarov, 2017). Однак у

незалежній Україні перші легітимні курси підготовки поліграфологів було відкрито лише 2009 року в Національній академії Служби безпеки України (Morozova, & Morozov, 2020, p. 93).

У вітчизняних підручниках із поліграфології немає чіткого опису професійних вимог до поліграфолога, хоча увагу зосереджено на етичних засадах його діяльності (вплив суспільної думки, суб'єктивізм, основні професійні правила), а також на освіті, кваліфікації, практичному досвіді, морально-етичних засадах поліграфологічної діяльності (Morozova, 2019; Motliakh, 2022). Науковці-поліграфологи Т. Р. Морозова й О. М. Морозов (2022) обстоюють думку, що навчання поліграфологів в Україні необхідно здійснювати відповідно до вимог положень чинного Закону України «Про освіту», воно має ґрунтуватися на стандарті ASTM (Morozova, & Morozov, 2020). Дослідниці Г. Л. Корчова і А. В. Гришина (2015) зауважують про обов'язковість відповідності освіти поліграфолога міжнародним стандартам щодо навчання за очною формою не менше ніж 400 аудиторних годин (Korchova, & Hryshyna, 2015).

На підставі здійсненого аналізу особливостей сучасної міжнародної стандартизації в межах професії О. Назаров (2017) аргументував актуальність підвищення рівня освітньої підготовки українських поліграфологів (Nazarov, 2017). На думку І. Іщука (2019), кожен практикуючий поліграфолог повинен мати диплом про вищу освіту державного зразка; рекомендації від клієнтів на офіційних бланках підприємств, яким він надавав послуги; акти виконаних робіт; відгуки клієнтів (Sierov, 2019).

Сьогодні професійно-психологічний добір на навчання поліграфологів фактично не здійснюють, хоча на важливості психологічної складової в їхній професійній діяльності акцентувало чимало вчених (Vahina, 2017, 2020; Korchova, & Hryshyna, 2015; Kutsenko, 2015, 2021; Morozova, 2019; Motliakh, 2021, 2019, 2022, Mul, 2017; Motliakh, & Kutsenko, 2023; Safin, 2019; 2018). Спробу розробити інформаційно-психологічну модель і професіограму поліграфолога у своєму дисертаційному дослідженні здійснила О. В. Вагіна (2018). На її думку, кандидат на навчання повинен відповідати соціально-психологічним критеріям (вік від 26 років, освіта (спеціаліст/магістр), досвід роботи в колективах і робочих відносин від трьох років, комунікабельність, інтелект, інтереси, ерудиція, вольові риси, мотивація, стресостійкість, креативність тощо), а також успішно пройти професійний психологічний відбір (інтелектуальні здібності, дивергентне мислення, спрямованість, типологічні та характерологічні властивості, мотиви професійного самовизначення) (Vahina, 2020, 2018).

Аналізуючи професійну компетентність поліграфолога через поняття диференційної

¹ Про затвердження Зміни № 10 до Національного класифікатора ДК 003:2010: наказ Міністерства економіки України від 25 жовт. 2021 р. № 810. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0810930-21#Text>

виразності, В. А. Ведмідь (2020) доходить висновку про її залежність від основних понять й орієнтирів поліграфологічної професійної діяльності, а також обґрунтовує потребу в посиленій увазі з боку педагогічної психології та ергономіки до процесу професійного становлення поліграфологів (Vedmid, 2020).

Від кваліфікаційного рівня поліграфолога залежить ефективність застосування методів детекції брехні. Учені Г. Л. Корчова та А. В. Гришина (2015) вважають професіоналізм поліграфолога однією з важливих умов проведення психофізіологічного дослідження з використанням поліграфа (Korchova, & Hryshyna, 2015). Науковець С. А. Мул (2017) зазначив, що поліграфолог повинен уміти вести спостереження за особистістю обстежуваного, вивчати його психологічний стан, складати психологічний портрет обстежуваного ще до початку проведення дослідження (Mул, 2017, р. 94).

Професор О. Д. Сафін (2018, 2019) акцентував на життєвій зрілості, морально-етичних рисах й особистісній відкритості поліграфологів. Науковець переконаний, що якщо професіонал-поліграфолог – людина особистісно чи соціально незріла, з певним «набором» психологічних проблем, то результат проведеного ним поліграфологічного обстеження з використанням поліграфа не буде об'єктивним (Safin, 2018, р. 65). Зокрема, наявність у поліграфолога особистісних комплексів (наприклад, комплексу неповноцінності) призведе до актуалізації потреби в самоствердженні та безумовного домінування під час передтестової бесіди з обстежуваним; окремі параноїдальні тенденції – до упередженого ставлення до обстежуваного протягом усієї процедури.

Поміж ознак професіоналізму поліграфолога Д. В. Куценко (2021) виокремив толерантність, тактовність, відвертість, що є виявами емоційної складової емпатії, а також непоширення відомостей, отриманих під час проведення опитування як таких, що становлять професійну «поліграфологічну» таємницю (Kutsenko, 2015, 2021).

Професор О. І. Мотлях (2019, 2021, 2022) переконаний, що засадничими в професійній діяльності поліграфолога є морально-етичні засади її здійснення, чим обґрунтовує актуальність запровадження Етичного кодексу поліграфолога.

Не менш важливим є питання попередження професійної деформації поліграфологів (Vahina, 2017). Дотриманню стандартів якості під час відбору поліграфологів на навчання, підвищенню їх професійної кваліфікації, з огляду на стан їхньої особистісної відкритості та своєчасне вжиття відповідних організаційних заходів, сприяло б проведенню «професійного аудиту» психічного здоров'я поліграфологів (Safin, 2018). За результатами дослідження польського поліграфолога Jan Widacki (2022), яке він

здійснив через анкетування учасників 56-го щорічного семінару Американської асоціації поліграфологів (м. Орlando, штат Флорида, 2022), поліграфологи не зацікавлені в нових методах виявлення брехні, крім тих, які вони вже використовують у своїй практиці.

Науково доведено, що виразність екстраверсії та нейротизму особистості безпосередньо позначається на емоційному інтелекті (управління своїми емоціями та розпізнавання емоцій інших людей). Поліграфологи, які схильні відносити себе до професій типу «людина – техніка», мають нижчий рівень невротизації, порівняно з колегами та колежанками, які схильні до інших типів професій, однак рівень невротизації поліграфологів зростає внаслідок збільшення кількості проведених ними психофізіологічних досліджень з використанням поліграфа (Galustian, Zakharenko, & Yurchenko-Shekhovtsova, 2019).

Кваліфікаційна характеристика «Поліграфолог»¹ визначає зміст професійної діяльності та кваліфікаційних вимог до цієї професії. Вона містить перелік завдань, обов'язків, знань, вимог до провідного поліграфолога, поліграфолога II категорії, поліграфолога I категорії, поліграфолога. Обов'язковими для всіх цих професійних назв робіт визначено: 1) наявність вищої освіти першого або другого рівнів за ступенем бакалавра або магістра за будь-якою спеціальністю та галуззю знань; 2) підготовка за програмами з проведення досліджень із застосуванням поліграфа, підтверджена відповідним документом (свідоцтвом, сертифікатом); 3) відсутність судимості. Щоб стати поліграфологом, потрібно мати трудовий стаж не менше як три роки, а щоб стати поліграфологом вищої категорії – достатньо два роки стажу роботи за посадою та проходження підвищення кваліфікації, підтверджене відповідним документом (свідоцтвом, сертифікатом).

Тож здійснення професіогенезу на засадах професіографічного, компетентнісного, системного, акмеологічного підходів забезпечить формування адекватного уявлення щодо змісту, умов і чинників професійної діяльності поліграфологів, професійно орієнтований психологічний профіль поліграфолога, розвиток його компетентностей; успішність виконання професійної функції та досягнення вищих рівнів професійної майстерності (Androsiuk, 2019).

Матеріали та методи

У науковій розвідці використано 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела для вимірювання шістнадцяти факторів особистості,

¹ Про затвердження кваліфікаційної характеристики «Поліграфолог»: наказ Колегії поліграфологів України від 7 груд. 2020 р. № 1; додаток до наказу Міністерства економіки України від 25 жовт. 2021 р. № 810 «Про затвердження Зміни № 10 до Національного класифікатора ДК 003:2010». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0810930-21#Text>

що дає багатогранну інформацію про особистісні риси, які називають конституційними факторами (реалізація підходу до дослідження особистості на основі рис).

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять фундаментальні психологічні положення про структуру особистості та її взаємозв'язок з діяльністю, положення, пов'язані з визначенням і змістом структури особистості.

Теоретична база дослідження ґрунтується на наукових ідеях психології щодо діалектичного зв'язку зовнішнього та внутрішнього, біологічного й соціального, об'єктивного та суб'єктивного, взаємодії різних рівнів індивідуальності під час визначення індивідуально-особистісної типології, детермінації поведінки людини на основі стійких індивідуально-психологічних властивостей (рис) і нестійких станів.

Метою дослідження є з'ясування індивідуально-типологічних властивостей поліграфологів різної статі та віку зі стажем професійної діяльності понад два роки.

Завдання:

1. Описати індивідуально-типологічні властивості респондентів.
2. Визначити диференційні гендерно-вікові відмінності індивідуально-типологічних властивостей поліграфологів.
3. Виявити інтеркореляційні взаємозв'язки віку й індивідуально-типологічних властивостей респондентів.

У дослідженні використано структурно-логічний метод, методи емпіричного психологічного дослідження (тестування), порівняльного аналізу. Для опрацювання результатів дослідження використано описову статистику, г-коефіцієнт кореляції Пірсона. Статистичну обробку даних

здійснено за допомогою функцій та формул версії Excel, що належить до програмного пакету Microsoft Office 2010.

Гіпотеза дослідження: під впливом професійної діяльності та вікових змін індивідуально-типологічні риси поліграфологів більше акцентуються, тобто стають виразнішими.

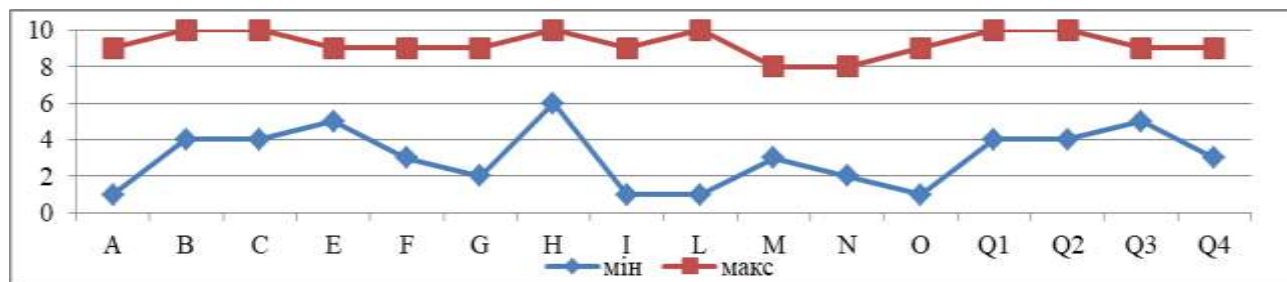
Емпірична база дослідження (вибірка): 18 практикуючих поліграфологів (порівно чоловіків і жінок), які восени 2022 року на базі Національної академії внутрішніх справ проходили курси підвищення кваліфікації поліграфологів з питань проведення психофізіологічних досліджень із застосуванням поліграфа. Вік респондентів – від 23 до 45 років (середнє значення – 36,7), стаж професійної діяльності – понад два роки.

Результати й обговорення

Проведення психологічного дослідження передбачало заповнення кожним респондентом бланка опитувальника, подальше опрацювання та інтерпретацію отриманих даних.

Відповідно до вимог 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттела, опис кожного з факторів передбачає кілька частин: позначення фактора літерою; оцінювання полюсів у балах з подальшим переведенням у стени; популярна (буденна) назва фактора; комплекс найяскравіших рис особистості, що характеризують фактор. Після цього проаналізовано ступінь вираженості кожного фактора (відповідно до вікових норм і статі) згідно зі шкалою: 8–10 стенив – високі оцінки; 4–7 стенив – середній рівень вияву риси; 1–3 стени – низькі оцінки.

Отримані результати за вибіркою відображено на рис. 1.

	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
Мін	1	4	4	5	3	2	6	1	1	3	2	1	4	4	5	3
Макс	9	10	10	9	9	9	10	9	10	8	8	9	10	10	9	9

Рис. 1. Мінімальні та максимальні показники стенив (за вибіркою)

Відповідно до отриманих даних за всіма шкалами методики, респондентам притаманні показники від низьких до високих (крім шкали Н, у якій немає нижчих за середні й низькі оцінки): у соціальних контактах респонденти активні, соціально сміливі, комунікабельні, готові до ризику та співробітництва, здатні приймати самостійні рішення.

За факторами B, C, E, H, Q1, Q2, Q3 показники сягають нормативних і високих значень, респондентам не притаманні: низькі рівні оперативності мислення та загального рівня вербальної культури й ерудиції; покірність і пасивність, пластичність та емоційна збудливість, обережність і протистояння змінам; залежність від спілкування та схильність прямувати з групою;

відсутність вольового контролю, поступливість, конфліктність. Водночас вони здатні бути чуттєвими, поважати принципи, залежати від групи.

Отримані результати в різностатевих вибірках представлено на рис. 2, 3.

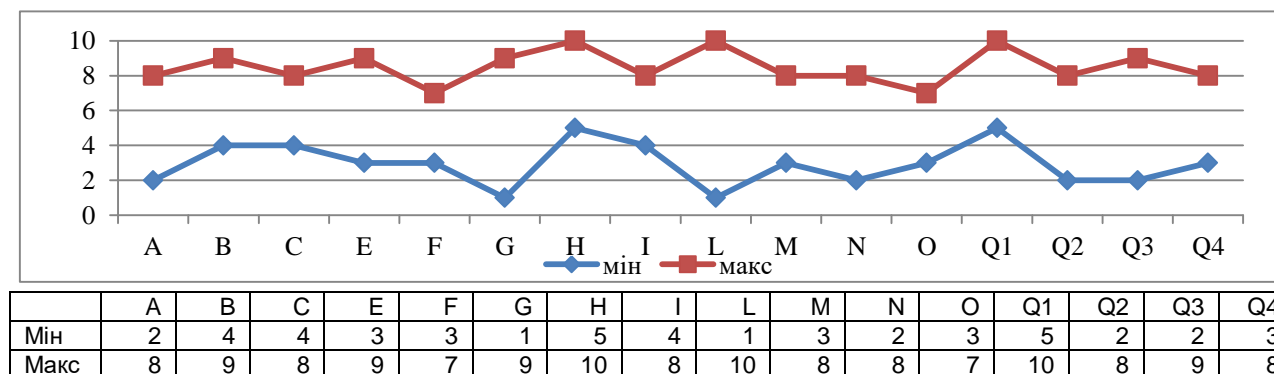

Рис. 2. Мінімальні та максимальні показники стенів (чоловіки)

Відповідно до отриманих даних, за факторами F, O немає високих показників (4–7 стенів): респонденти чоловічої статі не виявляють спонтанність, вони уважно ставляться до деталей, а в складних ситуаціях не схильні виявляти тривожність. За факторами B, C, I, Q1, H показники сягають норми та високих значень: респондентам притаманні оперативність, абстрактність, критичність, аналітичність мислення; достатньо високий рівень вербальної культури й комунікабельність, здатність спілкуватися з людьми в емоційно напружених ситуаціях. Їм не властиві емоційна збудливість, невпевненість у собі, скептицизм

щодо різних аспектів життя, жорсткість, схильність до компромісів.

Під час інтерпретації отриманих даних враховано той факт, що згідно з науковими поглядами О. В. Вагіної (2020), наднормативні підвищення профілів за 4-ю, 6-ю і 9-ю шкалами (фактори E, G, L) можуть свідчити про порушення адаптації, що нерідко виявляється в конфліктній поведінці, нонконформізму й авторитарності, прагненні домінувати. Відповідно до проведеного аналізу отриманих емпіричних даних таких осіб не виявлено.

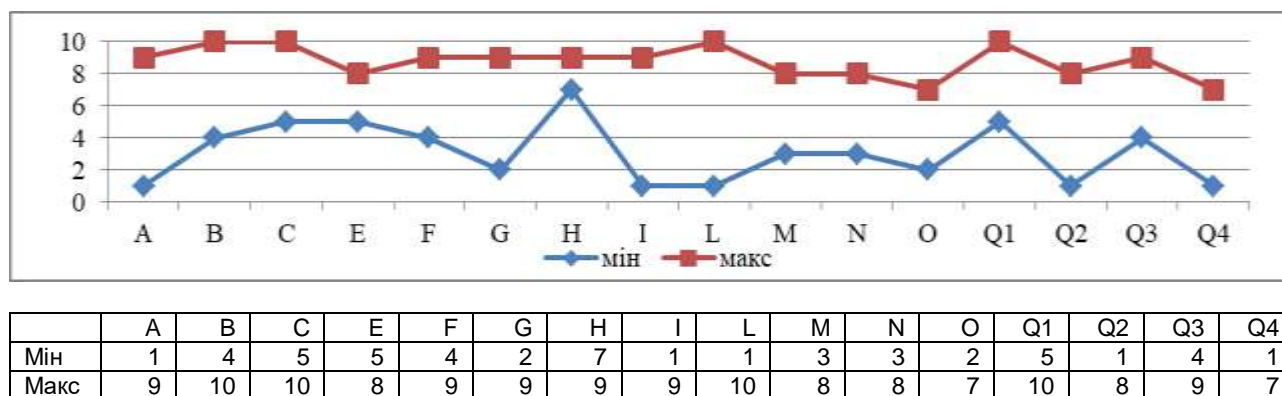

Рис. 3. Мінімальні та максимальні показники стенів (жінки)

Згідно з отриманими даними, фактори O, Q4 набувають низьких і нормативних значень (1–7 стенів): респонденти жіночої статі не виявляють тривожності в складних ситуаціях, а схильні до розслабленості, незворушності. Водночас фактор H набуває достатньо високих значень, що засвідчує сміливість, підприємильність й активність. Фактори B, C, E, F, Q1, Q3 демонструють нормативні та високі значення (від 4 до 10 стенів): респондентам жіночої статі не притаманний низький інтелект, емоційна збудливість, покірність, неквапливість. Вони зважають на соціальні вимоги, уважні до інших, однак не схильні до компромісів щодо нових

людей. За рештою факторів виявлено значення від низьких до високих (1–10 стенів).

За результатами аналізу отриманих даних у вибірках респондентів-чоловіків і респондентів-жінок можна виокремити спільне й відмінне в їхніх психологічних характеристиках (рис. 2, 3):

1) у респондентів обох статей немає низьких показників за факторами B, C, H, Q1, а за фактором O – немає високих показників;

2) простежуються відмінності в показниках респондентів різних статей:

➤ за факторами E, Q3: чоловікам притаманні показники норми й нижче від норми, жінкам – нормативні та високі показники;

➤ за фактором I, навпаки, жінкам притаманні показники від низьких до високих, а чоловікам – нормативні й високі показники;

➤ за фактором F показники чоловіків не сягають понаднормативних значень, а в жінок набувають градації – від нормативних до високих.

Отже, респонденти обох статей здатні оперативно мислити, розв'язувати абстрактні задачі, легко висловлювати свої думки, не консервативні та здатні змінювати свої позиції відповідно до ситуації. Їм притаманні зрілість емоцій та здатність їх регулювати. Водночас

чоловіки неговіркі, стриманіші та більше схильні до підпорядкування, ніж жінки, можуть не зважати на соціальні вимоги чи здатні бути неухважними до інших людей. На відміну від чоловіків, жінки квапливі, практичні, реалістичні й можуть бути безжальними.

Наступним етапом дослідження були аналіз й інтерпретація індивідуально-типологічних особливостей респондентів різних вікових груп. Зокрема, відповідно до запропонованої Р. Кеттелом таблиці стенів, під час переведення балів у стени враховують не тільки стать респондентів, а й їх вік (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл респондентів за статтю та віком
(відповідно до таблиці стенів Р. Кеттела для чоловіків і жінок віком від 16-ти до 60 років)

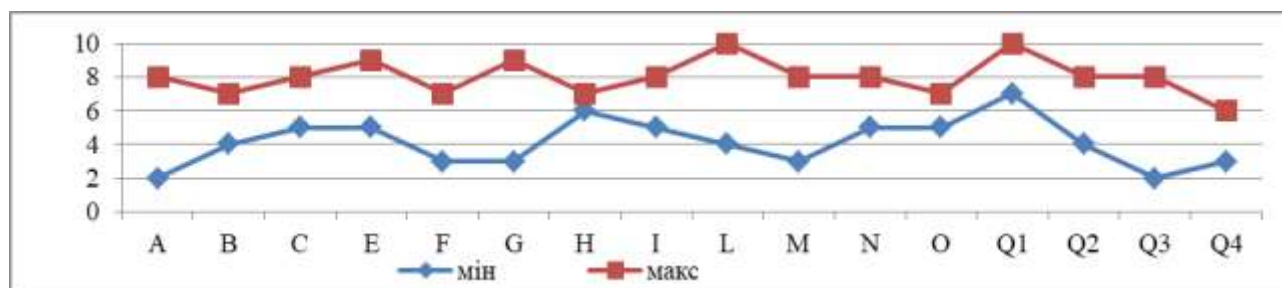
	20–24 роки	25–33 роки	34–45 років
Чоловіки	1	4	4
Жінки	–	1	8

У психодіагностичному вивченні взяли участь чоловіки віком понад 20 років, але молодші за 45 років, жінки віком від 25-ти до 45 років. До вікової групи 20–24 роки віднесено одного чоловіка та жодної жінки; до вікової групи 25–33 роки – чотирьох чоловіків та одну жінку; до вікової групи 34–45 років – чотирьох чоловіків і вісьмох жінок.

Отримані респондентами різної статі й віку значення стенів відображено на рис. 4–6.

У зв'язку із тим, що вибірка респондентів чоловічої статі віком 20–24 роки та вибірка респондентів жіночої статі віком 25–33 роки представлені лише по одній особі, ці вікові діапазони не аналізували.

Отримані показники стенів респондентами-чоловіками віком від 25-ти до 33 років відображено на рис. 4.

	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
Мін	2	4	5	5	3	3	6	5	4	3	5	5	7	4	2	3
Макс	8	7	8	9	7	9	7	8	10	8	8	7	10	8	8	6

Рис. 4. Мінімальні та максимальні показники стенів чоловіків (25–33 роки)

Відповідно до отриманих результатів, респондентам віком 25–33 роки притаманні нормативні показники (4–7 стенів) за факторами B, H, O: загальний рівень їх вербальної культури, оперативності мислення, реактивності нервової системи, тривожності відповідає нормі. Нормативні й високі показники наявні за факторами C, E, I, L, N, Q1, Q2: респонденти цього віку емоційно стабільні, схильні до домінування, підозрливості, дипломатичності, радикалізму, нонконформізму. За факторами A,

G, M, Q3 показники зростають від низьких до високих значень, що засвідчує різномірність нормативності та самоконтролю поведінки, різний ступінь вираження рис практичності, здатності до співробітництва. За факторами F, Q4 – низькі та нормативні значення, що вказують на стриманість і відсутність напруження.

Наступний етап аналізу стосувався отриманих показників стенів чоловіками віком від 34-х до 45 років (рис. 5).

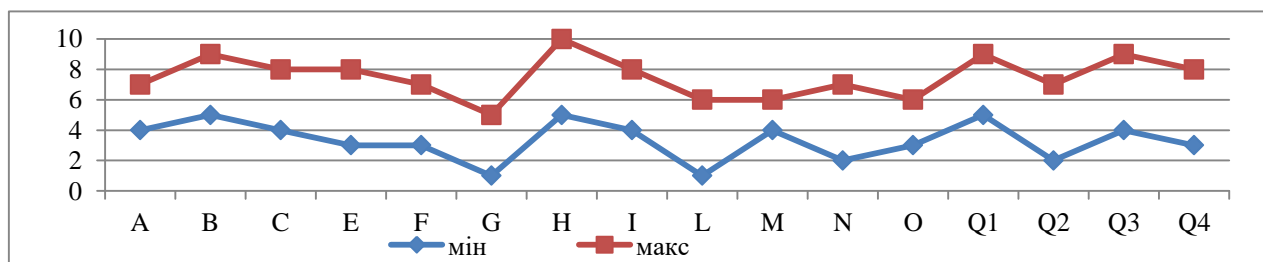

Рис. 5. Мінімальні та максимальні показники стенів чоловіків (34–45 років)

Згідно з отриманими результатами респондентам віком 34–45 років притаманні нормативні показники (4–7 стенів) за факторами А, М: їхні комунікабельність і практичність відповідають нормі. Нормативні та високі показники за факторами В, С, Н, І, Q1, Q3 засвідчують схильність респондентів до аналітичного мислення, емоційної стабільності, виявів сміливості, гнучкості. Наявні значення показників від низьких до високих за факторами Е, Q4, а також низькі й помірні показники за факторами G, L, О вказують на те, що респонденти не надто вимогливі до себе, довірливі, здатні зберігати спокій у складних ситуаціях.

Отже, респондентам-чоловікам віком 25–33 роки та 34–45 років властиві спільні й відмінні риси (рис. 4–5):

1) відсутність низьких показників за факторами В, С, І, Q1, а за фактором F – високі показників: респонденти інтелектуально розвинені, відкриті до нового, їм не притаманні емоційна збудливість, скептицизм, експресивність;

2) відсутність у респондентів-чоловіків віком 34–45 років високих показників за факторами G, L, Q2: на протигагу чоловікам молодшого віку (25–33 роки), вони не настільки вимогливі до себе, проте довірливіші та більше схильні до компромісів.

Отримані показники стенів респондентами-жінками віком від 34-х до 45 років подано на рис. 6.

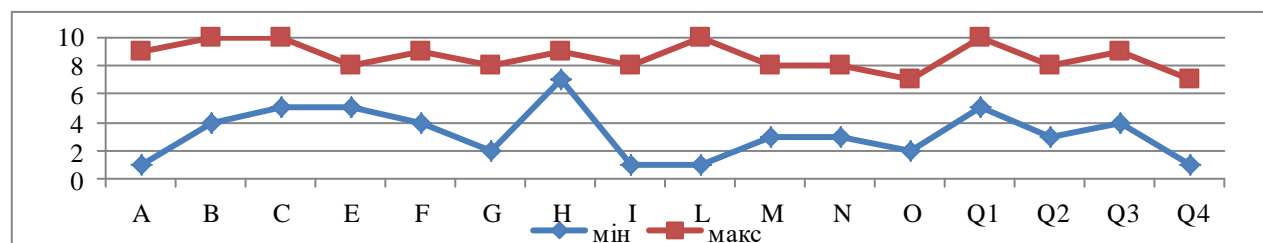

Рис. 6. Мінімальні та максимальні показники стенів жінок віком 34–45 років

Згідно з отриманими результатами, у жінок віком 34–45 років немає високих показників за факторами О, Q4 (1–7 стенів): обстежені не схильні до тривожності та збудливості. За факторами А, G, І, L, М, N, Q2 показники знаходяться в межах від низьких до високих значень. За рештою факторів В, С, Е, F, Н, Q1, Q3 показники сягають нормативних і високих значень: респонденти здатні оперувати абстрактними категоріями, емоційно стабільні, однак можуть виявити авторитарність, імпульсивність, спонтанність, гнучкість, цілеспрямованість.

Порівнявши показники стенів вибірок чоловіків і жінок віком 34–45 років, можна визначити, що їм притаманні такі спільні та відмінні ознаки:

1) відсутність низьких показників за факторами В, С, Н, Q1, Q3 і високих – за фактором О: респонденти емоційно стабільні, несором'язливі, сприйнятливі до нового, здатні оперативно мислити й самостійно приймати рішення;

2) відмінності для цієї вікової групи полягають у тому, що:

➤ за фактором А – у чоловіків нормативні дані, а в жінок – від низьких до високих: чоловіки

стримані в спілкуванні, а жінки полюбують поспілкуватися, хоча можуть виявити нормальність у міжособистісних контактах;

➤ жінкам притаманні високі показники факторів G, L, на відміну від чоловіків цього самого віку: жінки вимогливіші до себе й більше недовірливі.

Наступним етапом дослідження стало проведення інтеркореляційного аналізу для визначення особливостей взаємозв'язків особистісних рис респондентів з їхнім віком (табл. 2).

Таблиця 2

Інтеркореляційні взаємозв'язки віку й особистісних рис респондентів (r-коефіцієнт Пірсона)

A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
0,08	0,05	0,67	-0,46	0,31	-0,09	0,44	0,05	-0,36	-0,02	0,28	-0,45	-0,62	-0,07	0,03	-0,56

Встановлено наявність інтеркореляційних взаємозв'язків віку респондентів і показників факторів: прямих – із факторами A, B, C, F, H, I, N, Q3 ($0,03 \leq r \leq 0,67$), обернених – із факторами E, G, L, M, O, Q1, Q2, Q4 ($-0,62 \leq r \leq -0,02$). Тобто з віком зростають показники товариськості, емоційної стабільності, експресивності, сміливості, чутливості, дипломатичності, самоконтролю, а знижуються показники домінантності, вимогливості до себе, підозріливості, мрійливості, тривожності, радикалізму, нонконформізму й напруженості.

Висновки

1. Діагностовано індивідуально-типологічні властивості поліграфологів, які можна вважати професійно важливими рисами та які виявляються в оперативності й абстрактності мислення, комунікабельності, формулюванні та висловлюванні власних думок, здатності змінювати свої позиції відповідно до актуальної ситуації та приймати самостійні рішення, здійсненні емоційно-вольового самоконтролю, готовності до ризику та співробітництва з незнайомими людьми в незнайомих обставинах. Їм не притаманні емоційна збудливість, схильність до обережності та протистояння змінам, залежність від спілкування та схильність прямувати за групою, поступливість, конфліктність.

2. Встановлено гендерні відмінності у вираженості індивідуально-типологічних рис поліграфологів різної статі, що виявляються в більшій стриманості, неговірливості, схильності до підпорядкування поліграфологів-чоловіків і

квапливості, практичності, реалістичності поліграфологів-жінок. Поліграфологи-чоловіки можуть не дотриматися вимог соціальних норм і виявити неухважність до людей, а поліграфологи-жінки можуть бути безжальними.

3. Поліграфологи-чоловіки та поліграфологи-жінки віком 34–45 років відкриті до спілкування, сприйнятливі до нових знань, емоційно стабільні, здатні абстрактно мислити й самостійно приймати рішення. Водночас поліграфологи-жінки вимогливіші до себе, недовірливі, можуть виявити формальність у контактах, хоча й полюбують поспілкуватися, на відміну від стриманих у спілкуванні поліграфологів-чоловіків цього самого віку.

4. Для поліграфологів-чоловіків віком 34–45 років характерні сприйнятливості нового, емоційна стабільність, натомість не притаманні скептицизм й експресивність. Однак чоловіки 25–33 років вимогливіші до себе, а чоловіки 34–45 років довірливіші та більше схильні до компромісів.

5. Встановлено, що з віком поліграфологи виразніше виявляють товариськість, конформність, експресивність, чутливість, практичність, дипломатичність, стають емоційно стабільнішими, сміливішими, виявляють вищий рівень самоконтролю, менш домінантні та підозріливі, менш тривожні, але знижується рівень нормативності їхньої поведінки.

Перспективами подальших досліджень є вивчення професійних рис поліграфологів на репрезентативній вибірці.

References

- [1] Androsiuk, V.H. (2019). Methodological basis of professionography in the National Police of Ukraine in modern conditions. *Legal psychology*, 2(25), 16-22. doi: 10.33270/03192502.16
- [2] Galustian, O.A., Zakharenko, L.M., & Yurchenko-Shekhovtsova, T.I. (2019). Peculiarities of the emotional intelligence of specialists conducting surveys using the polygraph of the National Police of Ukraine. *Legal psychology*, 1(24), 74-83. doi: 10.33270/03192401.74
- [3] Korchova, H.L., & Hryshyna, A.V. (2015). The importance of the personality of the polygraph examiner in the process of interpreting the results. In *The use of the polygraph in law enforcement activities: problems and prospects: materials III International Scientific and Practical Conference* (pp. 105-107). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav. Retrieved from <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/7343>
- [4] Kutsenko, D.V. (2015). "Polygraphological secret" is an integral part of the activity of a polygraph examiner. In *The use of the polygraph in law enforcement activities: problems and prospects:*

- materials III International Scientific and Practical Conference (pp. 178-181). 2015). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav. Retrieved from <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/7366>
- [5] Kutsenko, D.V. (2021). The role of empathy in the professional activity of a polygraph examiner. In *Current issues of psychological support for the activities of the National Police and institutions of higher education of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine: materials III Interdepartmental Scientific and Practical round table* (pp. 87-90). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav. Retrieved from <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/20634>
- [6] Morozova, T.R. (2019). *Polygraphology*. O.M. Morozova (Ed.). Kharkiv: Estet Print.
- [7] Morozova, T.R., & Morozov, O.M. (2020). Subjectivity as a prerequisite for qualitative development of Ukrainian polygraphology. *Information security of a person, society, state*, 1-3(28-30), 90-99. Retrieved from <http://journals.urau.ua/ispss/article/view/260104/256494>
- [8] Motliakh, O.I. (2019). *Basics of polygraphology*. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav; Oscita Ukrainy. Retrieved from <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/16108>
- [9] Motliakh, O.I. (2021). Moral and ethical principles in the activity of a polygraph specialist. *Legal journal of the National Academy of Internal Affairs*, 11(1), 7-14. doi: 10.33270/04212101.7
- [10] Motliakh, O.I. (2022). *Polygraphology (revision with changes and additions)*. Kyiv: Osvita Ukrainy.
- [11] Motliakh, O.I., & Kutsenko, D.V. (2023). *Professional competence of polygraph examiner*. Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav.
- [12] Mul, S.A. (2017). Problems of using polygraph tests. *Psychological magazine*, 4(8), 87-97. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2017_4_10
- [13] Nazarov, O.A. (2017). Standardization problems in the field of instrumental psychophysiological lie detection in Ukraine. In *Reliability assessment: scientific research and practice: a collection of articles* (pp. 47-55). V. Shapovalova (Ed.). Kyiv: Osvita Ukrainy.
- [14] Safin, O.D. (2018). Professional behavior of a polygraph examiner as an indicator of his professional health. In *Coordinates of the development of health psychology: realities and prospects: materials All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 284-286). Vinnytsia: Don. nats. un-t im. V. Stusa. Retrieved from <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/123456789/12516>
- [15] Safin, O.D. (2019). Personal adjustment of a modern polygraph examiner. In *Modern training technologies for personality development: eco-trainings: collection of Scientific work for the All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 63-66). T.D. Perepeliuk (Ed.). Uman: Uman. derzh. ped. un-t im. P. Tychny.
- [16] Sierov, I. (2019). Exclusive "Today": is it difficult to pass a polygraph test. *Today: news of Ukraine*. Retrieved from <https://ukraine.segodnya.ua/ua/ukraine/detektor-lzhi-uslugoy-polzuyutsya-sotni-ukraincev-proveryaya-podchinennyh-i-vernost-zhen-1350794.html>
- [17] Vahina, O.V. (2017). Psychological aspects of prevention of professional deformation of the polygraph examiner. In *Personality in crisis conditions and critical life situations: psychotechnologies of personal changes: materials III All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (pp. 141-143). Sumy: SumDPU im. A.S. Makarenko.
- [18] Vahina, O.V. (2018). *Psychological factors of the use of polygraph interviews of persons by law enforcement agencies of Ukraine* (Doctoral thesis, Kharkiv). Retrieved from <https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/94/browse?type=subject&value=polygraph+examiner&locale-attribute=uk>
- [19] Vahina, O.V. (2020). Psychological features of professional selection of candidates for the polygraph profession. In *Socialization of the individual in conditions of systemic changes: theoretical and applied problems: proceedings of the XV International Scientific and Practical Conference* (pp. 34-37). Kyiv: In-t psykholohii im. H.S. Kostiuks NAPH Ukrainy. Retrieved from http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/zbirnik_tez_15_konf.__socializaciya_osobistosti...-20-04-2020_1586892193.pdf
- [20] Vedmid, V.A. (2020). Professional competence of a polygraph examiner as a subject of psychological discourse. *Actual problems of psychology*, 56, 3-9. Retrieved from <https://cutt.ly/wh3xc0j>
- [21] Widacki, J. (2022). What Do Polygraphers–Practitioners Expect from Science? *European Polygraph*, 16, 1(55), 65-75. doi: 10.2478/EP-2022-0005
- [22] Zakharenko, L.M. (2018). "Polygraph examiner" or "specialist in conducting surveys using a polygraph"? In *Ukrainian language in jurisprudence: state, problems, prospects: materials XIV All-Ukrainian Scientific and Practical Conference* (vol. 1), (pp. 124-127). Kyiv: Nats. akad. vnutr. Sprav. Retrieved from <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/12230>

Список використаних джерел

- [1] Андросюк В. Г. Методологічне підґрунтя професіографії в Національній поліції України в сучасних умовах. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 16–22. doi: 10.33270/03192502.16

- [2] Галусян О. А., Захаренко Л. М., Юрченко-Шеховцова Т. І. Особливості емоційного інтелекту спеціалістів із проведення опитування з використанням поліграфа Національної поліції України. *Юридична психологія*. 2019. Т. 1 (24). С. 74–83. doi: 10.33270/03192401.74
- [3] Корчова Г. Л., Гришина А. В. Значення особистості поліграфолога в процесі інтерпретації результатів. *Використання поліграфа у правоохоронній діяльності : проблеми та перспективи* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 105–107. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/7343>
- [4] Куценко Д. В. «Поліграфологічна таємниця» – невід’ємна складова діяльності поліграфолога. *Використання поліграфа у правоохоронній діяльності : проблеми та перспективи* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 178–181. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/7366>
- [5] Куценко Д. В. Роль емпатії в професійній діяльності поліграфолога. *Актуальні питання психологічного забезпечення діяльності Національної поліції та закладів вищої освіти МВС України* : матеріали III Міжвідом. наук.-практ. круглого столу (Київ, 29 квіт. 2021 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2021. С. 87–90. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/20634>
- [6] Морозова Т. Р. Поліграфологія : підручник / за ред. О. М. Морозова. Харків : Естет Принт, 2019. 476 с.
- [7] Морозова Т. Р., Морозов О. М. Суб’єктність як передумова якісного розвитку української поліграфології. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2020. № 1–3 (28–30). С. 90–99. URL: <http://journals.urau.ua/ispss/article/view/260104/256494>
- [8] Мотлях О. І. Основи поліграфології : лекція. Київ : Нац. акад. внутр. справ ; Освіта України, 2019. 46 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/16108>
- [9] Мотлях О. І. Морально-етичні засади в діяльності спеціаліста-поліграфолога. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2021. Т. 11. № 1. С. 7–14. doi: 10.33270/04212101.7
- [10] Мотлях О. І. Поліграфологія : підручник (перевид. із змін. та доповн.). Київ : Освіта України, 2022. 550 с.
- [11] Мотлях О. І., Куценко Д. В. Професійна компетентність поліграфолога : метод. посіб. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2023. 71 с.
- [12] Мул С. А. Проблеми застосування поліграфологічних досліджень. *Психологічний часопис*. 2017. № 4 (8). С. 87–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psch_2017_4_10
- [13] Назаров О. А. Проблеми стандартизації в галузі інструментальної психофізіологічної детекції брехні в Україні. *Оцінка достовірності: наукові дослідження та практика* : зб. ст. / за заг. ред. В. Шаповалова. Київ : Освіта України, 2017. С. 47–55.
- [14] Сафін О. Д. Фахова поведінка поліграфолога як індикатор його професійного здоров’я. *Координати розвитку психології здоров’я: реалії та перспективи* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Вінниця, 22–23 листоп. 2018 р.). Вінниця : Дон. нац. ун-т ім. В. Стуса, 2018. С. 284–286. URL: <https://dspace.udpu.edu.ua/handle/123456789/12516>
- [15] Сафін О. Д. Особистісна відкоригованість сучасного поліграфолога. *Сучасні тренінгові технології для розвитку особистості: еко-тренінги* : зб. наук. пр. за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. (Умань, 30 трав. 2019 р.) / за ред. Т. Д. Перепелюк. Умань : Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини, 2019. С. 63–66.
- [16] Серов І. Ексклюзив «Сьогодні»: чи складно пройти перевірку на поліграфі. *Сьогодні: новини України*. 27 жовт. 2019 р. URL: <https://ukraine.segodnya.ua/ua/ukraine/detektor-lzhi-uslugoy-polzuyutsya-sotni-ukraincev-proveryayu-podchinennyh-i-vernost-zhen-1350794.html>
- [17] Вагіна О. В. Психологічні аспекти запобігання професійної деформації поліграфолога. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: психотехнології особистісних змін* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2017. С. 141–143.
- [18] Вагіна О. В. Психологічні чинники використання поліграфічних опитувань осіб правоохоронними органами України : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.06. Харків, 2018. 24 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/94/browse?type=subject&value=polygraph+examiner&locale-attribute=uk>
- [19] Вагіна О. В. Психологічні особливості професійного підбору кандидатів на професію поліграфологів. *Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми* : тези XV Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 20 берез. 2020 р.). Київ : Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2020. С. 34–37. URL: http://psychology-naes-ua.institute/files/pdf/zbirnik_tez_15_konf.__socializaciya_osobistosti...-20-04-2020_1586892193.pdf
- [20] Ведмідь В. А. Професійна компетентність поліграфолога як предмет психологічного дискурсу. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Вип. 56. С. 3–9. URL: <https://cutt.ly/wh3xc0j>

- [21] Widacki J. What Do Polygraphers–Practitioners Expect from Science? *European Polygraph*. 2022. Vol. 16. No. 1 (55). P. 65–75. doi: 10.2478/EP-2022-0005.
- [22] Захаренко Л. М. «Поліграфолог» чи «спеціаліст з проведення опитування з використанням поліграфа»? *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи* : матеріали XIV Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 29 листоп. 2018 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 124–127. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/12230>

Individual-Typological Properties as a Professional Performance of Polygraphologists

ANDROSIUK Viacheslav

PhD in Psychology, Professor, Leading Research Fellow of the Scientific Laboratory on Problems of Psychological Support and Psychophysiological Research of Educational and Scientific Institute of Correspondence and Distance Learning of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9106-2586>;

ZAKHARENKO Liudmyla

PhD in Psychology, Senior Research Fellow of the Scientific Laboratory on Problems of Psychological Support and Psychophysiological Research of Educational and Scientific Institute of Correspondence and Distance Learning of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2121-0862>

Abstract: Professionalism is an integral property, the result of a person's ontogenesis in the process of his professionalization. Individual and typological properties of a person leave their mark on his professional activity, although different professions make their own requirements for different properties. Individual-typological features change little during the professional path and are among the most stable properties. That is why the aim of the study was the empirical study of individual and typological features of polygraph examiners of different ages and genders. The methodological basis of the research was modern scientific views on the profession of the individual. The used structural-logical method, methods of empirical psychological research (testing), comparative analysis contributed to the achievement of the research goal. The empirical base of scientific intelligence was compiled by polygraph examiners (n=18) who took advanced training courses at the National Academy of Internal Affairs in the fall of 2022. Scientific novelty. The individual and typological features of polygraph examiners with more than 2 years of practical experience were studied and described, their gender and differential features depending on age were determined. It has been established that the characteristic features of polygraph examiners are communicativeness, the ability to think quickly, make decisions independently, show emotional restraint, and openness to new knowledge. The differential differences of polygraph examiners of the same age (34–45 years), but of different gender, are manifested in self-demandingness, formality of interpersonal contacts, mistrust, talkativeness of female polygraph examiners, and in restraint during communication and risk-taking of male polygraph examiners. Male polygraph examiners aged 34–45 years are prone to trusting and compliant communication, in contrast to their younger but demanding male colleagues aged 25–33 years. Gender differences are manifested in restraint, reticence, tendency to subjugate, possible violations of social requirements and manifestations of inattention to sub-experts by male polygraph examiners and in haste, practicality, possible manifestations of rigidity of female polygraph examiners. It was determined that the indicators of sociability, emotional stability, expressiveness, courage, practicality, sensitivity, diplomacy, and self-control of poly graphologists increase with age. Instead, indicators of dominance, normativity of behavior, suspiciousness, anxiety, radicalism, nonconformism, and tension decrease

Keywords: polygraph; professionogenesis; professional profile; communication; self-control; diplomacy

Застосування каральної психіатрії до осіб, які відбувають покарання: історико-правовий аналіз

ДЕМ'ЯНЧУК Тетяна*

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри теорії держави та права

Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8908-4356>

Анотація. Актуальність статті обумовлена потребою в аналізі передумов застосування каральної психіатрії в радянський період, виокремленні основних етапів еволюції цієї системи, способів і форми порушення прав осіб, які відбували покарання, а також порівнянні з аналогічними процесами в іноземних країнах. Також важливо прослідкувати, у який спосіб відбувається застосування психіатрії в перевихованні злочинців, як поведуться з особами, які потребують психологічної допомоги. У статті використано комплекс принципів і методів наукового пізнання, зокрема принципи об'єктивності й історизму, а також методи аналізу та синтезу, узагальнення, юридичний, формально-юридичний, системно-історичний, діалектичний, феноменологічний, герменевтичний, системний, ретроспективного аналізу. Також здійснено характеристику історико-правових умов становлення каральної психіатрії як складової радянської кримінально-виконавчої системи. Подано оцінку діяльності спеціалізованих психіатричних установ стосовно осіб, які відбували покарання. Встановлено, що перші факти застосування каральної психіатрії зафіксовано у 20-х роках ХХ ст., вони були спрямовані передусім проти політичних опонентів більшовиків. Конкретизовано, що організаційне оформлення каральної психіатрії як інструмента кримінально-виконавчої системи відбулося в 30-х роках ХХ ст. й обумовлювалося насамперед посиленням репресій. Стосовно нормативно-правового оформлення такого методу покарання, як каральна психіатрія, то перші закони було видано 1948-го та 1954 року. Цілковита легалізація застосування медичних заходів до злочинців відбулася після прийняття нового Кримінального кодексу 1961 року. Радянське законодавство 1960–1970-х років ліквідувало позасудовий порядок спрямування на примусове лікування й одночасно не встановлювало його термінів. Визначено, що для радянської влади каральна психіатрія як спосіб покарання була чи не найефективнішим способом боротьби з інакодумством в умовах активізації суспільної думки, адже без суспільного розголосу можна було ізолювати будь-яку особу й навіть позбавити її життя. Аналіз іноземної практики засвідчує, що нагальними потребами в умовах реформування пенітенціарної системи сьогодення є дослідження психічного стану постраждалих, свідків, представників органів правопорядку. Важливо акцентувати на підготовці висококваліфікованих спеціалістів у сфері психіатрії, які готові працювати як з обвинуваченими, так і з особами, які відбувають покарання. Встановлено, що проблемним питанням є умови перебування осіб із психічними відхиленнями у виправних установах

Ключові слова: каральна психіатрія; права людини; виправна система; психіатрія; пенітенціарна система

Історія статті:

Отримано: 21.02.2023

Переглянуто: 16.03.2023

Прийнято: 27.04.2023

Рекомендоване посилання:

Дем'янчук Т. Застосування каральної психіатрії до осіб, які відбувають покарання: історико-правовий аналіз. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 34–42. doi: 10.33270/03233201.34.

*Відповідальний автор

Вступ

Питання дотримання прав осіб, які відбувають покарання, завжди було актуальним, адже сама проблема перевиховання злочинців є своєрідним «лакмусовим папірцем». Суспільство, з одного боку, слідує за тим, щоб міра покарання для правопорушників була достатньою, а з іншого – контролює дотримання прав цих осіб. Власне медицина загалом і психіатрія зокрема упродовж тривалого часу були активно залучені до сприяння просування концепцій психічного стану вчинення злочину (*mens rea*) та відповідальності за сам злочинний акт (*actus reus*), що, зі свого боку, дозволяє встановити факт неосудності й обмеження відповідальності (Brown, 2018).

У класичному контексті значення психології в кримінальному праві та кримінально-виконавчій системі важлива, адже, завдяки дослідженню розладів особистості, формування ідеї психопатичної поведінки (агресивний і антисоціальний стан), до процесуальних кодексів багатьох європейських країн внесено зміни стосовно зменшення відповідальності осіб, які вчинили правопорушення в подібному стані.

Однак відомі випадки, коли психіатрію та медицину загалом використовували з протилежною метою – щоб посилити відповідальність злочинців або взагалі приховати тиск на осіб, чий злочин не було доведено. Прикладом такої практики є радянський підхід до застосування каральної психіатрії до осіб, які відбували покарання. Все це супроводжувалося систематичним і цілеспрямованим порушенням прав осіб, які відбували покарання, а застосування так званої «каральної психіатрії» стало способом уникнення досудового розслідування й «ефективного перевиховання» насамперед політичних злочинців.

У XXI ст. психіатрія є важливою складовою кримінально-виконавчої системи, але йдеться про допомогу особам з психічними розладами або про недопущення негативних станів у осіб, які відбувають покарання. На нашу думку, можна окреслити кілька ключових напрямів, у межах яких відбувається вивчення практики застосування психіатрії в пенітенціарній системі:

1. Історія розвитку судової психіатрії, зокрема й каральної. У контексті вивчення історії застосування психіатрії в кримінально-виконавчій системі України, насамперед УРСР, цікавими є дослідження польського вченого Р. Куявського (2017). Наукові доробки польських науковців цінні з огляду на те, що впродовж тривалого часу Польща так само, як і Україна, була складовою комуністичного блоку країни, де діяли ідентичні підходи до боротьби з інакодумцями, зокрема й через застосування каральної психіатрії.

2. Місце медичної психіатрії в системі кримінального правосуддя – деталізовано внесок і значення психіатричного дослідження стану злочинців й осіб, які відбувають покарання. У

цьому контексті варті уваги наукові напрацювання, у яких акцентовано на важливості боротьби з поведінковими та психічними розладами в умовах пенітенціарної системи (Gómez-Figueo, & Camino-Proaño, 2022), а також ролі психіатрії в системі виконання покарань (Morris, & West, 2020). Позитивно, що саме науковці надають вагомого значення ролі психіатрії в захисті прав осіб, які відбувають покарання, зокрема й неповнолітніх (Crittenden, Landini, & Spieker, 2021). Особливої уваги потребує питання дотримання прав психічно хворих осіб (Van Buitenen et al., 2020). Для імплементації досвіду іноземних країн цікавими є висновки дослідження про психічні захворювання та розлади психіки в'язнів унаслідок вживання психотропних речовин у країнах з низьким і середнім рівнем доходу (Baranyi et al., 2019).

3. Закони та підходи судової психіатрії, зокрема й рекомендації міжнародних інституцій в контексті удосконалення судової психіатрії та ставлення до в'язнів з психічними відхиленнями. Подібні заходи відбуваються як на міжнародному, так і на регіональному рівні. Вкотре зауважуємо, що в умовах євроінтеграції для України є цінним досвід європейських країн, зокрема Польщі, досвід якої детально проаналізував Б. Кміцек (2019). Закономірно, що основний внесок у дослідженні ролі психіатрії в кримінальній сфері здійснили медики. Значущими є висновки групи вчених щодо необхідності формування нової парадигми в підході до діагностики та лікування психічних захворювань, що зокрема, відкриє шлях до перегляду вироків осіб, які вчиняли злочини будучи психічно хворими (Stein et al., 2022). Особливу увагу дослідники приділяють покаранню осіб, які вчиняли суїцид (Thomson et al., 2022).

Водночас у деяких країнах, як правило тоталітарного або авторитарного спрямування, наприклад, в еміраті Абу-Дабі, окремі елементи каральної психіатрії залишилися та функціонують (Marzooqi, & Shehhi, 2022). Емірат є прикладом глибокої інтеграції кримінального процесу й виправної психіатрії та демонструє позитивну тенденцію в бік лібералізації підходу до перевиховання осіб, які відбувають покарання (Marzooqi, & Shehhi, 2022). Також дедалі більше в засобах масової інформації повідомляють про повернення до радянської практики каральної психіатрії в Білорусії та Російській Федерації. З огляду на викладене, науково актуальною є потреба визначити передумови застосування каральної психіатрії в радянський період, виокремити основні етапи еволюції цієї системи, способи та форми порушення прав осіб, які відбували покарання, а також порівняти з аналогічними процесами в зарубіжних країнах. Важливо також прослідкувати, у який спосіб відбувається застосування психіатрії у перевихованні злочинців, як поведуться з особами, що потребують психологічної допомоги.

В умовах сьогодення дослідження радянського минулого потребує об'єктивного та неупередженого підходу. Окрім того, існують деякі проблемні питання, які залишилися малодослідженими або були «політичними» за своїм змістом, серед них і тема каральної психіатрії. Позитивним є те, що якщо серед українських дослідників ця тематика лише набуває популярності, то іноземні вчені активно її досліджували. Так, питання систематичного зловживання психіатрією в політичних цілях порушували як українські, так й іноземні науковці: А. Андрушко (2015), М. Кнаппа (2007) та ін.

Для формулювання рекомендацій стосовно реформування психіатричної служби пенітенціарної системи України проаналізовано теоретичні напрацювання таких іноземних вчених, як: Н. Арраїтібеля (2020), Г. Барануї (2019), Х. Гомес-Фігероа (2022), М. Кравфорда (2014), П. Кріттендена (2021), К. Маші (2019), А. Тхомсона (2022), Г. Хопкіна (2018), Р. Фріенсона (2019) та ін. Важливо, що іноземні вчені, як правники, так і психологи, мають спільну думку щодо посилення впливу психологів на процес запобігання злочинності, а також роботи з особами, які відбувають покарання.

Матеріали та методи

Міждисциплінарний характер проблеми каральної психіатрії і зокрема застосування психіатрії в пенітенціарній системі потребує використання міждисциплінарних підходів, принципів і методів. Під час підготовки наукової статті застосовано принципи об'єктивності, історизму, а також загальнонаукових, спеціально наукових і філософських методів наукового пізнання.

Історико-правові дослідження потребують одночасного висвітлення історичної дійсності, закономірностей суспільно-політичного розвитку й аналізу нормативно-правової бази, що формує цю історичну дійсність, а тому доцільно послуговуватися *принципом об'єктивності*. Іншим важливим принципом історико-правових досліджень є *принцип історизму*, який сприяє вивченню правової дійсності в конкретно визначених часових межах, з урахуванням суспільних умов розвитку норм права.

Стосовно методологічного апарату, то з-поміж загальнонаукових методів застосовано методи *аналізу* та *синтезу*, адже вони є базовими інструментами пізнання будь-якого об'єкта. Дослідження каральної психіатрії не можливе без вивчення особливостей її нормативно-правового регулювання, загальних особливостей радянської правової системи, а також форм методів реалізації тоталітарного правового режиму. Методи аналізу та синтезу забезпечують насамперед зв'язок між окремими фактами та явищами. Метод *узагальнення* застосовувався з огляду на хронологічні межі дослідження. Завдяки йому сформульовано висновки та перспективи майбут-

ніх досліджень. Застосування методу *гіпотези* обґрунтоване з огляду на його кореляційний характер і, відповідно, потреби кваліфікації радянського права, зокрема кримінально-виконавчого як тоталітарного, а каральна психіатрія була одним із способів порушення прав осіб, які відбували покарання.

Серед спеціально наукових методів застосовано *юридичний, формально-юридичний, системно-історичний, ретроспективного аналізу*. Також під час підготовки дослідження використано низку філософських методів, а саме: *діалектичний, феноменологічний, герменевтичний і системний*. Завдяки їм маємо змогу встановити взаємозв'язок норм права та законів минулого з реальною дійсністю.

Ключовою стратегією в проведенні дослідження був вияв первинної емпіричної бази, аналіз практики застосування психіатрії в пенітенціарній системі іноземних країн як в історичній ретроспективі, так і в умовах сьогодення, а також формування на підставі цього висновків, які доводять, що в радянський період кримінально-виконавча система та її складова – каральна психіатрія – порушували права осіб, які відбували покарання.

Результати й обговорення

Історико-правові умови застосування психіатрії в кримінально-виконавчій системі. Розкриваючи історію становлення судової та каральної психіатрії, слід зазначити, що це дві окремі системи застосування медичних заходів щодо осіб, які вчинили злочин або відбувають покарання. Дослідники судової психіатрії відносять її витоки до античних часів, пов'язують з філософією. Сучасна судова психіатрія бере свій початок з 1893 року, коли професор Колумбійського університету Дж. МакКін Кеттелл провів експеримент стосовно психології свідчень (Crawford, 2014). Європейська практика використання психологічних прийомів у розслідуванні кримінальних злочинів, спілкування зі злочинцями бере свій початок з Німеччини, де в період останнього десятиліття XIX ст. було опубліковано кілька теоретичних праць, а також здійснено практичні експерименти (History of Forensic..., 2019).

Історія становлення судової психіатрії на теренах України неоднозначна. Більшість дослідників пов'язують її появу з реформуванням законодавства імперії Романових, але все це відбувалося винятково в межах лібералізації ставлення до психічно хворих осіб, які вчинили злочини або стосовно неповнолітніх. Жодних практик, подібних до тих, що мали місце в США чи Європі і передбачали проведення експериментів стосовно визначення психічних станів підсудних, не здійснювалося. Як результат, утвердження судової психіатрії відбулося в період утвердження радянської влади й одразу у вигляді каральної

психіатрії. Остання була складовою нової радянської, тоталітарної за своїм характером кримінально-виконавчої системи.

Особливістю радянського тоталітаризму є те, що, на відміну від Італії чи Німеччини, офіційна влада себе тоталітарною не визнавала (Arratibel, 2020). Саме така ідеологічна позиція спричинила потребу застосування каральної психіатрії для противників влади, які заперечували недоліки більшовизму. Посилювала цю потребу також ідеологія марксизму–ленінізму, яка заперечувала права людини, окрім майнової рівності та доступності до засобів виробництва. Саме з метою тиску на політичних опонентів в радянській державі почали створювати спеціалізовані тюремні психіатричні лікарні, які діяли в системі Народного комісаріату внутрішніх справ (Andrushko, 2015).

Законодавче утвердження практики «карального лікування» відбулося на підставі тимчасової інструкції «Про позбавлення волі як міру покарання та про порядок відбування такого», виданої 23 липня 1918 року. Відповідно до неї існувало зобов'язання спрямовувати до лікувальних закладів осіб з вираженими психічними дефектами. Слід розуміти, що радянський законодавець, приймаючи таку інструкцію, думав не про врахування прав осіб, які відбувають покарання, зокрема їх фізичний і психологічний стан, а утвердження ідеї, що несприйняття ідеології більшовизму й відсутність віри в успішну побудову соціалізму, є психічним захворюванням.

Характерно, що радянська правова система створила специфічний тип свідомості та правосприйняття, за яких будь-яка критика комунізму розцінювалася як несвідома психічна дія. До таких психологічних відхилень належала й віра в Бога. З часом сформувалася стабільна практика, що всіх опозиціонерів або осіб, які займалися так званою «підривною діяльністю» на користь іноземної держави, вважали психічно хворими. Радянські ідеологи вважали, що політичне інакодумство є окремим типом психічного захворювання, адже здорова людина не могла заперечувати ідеального типу суспільних відносин. Власне в обвинуваченні людини в психічному порушенні була одна суттєва перевага перед доведенням кримінального вчинку – психічний діагноз не потребував розслідування чи доведення, що, в свою чергу, максимально мінімізувало час для ізоляції звинуваченого (Bloh, 1995).

Перші реальні приклади застосування каральної психіатрії датуються 20-ми роками ХХ ст. Так, 1921 року до Пречистенської психіатричної лікарні було направлено лідерку лівих соціалістів-революціонерів М. Спірідонову (Use of psychiatry...). За наказом В. Леніна у 1922 році до психіатричної лікарні було спрямовано народного комісара закордонних справ Г. Чичеріна, який, представляючи радянську

державу на Генуезькій конференції, самовільно пішов на певні поступки американській делегації.

Організаційне оформлення каральної психіатрії як інструмента кримінально-виконавчої системи відбулося в 30-х роках ХХ століття та стало складовою процесу обмеження прав осіб і масових репресій. В умовах терору радянські правоохоронні органи повинні були оперативно вирішувати питання встановлення провини й притягнення до відповідальності, а оскільки розстріляти або відправити на заслання навіть без формальних процедур судочинства було неможливо, на допомогу прийшли саме методи каральної психіатрії, коли осіб спрямовували до спеціалізованих тюремних психіатричних лікарень.

Методи та форми застосування каральної психіатрії щодо ув'язнених у радянський період. За способом організації та режимом, тюремні психіатричні лікарні практично не відрізнялися від класичних в'язниць. По периметру було розташовано спостережні вежі з озброєними конвоїрами, стіни було обтягнуто колючим дротом, особам, що перебували на «примусовому лікуванні», було заборонено спілкуватися з відвідувачами тощо. Стосовно найпопулярніших методів «лікування», то широко використовувалися електрошокова терапія, гамівна сорочка. Лише в 1960-х роках активного використання набуло застосування різного роду медикаментозних препаратів, які переважно були експериментальними, а тому на ув'язнених перевіряли спосіб їх дії.

В умовах лібералізації суспільних відносин періоду хрущовської відлиги, було здійснено ревізію спеціалізованих психіатричних установ, унаслідок чого встановлено, що в багатьох закладах утримувалися психічно здорові особи, абсолютна більшість з яких обвинувачувалася за так званими «політичними статтями» Кримінального кодексу (Podrabinek, 1979).

У Кримінальному кодексі СРСР 1960 р. та Кримінальному кодексі УРСР 1961 р. було змінено понад 40 статей, які стосувалися покарання осіб за вчинення так званих політичних злочинів (у випадку українців, то ці статті мали безпосереднє спрямування на боротьбу з дисидентським рухом). Однією із основних статей, яка передбачала примусове направлення до спеціалізованої психологічної установи була стаття про «Антирадянську агітацію і пропаганду», «Зраду батьківщині»¹ (Criminal Code... 1960). Остання, зокрема містила норму про «втечу за кордон або відмову повернутися з-за кордону в СРСР», яку часто використовували, як умову спрямування до психіатричних установ. Прикладом у цьому випадку може бути справа М.Луцика, якого арештували 1944 р. через те, що народившись у Австро-Угорщині, він впродовж

¹ Кримінальний кодекс Української РСР: Закон УРСР від 28 груд. 1960 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kd0006?an=480034&ed=1968_10_02.

1930-х рр. жив і навчався у Берліні, а 1941 р. був арештований гестапо та відправлений в УРСР. У 1956 р. його реабілітували, але вже 1957 р. знову заарештували й засудили до 15 років позбавлення волі. Після звільнення у 1972 р. М.Луцик відмовився отримати радянський паспорт, оскільки вважав себе громадянином Австрії. Як результат, восени 1973 р. його арештували й притягнули до кримінальної відповідальності, згідно ст. 209 Кримінального кодексу (стаття стосувалася бродяжництва і передбачала позбавлення волі терміном на два роки). Оскільки в таборі, засуджений М. Луцик продовжував стверджувати, що він австрійський громадянин, через що в 1974 р. переведений до Дніпропетровської спеціалізованої психіатричної лікарні (Podrabinek, 1979). Показовим у цьому випадку є той факт, що звичайна кримінальна стаття перетворилася для конкретного громадянина у «політичну» й мала своїм наслідком примусове лікування в психіатричній установі.

У 1961 р. було прийнято «Інструкцію з невідкладної госпіталізації психічно хворих, які становлять суспільну небезпеку» (Use of psychiatry...), якою легітимізувалася практика позасудового позбавлення волі й використання медикаментозного впливу на осіб, які відбували покарання (Use of psychiatry...). Показово, що згаданий документ не передбачав жодних обмежень до часу перебування обвинуваченого в психіатричній установі. Окрім того, так званий госпіталізований не мав права на захист, адже формально його не було ні в чому обвинувачено. Єдиним способом допомоги такій особі були особисті ініціативи правозахисників, які доводили примусову госпіталізацію (Use of psychiatry...).

Радянське законодавство 1960–1970-х рр. також мало низку особливостей. Було ліквідовано позасудовий порядок спрямування на примусове лікування. Єдиним органом, що призначав процедуру примусового лікування, був суд, який міг зробити подібний висновок лише на підставі психіатричної експертизи. Формальний гуманізм цієї норми абсолютно нівелиювався думкою, що висновок психіатричної експертизи про психічний стан особи, яка обвинувачувалася у вчиненні правопорушення, не піддавався сумніву та не міг бути оскарженим. Також були відсутні терміни примусового лікування. Основним критерієм у разі вирішення питання про припинення примусового лікування або про зміну його форми було «одужання чи зміна психічного стану хворого, що перестає становити суспільну небезпеку або змінює ступінь цієї небезпеки» (Podrabinek, 1979).

Особливістю радянської каральної психіатрії було створення спеціальних діагнозів, зокрема «параноїдальні реформістські маячні ідеї», «некритичне ставлення до власного ненормального стану (позиції)», «резонерствування», «завищена самооцінка», «погана адаптація до соціального

середовища», «ревізійнізм марксизму-ленінізму» тощо (Blokh, & Reddauei, 1995), «шизоїдна психопатія», «злоякісна шизофренія» та навіть «шизоінакодумство» (Shyrokova, 2012). Дослідники наводять цікаві формулювання діагнозів відомих тогочасних дисидентів, зокрема Л. Плюща, в якого насамперед шукали вияви «філософської інтоксикації», а згодом діагностували схильність до «математизації психології та медицини» (Tverdokhlebov, 1975). Діагнозом А. Сахарова було визначено «патологічний індивідуалізм» (Radzh, 1998). Подібних випадків було десятки тисяч. Їх абсурдність й антинауковість ще більше загострювалися в ситуації, коли подібним особам призначався спеціальний курс лікування, зокрема й експериментальними препаратними.

Упродовж 1930–1970-х рр. в СРСР загалом та УРСР зокрема, було сформовано мережу спеціалізованих психіатричних установ. Так, якщо 1935 року функціонувало 102 психіатричні лікарні, то 1955 – понад 200, а кількість койко-місць збільшилася у 3,5 рази. У період з 1962 – до 1974, кількість койко-місць зросла з 222 до 390 тисяч (Podrabinek, 1979). Майже сто установ мали спеціалізовані відділення, які безпосередньо підпорядковувалися органам державної безпеки (Rossi, 1987). Стосовно спеціалізованих, відомих установ, то на середину 80-х років ХХ ст. функціонувало 11 психлікарень спеціального типу та два «спецсанаторії». В Україні діяло 3 відомчі психіатричні установи – спецлікарня в м. Дніпропетровськ (сучасне м. Дніпро) і «спецсанаторії» в Київській та Полтавській областях (Use of psychiatry...).

Відмова від застосування каральної психіатрії як інструмента боротьби з інакодумством розпочалася лише в період «горбачовської перебудови» та була обумовлена сукупністю внутрішніх і зовнішніх чинників, одним з яких є факт, що 1983 року радянських медиків-психологів було виключено із Всесвітньої психіатричної асоціації (Bloch, 1978). До внутрішніх чинників варто віднести діяльність правозахисних організацій, що вказували на численні факти порушення прав людей, які відбували покарання в спеціалізованих психіатричних установах.

Застосування психіатрії в пенітенціарній системі ХХІ ст.: світовий досвід. В умовах сьогодення застосування психіатрії в запобіганні злочинності, а також процесі перевиховання осіб, які відбувають покарання, є вкрай важливим. Окрім того, актуальним є дослідження психічного стану постраждалих, свідків, представників органів правопорядку. Емоційна та психологічна складова сучасного кримінального процесу є значущою, а тому для її розвитку варто детально вивчати досвід іноземних країн.

Ключовою та нагальною потребою української пенітенціарної системи є наявність висококваліфікованих спеціалістів у сфері психіатрії, які готові співпрацювати з обвинуваченими і з

особами, які відбувають покарання. Про масштаби цієї проблеми в Україні можна говорити з огляду на те, що в США спостерігається нестача подібних спеціалістів. Так, Н. Морріс і С. Вест зазначають, що ключовими факторами, які цьому перешкоджають, є: «виправна психіатрія більш небезпечна, ніж практика психіатрії; це менш респектабельна спеціальність; мала кількість освітніх установ, які спеціалізуються на підготовці подібних спеціалістів; у виправній психіатрії мало дослідницьких можливостей» (Morris, & West, 2020). На схожі ризики вказує й Д. Харт (Hart, 2019). У випадку України слухним може бути рекомендація Р. Фріенсона щодо необхідності державної програми з підготовки спеціалістів з пенітенціарної психології, а також підвищення окремих навичок серед працівників виправних установ (Frierson, 2019). Варто зважати й на результати дослідження Г. Гопкіна, який зазначив позитивні результати залучення в'язнів до окремих спільнот для осіб з психічними захворюваннями (Norkin et al., 2019).

Другою важливою проблемою, яку доцільно вирішити, є перебування осіб з психічними відхиленнями у виправних установах. Особливо важливою ця проблема постає для в'язнів старшого віку, що впливає зокрема й на рівень смертності (Haesen et al., 2019). Деякі дослідники обговорюють і питання формування окремих виправних установ для осіб похилого віку, в яких є фізіологічні передумови для розвитку психічних захворювань (Maschi, & Dasarathy 2019). Подібні пропозиції є цікавими та цінними з практичного погляду, однак в українських реаліях вони є малоімовірними. Таким чином, розв'язання цієї проблеми є першочерговою. Як ми згадували вище, для українців є цінними застереження групи науковців стосовно запобігання психічних захворювань серед в'язнів у країнах з низьким і середнім рівнем розвитку (Baranyi et al., 2019).

Вчені на підставі аналізу ув'язнених у 13 країнах встановили, що 46,7% осіб, які відбували покарання, мають низьке соціально-економічне становище, стали свідками фактів віктимізації в дитинстві, зловживали психоактивними речовинами (Baranyi et al., 2019).

Висновки

Отже, важливим елементом радянської кримінально-виконавчої системи була каральна психіатрія. Починаючи з перших років утвердження радянської влади було випробувано практику боротьби з внутрішньою опозицією через спрямування особи не до в'язниці, а до психіатричної установи. Останнє було вигідним, оскільки дозволяло уникати низки процесуальних дій, які були необхідні для доведення провини. Застосування каральної психіатрії виявлялося насамперед ідеологією марксизму-ленінізму. Найбільшого поширення каральна психіатрія набула у 1960–1970-х рр., коли в умовах боротьби з дисидентським рухом вона не лише стала інструментом тоталітаризму, а була синонімом порушення прав людини, зокрема й через використання експериментальних медичних препаратів.

В умовах сьогодення практика застосування до осіб, які відбувають покарання, методів і засобів каральної психіатрії є неприпустимим і таким, що призводить до порушення прав людини. В умовах трансформації та реформування української пенітенціарної системи доцільно враховувати іноземний досвід, насамперед у сфері роботи з особами, які мають психічні відхилення та відбувають покарання, або тими, хто під впливом психотропних речовин їх набув. Нагальною проблемою сьогодення є збільшення кількості фахівців у сфері пенітенціарної психології.

References

- [1] Andrushko, A.V. (2015). Penal psychiatry and the problems of criminal legal resistance to its use in the Soviet Union. *The power of law and the right of force: historical dimension and modern vision of the problem: materials of the XXXII International history-law conference* (pp. 327-331). Kyiv-Poltava: PUET. Retrieved from <https://dSPACE.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/4015>
- [2] Arratibel, N. (2020). Was the USSR a totalitarian state? Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/340461688_Was_the_USSR_a_totalitarian_state
- [3] Baranyi, G., Scholl, C., Fazel, S., Patel, V., Priebe, S., & Mundt, A.P. (2019). Severe mental illness and substance use disorders in prisoners in low-income and middle-income countries: a systematic review and meta-analysis of prevalence studies. *Lancet Glob Health*, 7(4), 461-471. Retrieved from [https://www.thelancet.com/pdfs/journals/langlo/PIIS2214-109X\(18\)30539-4.pdf](https://www.thelancet.com/pdfs/journals/langlo/PIIS2214-109X(18)30539-4.pdf)
- [4] Bloch, S. (1978). Psychiatry as ideology in the USSR. *Journal of medical ethics*, 4(3), 126-131. Retrieved from <https://philpapers.org/rec/BLOPAI-2>
- [5] Blokh, S., & Reddauei, P. (1981). *Diagnosis: dissent. How Soviet psychiatrists treat political dissent*. (Trans). V. Bukovskiy (Foreword). London: Overseas Publications Interchange Ltd.
- [6] Brown, J. (2018). Psychiatry, Psychology, and Crime: Historical and Current Aspects. *Oxford Bibliographies*. doi: 10.1093/OBO/9780195396607-0170
- [7] Crawford, M. (2014). *History of Forensic Psychology*. doi: 10.13140/2.1.5147.9849

- [8] Crittenden, P.M., Landini, A., & Spieker, S.J. (2021). Staying alive: A 21st century agenda for mental health, child protection and forensic services. *Human Systems*, 1(1), 29-51. doi: 10.1177/26344041211007831
- [9] Frierson, R.L. (2019). Taking our heads out of the sand: manpower needs in correctional psychiatry. *News Am Acad Psychiatry La*, 44(2), 4-25.
- [10] Gómez-Figueroa, H., & Camino-Proañó, A. (2022). Mental and behavioral disorders in the prison context. *Rev Esp Sanid Penit*, 24(2), 66-74. doi: 10.18176/resp.00052
- [11] Haesen, S., Merkt, H., Imber, A., Elger, B., & Wangmo, T. (2019). Substance use and other mental health disorders among older prisoners. *Int J Law Psychiatry*, 62, 20-31.
- [12] Hart, D. (2019). Health risks of practicing correctional medicine. *AMA J Ethics*, 21(6), 540-545. Retrieved from <https://journalofethics.ama-assn.org/article/health-risks-practicing-correctional-medicine/2019-06>
- [13] History of Forensic Psychology. (2019). Retrieved from <https://www.scribd.com/document/440143061/HISTORY-OF-FORENSIC-PSYCHOLOGY>
- [14] Hopkin, G., Evans-Lacko, S., Forrester, A., Shaw, J., & Thornicroft, G. (2018). Interventions at the Transition from Prison to the Community for Prisoners with Mental Illness: A Systematic Review. *Adm Policy Ment Health*, 45(4), 623-634.
- [15] Kmiecik, B. (2019). Selected Problems of Forensic Psychiatry: Polish Perspective. *Scholars. International Journal of Law, Crime and Justice*, 2(8), 256-259. Retrieved from https://saudijournals.com/media/articles/SIJLJCJ_28_256-259_c.pdf
- [16] Knapp, M. (2007). *Mental health policy and practice across Europe: the future direction of mental health care*. New York, 2007. Retrieved from https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0007/96451/E89814.pdf.
- [17] Kujawski, R. (2017). Differential diagnosis of schizophrenia and bipolar disorder in the early 20th century. Are we wiser after a hundred years? *Psychiatry and Psychotherapy*, 1, 42-58.
- [18] Marzooqi, S., & Shehhi, A. (2022). Forensic-Correctional Psychiatric Services in Abu Dhabi: Lessons From a Descriptive Analysis of the Attributes of a Sample of Service Users. *Psychiatria danubina*, 34, 635-643. doi: 10.24869/psyd.2022.635
- [19] Maschi, T., & Dasarathy, D. (2019). Aging With Mental Disorders in the Criminal Justice System: A Content Analysis of the Empirical Literature. *Int J Offender Ther Comp Criminol*, 63(12), 2103-2137.
- [20] Morris, N.P., & West, S.G. (2020). Misconceptions About Working in Correctional Psychiatry. *Acad Psychiatry Law*, 48(2). doi: 10.29158/JAAPL.003921-20
- [21] Podrabinek, A. (1979). *Punitive medicine*. New York: Khronika
- [22] Radzh, V. (1998). *Psychiatric diagnosis as an ethical issue. Ethics of psychiatry*. Kyiv: Sfera.
- [23] Rossi, Zh. (1987). *A Guide to the Gulag: A Historical Dictionary of Soviet Penitentiary Institutions and Terms Related to Forced Labor*. A. Besancon (Foreword). Overseas Publications Interchange Ltd London. Retrieved from https://vtoraya-literatura.com/pdf/rossi_spravochnik_po_gulagu_1987_text.pdf
- [24] Shyrokova, I.V. (2012). Penal psychiatry in the USSR: science in the service of the state (1960-1980). *Scientific notes of NaUKMA*, 130, 33-36. Retrieved from http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1804/Shyrokova_Karalna_psykhiatriia.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- [25] Stein, D.J., Shoptaw, S.J., Vigo, D.V., Lund, C., Cuijpers, P., Bantjes, J., Sartorius, N., & Maj, M. (2022). Psychiatric diagnosis and treatment in the 21st century: paradigm shifts versus incremental integration. *World Psychiatry*, 21(3), 393-414. doi: 10.1002/wps.20998
- [26] Thomson, A., Eales, S., McAllister, E., & Molodynski, A. (2022). Criminal sanctions for suicidality in the 21st Century UK. *The British Journal of Psychiatry*, 221(5), 653-654. doi: 10.1192/bjp.2022.53
- [27] Tverdokhlebov, A. (1975). Application to the head of the Dnipropetrovsk psychiatric hospital of a special type. *Samizdat Almanac. Uncensored thought in the USSR*, 2, 36-41.
- [28] Van Buitenen, N., Van den Berg, C.J.W., Meijers, J., & Harte, J.M. (2020). The prevalence of mental disorders and patterns of comorbidity within a large sample of mentally ill prisoners: A network analysis. *Eur Psychiatry*, 63(1), 63. doi: 10.1192/j.eurpsy.2020.63
- [29] Use of psychiatry for political purposes in the USSR. (n.d.). Retrieved from <http://surl.li/fkemu>

Список використаних джерел

- [1] Андрушко А. В. Каральна психіатрія та проблеми кримінально-правової протидії її використанню в Радянському Союзі. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми* : матеріали XXXII Міжнар. істор.-прав. конф. (Полтава, 28–31 трав. 2015 р.). Київ–Полтава : ПУЕТ, 2015. С. 327–331. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/4015>
- [2] Arratibel N. Was the USSR a totalitarian state? 2020. URL: https://www.researchgate.net/publication/340461688_Was_the_USSR_a_totalitarian_state
- [3] Baranyi G., Scholl C., Fazel S., Patel V., Priebe S., Mundt A. P. Severe mental illness and substance use disorders in prisoners in low-income and middle-income countries: a systematic review and meta-

- analysis of prevalence studies. *Lancet Glob Health*. 2019. No. 7 (4). P. 461–471. URL: [https://www.thelancet.com/pdfs/journals/langlo/PIIS2214-109X\(18\)30539-4.pdf](https://www.thelancet.com/pdfs/journals/langlo/PIIS2214-109X(18)30539-4.pdf)
- [4] Bloch S. Psychiatry as ideology in the USSR. *Journal of medical ethics*. 1978. Т. 4. No. 3. P. 126–131. URL: <https://philpapers.org/rec/BLOPAI-2>
- [5] Блох С., Реддауэй П. Диагноз: инакомыслие. Как советские психиатры лечат от политического инакомыслия / пер. с англ.; предисл. В. Буковского. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1981. 420 с.
- [6] Brown J. Psychiatry, Psychology, and Crime: Historical and Current Aspects. *Oxford Bibliographies*. 2018. doi: 10.1093/OBO/9780195396607-0170
- [7] Crawford M. History of Forensic Psychology: book. 2014. doi: 10.13140/2.1.5147.9849
- [8] Crittenden P. M., Landini A., Spieker S. J. Staying alive: A 21st century agenda for mental health, child protection and forensic services. *Human Systems*. 2021. No. 1 (1). P. 29–51. doi: 10.1177/26344041211007831
- [9] Frierson R. L. Taking our heads out of the sand: manpower needs in correctional psychiatry. *News/Am Acad Psychiatry Law*. 2019. No. 44 (2). P. 4–25.
- [10] Gómez-Figueroa H., Camino-Proañó A. Mental and behavioral disorders in the prison context. *Rev Esp Sanid Penit*. 2022. No. 24 (2). P. 66–74. doi: 10.18176/resp.00052
- [11] Haesen S., Merkt H., Imber A., Elger B., Wangmo T. Substance use and other mental health disorders among older prisoners. *Int J Law Psychiatry*. 2019. No. 62. P. 20–31.
- [12] Hart D. Health risks of practicing correctional medicine. *AMA J Ethics*. 2019. No. 21 (6). P. 540–545. URL: <https://journalofethics.ama-assn.org/article/health-risks-practicing-correctional-medicine/2019-06>
- [13] History of Forensic Psychology. 2019. URL: <https://www.scribd.com/document/440143061/HISTORY-OF-FORENSIC-PSYCHOLOGY>
- [14] Hopkin G., Evans-Lacko S., Forrester A., Shaw J., Thornicroft G. Interventions at the Transition from Prison to the Community for Prisoners with Mental Illness: A Systematic Review. *Adm Policy Ment Health*. 2018. No. 45 (4). P. 623–634.
- [15] Kmieciak B. Selected Problems of Forensic Psychiatry: Polish Perspective. Scholars. *International Journal of Law, Crime and Justice*. 2019. No. 2 (8). P. 256–259. URL: https://saudijournals.com/media/articles/SIJLCJ_28_256-259_c.pdf
- [16] Knapp, M. (2007). Mental health policy and practice across Europe: the future direction of mental health care. New York, 2007. URL: https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0007/96451/E89814.pdf.
- [17] Kujawski R. Differential diagnosis of schizophrenia and bipolar disorder in the early 20th century. Are we wiser after a hundred years? *Psychiatry and Psychotherapy*. 2017. No. 1. P. 42–58.
- [18] Marzooqi S., Shehhi A. Forensic-Correctional Psychiatric Services in Abu Dhabi: Lessons From a Descriptive Analysis of the Attributes of a Sample of Service Users. *Psychiatria danubina*. 2022. No. 34. P. 635–643. doi: 10.24869/psyd.2022.635
- [19] Maschi T., Dasarathy D. Aging With Mental Disorders in the Criminal Justice System: A Content Analysis of the Empirical Literature. *Int J Offender Ther Comp Criminol*. 2019. No. 63 (12). P. 2103–2137.
- [20] Morris N. P., West S. G. Misconceptions About Working in Correctional Psychiatry. *Acad Psychiatry Law*. 2020. No. 48 (2). doi: 10.29158/JAAPL.003921-20
- [21] Подрабинек А. Карательная медицина. Нью Йорк: Хроника, 1979. 193 с.
- [22] Радж В. Психиатрический диагноз как этическая проблема. Этика психиатрии. Киев: Сфера, 1998. С. 84–106.
- [23] Росси Ж. Справочник по ГУЛагу: исторический словарь советских пенитенциарных институций и терминов, связанных с принудительным трудом / предисл. А. Безансона. Overseas Publications Interchange Ltd London, 1987. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/rossi_spravochnik_po_gulagu_1987_text.pdf
- [24] Широкова І. В. Каральна психіатрія у СРСР: наука на службі у державі (1960–1980). *Наукові записки НаУКМА*. 2012. Т. 130. С. 33–36. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1804/Shyrokovska_Karalna_psykhiatriia.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- [25] Stein D. J., Shoptaw S. J., Vigo D. V., Lund C., Cuijpers P., Bantjes J., Sartorius N., Maj M. Psychiatric diagnosis and treatment in the 21st century: paradigm shifts versus incremental integration. *World Psychiatry*. 2022. No. 21 (3). P. 393–414. doi: 10.1002/wps.20998
- [26] Thomson A., Eales S., McAllister E., Molodynski A. Criminal sanctions for suicidality in the 21st Century UK. *The British Journal of Psychiatry*. 2022. No. 221 (5). P. 653–654. doi: 10.1192/bjp.2022.53
- [27] Твердохлебов А. Заявление начальнику Днепропетровской психиатрической больницы специального типа. *Альманах самиздата. Неподцензурная мысль в СССР*. 1975. № 2. С. 36–41.

- [28] Van Buitenen N., Van den Berg C. J. W., Meijers J., Harte J. M. The prevalence of mental disorders and patterns of comorbidity within a large sample of mentally ill prisoners: A network analysis. *Eur Psychiatry*. 2020. No. 63 (1). P. 63. doi: 10.1192/j.eurpsy.2020.63
- [29] Використання психіатрії в політичних цілях в СРСР. URL: <http://surl.li/fkemu>
-

Application of Penal Psychiatry to Persons Serving a Sentence: Historical and Legal Analysis

DEMIANCHUK Tetiana

PhD in History, Associate Professor, Doctoral Student of the Department of Theory of State and Law the National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8908-4356>

Abstract. The relevance of the article is determined by the need to analyze the prerequisites for the use of penal psychiatry in the Soviet period, to highlight the main stages of the evolution of this system, the ways and forms of violation of the rights of persons who served punishment, as well as a comparison with similar processes in foreign countries. It is also important to follow how psychiatry is used in the re-education of criminals, how people in need of psychological help are treated. The article uses a set of principles and methods of scientific knowledge, in particular the principles of objectivity and historicism, as well as the methods of analysis and synthesis, generalization, legal, formal-legal, systemic-historical, retrospective analysis, dialectical, phenomenological, hermeneutic and systemic. A characterization of the historical and legal conditions of the formation of penal psychiatry as a component of the Soviet criminal-executive system has been carried out. An assessment of the practice of specialized psychiatric institutions in relation to persons who have served a sentence is presented. It was established that the first facts of the use of punitive psychiatry took place in the 1920s and were directed primarily against political opponents of the Bolsheviks. It is specified that the organizational design of penal psychiatry, as a tool of the criminal-executive system, took place in the 1930s and was determined primarily by the growth of repression. Regarding the normative and legal design of such a method of punishment as punitive psychiatry, the first laws were issued in 1948 and 1954 pp. The full legalization of the application of medical measures to criminals took place after the adoption of the new Criminal Code in 1961. The Soviet legislation of the 1960s and 1970s eliminated the extrajudicial procedure for referral to forced treatment and at the same time did not establish the terms of forced treatment. It has been established that for the Soviet authorities, punitive psychiatry as a method of punishment was almost the most effective way of combating dissent in the conditions of the activation of public opinion, because without public publicity it was possible to isolate any person and even deprive him of his life. The analysis of foreign practice shows that research into the mental state of victims, witnesses, and representatives of law enforcement agencies is an urgent need in the conditions of reforming the penitentiary system today. It is important to focus attention on the training of highly qualified specialists in the field of psychiatry who are ready to work both with accused persons and with persons serving sentences. It has been established that the conditions of stay of persons with mental disorders in correctional institutions are a problematic issue

Keywords: penal psychiatry; human rights; correctional system; psychiatry; penitentiary system

DOI: 10.33270/03233201.43
УДК 159.9: 343.988:343.226

Засади встановлення психологічного контакту з потерпілими від кримінальних правопорушень, що пов'язані з домашнім насильством

КОМАРИНСЬКА Юлія*

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1747-1816>

Анотація. Отримання вербальної інформації від осіб, щодо яких вчинено насильство, є складною і трудомісткою діяльністю. Ще складнішою така діяльність стає тоді, коли насильство є довготривалим. Адже постійне відчуття небезпеки, очікування нового спалаху агресії, відчуття безпорадності призводять до виникнення в таких осіб важких психологічних станів і захворювань. Саме тому під час спілкування з потерпілими слідчий повинен володіти не лише загальнокомунікативними вміннями та навичками, а й мати знання в галузі психології. Метою статті є визначення засад встановлення психологічного контакту з потерпілими від кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, що ґрунтуються на розумінні психологічних станів таких осіб. Для досягнення поставленої мети було використано загальнонаукові методи: аналізу й синтезу, індукції та дедукції, аналогії та моделювання; для опису поведінки суб'єктів конфлікту та групування моделей поведінки потерпілих – спеціальний юридичний метод. На підставі використання специфічного соціологічного методу узагальнено наявні наукові дослідження вітчизняних і зарубіжних науковців. Наукова новизна статті полягає у визначенні технологій поєднання знань криміналістичної тактики і психології для визначення найефективніших шляхів встановлення психологічного контакту між слідчим та потерпілими під час досудового розслідування. Серед основних висновків здійсненого дослідження слід виокремити такі: поєднання досягнень наук правового й медичного спрямування дає змогу слідчому ретельно підготуватися до проведення вербальних слідчих (розшукових) дій; урахувати наслідки систематичного насильства; обрати тактику спілкування; вчасно реагувати на її зміну та корегувати; використовувати рекомендації науковців (криміналістичного, медичного, психолого-психіатричного спрямування), дотримуватися послідовності етапів постановки запитань

Ключові слова: криміналістична тактика; неповнолітні; досудове розслідування; допит; докази

Історія статті:

Отримано: 20.01.2023
Переглянуто: 21.03.2023
Прийнято: 19.04.2023

Рекомендоване посилання:

Комаринська Ю. Засади встановлення психологічного контакту з потерпілими від кримінальних правопорушень, що пов'язані з домашнім насильством. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 43–50. doi: 10.33270/03233201.43.

* Відповідальний автор

Вступ

Розслідування кримінальних правопорушень, вчинюваних у сімейному колі або одним із колишніх членів родини, вирізняється не лише прихованою історією механізму перебігу домашнього насильства, а й складністю встановлення психологічного контакту зі свідками та потерпілими від таких протиправних дій. Потреба в отриманні вербальної інформації виникає не лише під час проведення допиту, а й під час збору доказової інформації як процесуальним, так і непроцесуальним шляхом, протягом усього процесу розслідування. Саме тому актуальним є питання створення не лише законодавчо та науково обґрунтованих рекомендацій для працівників органів досудового розслідування (дізнавачів і слідчих) щодо організації та планування допиту, а й узагальнення перевірених практикою тактичних прийомів і комбінацій, метою яких є отримання інформації від учасників кримінальної події.

Матеріали та методи

Науковці з Австралії та Великої Британії (Karystianis et al., 2022) визначають домашнє насильство як «будь-який випадок загрозливої поведінки, насильства або (психологічного, фізичного, сексуального, фінансового, емоційного) насильства між дорослими, які є або були інтимним партнером або членом сім'ї, незалежно від статі чи сексуальності» (Kershaw, Nicholas, & Walker, 2008), але воно також може відбуватися в інших відносинах, зокрема з опікунами, батьками й особами, які перебувають на утриманні, або тими, хто проживає разом у сім'ї, наприклад співмешканцями (Abbott, 2010; The Health Costs..., 2005). Становище в сім'ї, вікові та соціальні особливості осіб, які володіють інформацією про подію, мають визначальне значення для побудови діалогу. Також значення набуває і вид вчиненого кримінального правопорушення, ступінь його тяжкості й тяжкості наслідків, що є результатом такого насильства. Що довше людина перебуває в «токсичних» стосунках, то складніше переконати її в необхідності розповісти всі деталі, подробиці події та особливості поведінки правопорушника.

Доктор Л. Гласс 1995 року визначила токсичні відносини як будь-які відносини між людьми, які не підтримують один одного, де є конфлікт, конкуренція, неповага й немає згуртованості (Dobash, & Dobash, 1998).

Під час роботи з потерпілими від кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, слід урахувувати, що в них є «історія» травм, причому як психологічного, так і фізичного характеру. Така історія може починатися від незначних травм і мати такі, що спричиняють потребу госпіталізації, супроводжуються депресією, вживанням наркотиків, ризикованою сексуальною поведінкою, розладами

харчової функції, посттравматичним стресовим розладом, суїцидальними думками та спробами, актами самоушкодження та загострення психотичних симптомів (Sheridan, & Nash, 2007; Robinson, & Spilsbury, 2007; Howard et al., 2009). Крім цього, дослідники (Trevillion et al., 2012; Van Deirse et al. 2018; Choe, Teplin, & Abram, 2008) виявили зв'язки між станами психічного здоров'я (наприклад, біполярний розлад, шизофренія) і вчиненням насильства. Дані також засвідчують, що люди із психічними захворюваннями піддаються вищому ризику віктимізації, порівняно з тими, хто не має таких захворювань. Чоловіки й жінки з важкими психічними захворюваннями (наприклад, психотичними розладами) у 2–8 разів частіше зазнають будь-яких форм домашнього насильства й мають негативний вплив на здоров'я (наприклад, спроба самогубства, токсикоманія), ніж інші категорії осіб загалом (Sariaslan et al., 2020; Neria et al., 2005).

Науковці з Австралії та Великої Британії (Karystianis et al., 2020), здійснивши аналіз матеріалів щодо реагування поліції на випадки домашнього насильства та пов'язаних із ним правопорушень, дійшли висновків, що поліцейські майже не зважають на психологічні проблеми потерпілих. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень цієї категорії в Україні також вказують на прагнення поліції відмежуватися від спілкування з такою категорією осіб, переадресувати їх до медичних працівників. Така ситуація негативно позначається на процесі досудового розслідування. На нашу думку, знання про психічне здоров'я тих, хто бере участь у домашньому насильстві, може дозволити спланувати та розробити ефективні тактичні прийоми отримання вербальної інформації, що матиме доказове або орієнтуюче значення.

Дослідники в галузі охорони здоров'я (Heron, & Eisma, 2021) зазначають, що жертви домашнього насильства здебільшого відчувають різноманітні проблеми із фізичним і психічним здоров'ям через жорстоке поводження (Díaz-Olavarrieta et al., 2009; Hegarty, 2011; Hindin, Kishor, & Ansara, 2008). Проблеми із фізичним здоров'ям охоплюють інфекції, що передаються статевим шляхом, запальні захворювання органів малого тазу та порушення менструального циклу. Психологічні проблеми зі здоров'ям передбачають пост травматичний стресовий розлад, депресію, тривогу, низьку самооцінку, психосоматичні скарги, підвищене зловживання психоактивними речовинами, самоушкодження та суїцидальні думки.

У зв'язку із зазначеним слід урахувувати, що під час підготовки до спілкування з потерпілими від цієї категорії кримінальних правопорушень слідчий повинен урахувати тривалість насильницьких дій та їх наслідків. Наростаючий, складний агрегатний характер і широке коло криміналістично значущих ознак на кожному етапі вияву насильницьких дій, які своєю чергою

характеризуються наростаючими виявами, зміною та «вдосконаленням» знарядь і засобів вчинення кримінально каранних дій (Komarynska, 2023), позначається на поведінці потерпілого та спроможності розповідати подробиці події.

Картина травм і типів жорстокого поводження відрізнялася в жертв чоловічої та жіночої статей: потерпілі чоловічої статі частіше зазнають ударів та порізів, як наслідок – кровотеч, а жінок-жертв частіше хапають і штовхають, як наслідок – утворюються синці. Чотири найпоширеніші психічні захворювання (зловживання алкоголем, біполярний розлад, депресія, шизофренія) – однаково притаманні потерпілим як чоловічої, так і жіночої статі. Однак у жінок-жертв частіше спостерігається депресія (Karystianis et al., 2022).

Результати й обговорення

Важливо усвідомлювати, як жертви відчувають і переживають процес розкриття інформації сторонній людині (під час досудового розслідування це слідчий). Здійснивши систематичний огляд якісних досліджень, Robinson L. і Spilsbury K. (2007) уперше узагальнили висновки щодо процесу розкриття (розповідання) домашнього насильства в системі охорони здоров'я. Вони проаналізували бар'єри, що виникають під час розкриття інформації жертвами домашнього насильства. Виявилось, що жертви хотіли, аби тему насильства регулярно розглядали, щоб полегшити розповідь про нього, але також вони мали застороги щодо розголошення цієї інформації іншим людям. Наприклад, жертви вважали, що лише однієї розмови недостатньо для формування довіри, необхідної для розкриття. Потерпілі також повідомили, що відсутність конфіденційності в їхніх закладах охорони здоров'я завадила їм розкритися. Іншими основними бар'єрами були побоювання жертв, що вони втратять своїх дітей або що насильство загостриться (Heron, 2021). Такі самі складнощі виникають і під час комунікації з поліцейськими. За результатами анкетування працівників підрозділів Національної поліції України (органів досудового розслідування та превенції – 180 осіб), причинами небажання потерпілих розкривати подробиці насильницьких дій є: страх осуду – 73 %, недотримання конфіденційності – 51 %, втрата родини – 36 %, страх позбутися батьківських прав – 49 %.

Значущим у процесі вибудови контакту між слідчим і потерпілим є фактор часу, що минув після вчиненого кримінального правопорушення. Адже одразу після вчиненого правопорушення потерпілий перебуває в стані емоційного збудження, а у випадку, коли минув значний проміжок часу, потерпілий може перебувати в стані депресії. Згідно з результатами досліджень (Liu et al., 2021), домашнє насильство має значний вплив на психічне здоров'я жертв у короткостроковій перспективі – 4 тижні. Жертви

мають підвищений рівень депресії, вищий ризик самогубства та зниження задоволеності життям після такого насильства.

Для налагодження психологічного контакту з потерпілими від кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, доречним буде використання напрацювань науковців у галузі медицини. Цікавими є результати дослідження Цуркан Марії (Ilkiv, Ilkiv, & Tsurkan, 2022), яка спільно з колегами узагальнила засади комунікативної тактики спілкування лікаря з різними типами пацієнтів. Інтегруючи ці дослідження до криміналістичної тактики, можна сформулювати такі рекомендації:

1. Тактика знайомства та запиту конкретної інформації є спеціалізованою стратегією пізнання стану потерпілого, його сприйняття ситуації. Метою цих стратегій є отримання необхідної інформації та виявлення причиново-наслідкових зв'язків. Цю стратегію реалізують за допомогою питальних висловлювань, які мають певні типові характеристики: власне запитання; риторичне запитання; запитання-відгук; навідне запитання; повторне запитання; питання-ретроспективи; допоміжне запитання.

2. Тактика підтримки емоційної рівноваги важлива як засіб впливу на загальний настрій потерпілого. Для цього слідчий використовує вставки – не пов'язані із загальною темою розмови репліки, що нагадують світську бесіду.

3. Тактика зближення. Її визначальним елементом є звернення до потерпілого на ім'я. Звертаючись до особи на ім'я протягом усього процесу спілкування, вдається не лише налагоджувати контакт, а й утримати його протягом усієї розмови.

4. Тактика комунікативної інтеракції «слідчий–потерпілий». Особливість таких дій полягає в тому, що потерпілий здебільшого неохоче бере участь у спілкуванні, не довіряє слідчому, а отже, чинить протидію. Саме тому з метою зближення з потерпілим і забезпечення довірливих стосунків необхідно правильно реагувати на кожне висловлювання, навіть на скарги щодо відсутності реакції чи допомоги, тощо.

Також необхідно враховувати, що, крім загальної тактики поведінки та розмови з потерпілим, обов'язково необхідно зважати на типи потерпілих, серед яких виокремлюють такі: агресивний, багатослівний, депресивний, поважного віку, дитина, тривожний. Важливо враховувати стать потерпілого.

Значущим, але недостатньо дослідженим елементом встановлення психологічного контакту під час проведення вербальних процесуальних і непроцесуальних дій у процесі досудового розслідування є використання наукових розробок у напрямі розуміння жестової поведінки особи. Адже розмова відбувається в умовах взаємодії віч-на-віч з обміном кількома мультимодальними сигналами, такими як погляд очей, рухи губ, поза тіла й жести

рук (Özer, & Göksun, 2020). Оратори використовують значну кількість жестів, коли говорять або думають. Ці жести виконують низку функцій для ораторів і слухачів, які за ними спостерігають (Goldin-Meadow, & Beilock, 2000; McNeill, 2005; Özyürek, 2014; Kita, Alibali, & Chu, 2017; Novack, & Goldin-Meadow, 2017; Dargue, Sweller, & Jones., 2019). Хоча жест і мова виражають скоординоване й інтегроване значення, жестикуляція не є обов'язковою для спілкування, а отже, має відмінності залежно від ситуації та особи (Kita, & Özyürek, 2003; Kendon, 2004; McNeill, 2005; Streeck, 2009). Оратори різняться тим, як часто вони використовують жести, наскільки виразними вони є та наскільки вони отримують користь від використання жестів під час передання інформації. З іншого боку, слухачі також різняться тим, наскільки вони сприймають жести оратора, отримують користь від спостереження за жестами під час сприйняття інформації (Özer, & Göksun, 2020).

Жести забезпечують просторове або образне доповнення розмовного мовлення та не обмежуються умовностями й правилами формальних лінійно-лінгвістичних систем. Важливо, що жести відіграють унікальну роль у спілкуванні, мисленні та навчанні, впливають на розум як людей, які їх бачать, так і людей, які їх застосовують (Goldin-Meadow, & Saltzman, 2000). Жести допомагають активувати, підтримувати, маніпулювати та фіксувати візуальну, просторову та моторну інформацію для промовляння та мислення (Kita, Alibali, & Chu, 2017); знижують когнітивне навантаження, підтримуючи просторово-моторну інформацію активною в робочій пам'яті (Goldin-Meadow, & Saltzman, 2000) і шляхом проектування внутрішніх уявлень на зовнішній простір. Створення жестів забезпечує зовнішній візуальний зворотний зв'язок, який може бути використано для підтримання або отримання візуально-просторової інформації, пов'язаної із завданнями, а отже, зменшує когнітивне навантаження. Люди з нижкою зорово-просторовою когнітивною здатністю (наприклад, нижчими візуально-просторовою здатністю, загальною просторовою навичкою, рівнем інтелекту) можуть частіше використовувати жести, щоб компенсувати обмежені ресурси під час розмови та мислення, передусім про просторову інформацію (наприклад, Trafton et al., 2006; Galati et al., 2018). Люди з нижчими когнітивними ресурсами можуть мати вираженішу потребу в зовнішніх допоміжних засобах (Özer, & Göksun, 2020).

Мова тіла є однією з мов спілкування. Типи мов класифікують на вербальні та невербальні. Мова тіла охоплює невербальну мову, де рухи та поведінку тіла використовують замість слів для вираження та передання інформації. Мова тіла може охоплювати рухи рук, міміку й підказки, рухи очей, тон голосу, рухи тіла й позиції, жести, використання простору тощо. Мова тіла цілком відрізняється від мови жестів, повноцінної мови –

як словесної мови – зі своїми основними правилами та складними граматичними системами (Sandler, & Lillo-Martin, 2006). З іншого боку, мова тіла не містить граматичних правил, переважно є мовою, що належить або класифікується відповідно до культур (Garfield, 2006). Інтерпретації мови тіла можуть відрізнятися залежно від країни й культури. Тривають дискусії з приводу того, чи можна розглядати мову тіла як універсальну мову для всіх людей. Деякі дослідники дійшли висновку, що спілкування між людьми переважно передбачає фізичні символи або жести, оскільки взаємодія мови тіла сприяє швидкій передачі інформації та розумінню. Мова тіла говорить більше і краще за змістом, ніж словесна мова (Kurien, 2010). Коли, наприклад, людина розмовляє по телефону з кимось про запит, інформація стає загадковою через обмеження фізичної мови. Однак індивід, що сидить безпосередньо перед аудиторією, має менше обмежень. Інформацію з мовою тіла легше передавати й отримувати, якщо мовець стоїть, дозволяючи більше свободи рухів. Отже, мова тіла посилює спілкування (Abdulghafor, Turaev, & Ali, 2022).

Висновки

Здійснений у статті аналіз наукових досліджень різних галузей знань визначив нові перспективні напрями криміналістичних досліджень. Вони полягають у визначенні технологій поєднання знань криміналістичної тактики та психології для окреслення найефективніших шляхів встановлення психологічного контакту між слідчим і потерпілими під час досудового розслідування. На сучасному етапі бракує криміналістичних рекомендацій щодо використання мови тіла та жестів для побудови тактики спілкування. Тому цей вектор криміналістичної тактики є перспективним.

Обґрунтовано, що поєднання досягнень наук криміналістики та психології дає змогу слідчому ретельно підготуватися до проведення вербальних слідчих (розшукових) дій; урахування наслідків систематичного насильства надасть можливість обрати оптимальну тактику спілкування, вчасно реагувати на її зміну та корегувати. Доцільно використовувати рекомендації науковців (як правового, так і медичного спрямування), дотримуватися послідовності етапів постановки запитань, які доречно поділити на: 1) етап знайомства та запиту конкретної інформації; 2) етап підтримки емоційної рівноваги; 3) етап зближення; 4) етап комунікативної інтеракції «слідчий–потерпілий».

Безпосередньо під час спілкування з потерпілим слід ураховувати мову тіла та жестикуляцію потерпілого, що допоможе вчасно скорегувати запитання та поведінку; оцінити психоемоційний стан, вчасно зупинити допит, зробити паузу тощо; дасть змогу оцінити потребу в залученні до подальших дій відповідних спеціалістів або їх рекомендацій.

References

- [1] Abbott, B. (2010). *Domestic Violence is a crime electronic resource: police and community booklet*. Sydney, NSW: Sydney City Council and NSWPF. Retrieved from <http://www.cityofsydney.nsw.gov.au/Community/Safety/DomesticViolence/ACrime.asp>
- [2] Abdulghafor, R., Turaev, S., & Ali, M.A.H. (2022). Body Language Analysis in Healthcare: An Overview. *Healthcare*, 10(7), 1251. doi: 10.3390/healthcare10071251
- [3] Choe, J.Y., Teplin, L.A., & Abram, K.M. (2008). Perpetration of Violence, Violent Victimization, and Severe Mental Illness: Balancing Public Health Concerns. *Psychiatric Services*, 59(2), 153-164. doi: 10.1176/ps.2008.59.2.153
- [4] Dargue, N., Sweller, N., & Jones, M.P. (2019). When our hands help us understand: a meta-analysis into the effects of gesture on comprehension. *Psychol. Bull.*, 145, 765-784. doi: 10.1037/bul0000202
- [5] Díaz-Olavarrieta, C., Wilson, K.S., García, S.G., Revollo, R., Richmond, K., Paz, F., & Chavez, L.P. (2009). The Co-occurrence of Intimate Partner Violence and Syphilis among Pregnant Women in Bolivia. *Journal of Women's Health*, 18(12), 2077-2086. doi: 10.1089/jwh.2008.1258
- [6] Dobash, R.E., & Dobash, R.P. (Eds.). (1998). *Rethinking violence against women*. SAGE Publications, Inc. doi: 10.4135/9781452243306
- [7] Galati, A., Weisberg, S.M., Newcombe, N.S., & Avraamides, M.N. (2018). When gestures show us the way: Co-thought gestures selectively facilitate navigation and spatial memory. *Spatial Cognition & Computation*, 18:1, 1-30. doi: 10.1080/13875868.2017.1332064
- [8] Garfield, B. (2006). Top 100 advertising campaigns of the century. *Advertising Age*. Retrieved, 8-15.
- [9] Goldin-Meadow, S., & Beilock, S.L. (2010). Action's Influence on Thought: The Case of Gesture. *Perspect Psychol Sci*, 5(6), 664-674. doi: 10.1177/1745691610388764
- [10] Goldin-Meadow, S., & Saltzman, J. (2000). The cultural bounds of maternal accommodation: how Chinese and American mothers communicate with deaf and hearing children. *Psychol*, 11, 307-314. doi: 10.1111/1467-9280.00261
- [11] Hegarty, K. (2011). Domestic violence: The hidden epidemic associated with mental illness. *The British Journal of Psychiatry*, 198(3), 169-170. doi: 10.1192/bjp.bp.110.083758
- [12] Heron, R.L., & Eisma, M.C. (2021). Barriers and facilitators of disclosing domestic violence to the healthcare service: A systematic review of qualitative research. *Health & Social Care in the Community*, 29(3), 612-630. doi: 10.1111/hsc.13282
- [13] Hindin, M.J., Kishor, S., & Ansara, D.L. (2008). *Intimate partner violence among couples in 10 DHS countries: Predictors and health outcomes*. Macro International Incorporated. Retrieved from <https://dhsprogram.com/pubs/pdf/as18/as18.pdf>
- [14] Howard, L.M., Trevillion, K., Khalifeh, H., Woodall, A., Agnew-Davies, R., & Feder, G. (2009). Domestic violence and severe psychiatric disorders: prevalence and interventions. *Psychological Medicine*, 40(6), 881-893. doi: 10.1017/s0033291709991589
- [15] Ilkiv, M., Ilkiv, A., & Tsurkan, I. (2022). Communicative tactics of the doctor's communication with different types of patients. *Current issues of social sciences and history of medicine*, 1(33), 102-105. doi: 10.24061/2411-6181.1.2022.332
- [16] Karystianis, G. (et al.). (2022). Mental illness concordance between hospital clinical records and mentions in domestic violence police narratives: Data linkage study (Preprint). *JMIR Formative Research*. doi: 10.2196/39373
- [17] Karystianis, G., Adily, A., Schofield, P.W., Wand, H., Lukmanjaya, W., Buchan, I., Nenadic, G., & Butler, T. (2022). Surveillance of Domestic Violence Using Text Mining Outputs From Australian Police Records. *Front. Psychiatry*, 12. doi: 10.3389/fpsy.2021.787792.
- [18] Karystianis, G., Simpson, A., Adily, A., Schofield, P., Greenberg, D., Wand, H., Nenadic, G., & Butler, T. (2020). Prevalence of Mental Illnesses in Domestic Violence Police Records: Text Mining Study. *Journal of Medical Internet Research*, 22(12). doi: 10.2196/23725
- [19] Kendon, A. (2004). *Gesture: Visible action as utterance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- [20] Kershaw, C., Nicholas, S., & Walker, A. (2008). *Crime in England and Wales 2007/08: Findings from the British Crime Survey and police recorded crime*. London: Home Office.
- [21] Kita, S., & Özyürek, A. (2003). What does cross-linguistic variation in semantic coordination of speech and gesture reveal: evidence for an interface representation of spatial thinking and speaking. *J. Mem. Lang.*, 48, 16-32. doi: 10.1016/S0749-596X(02)00505-3
- [22] Kita, S., Alibali, M.W., & Chu, M. (2017). How do gestures influence thinking and speaking? The gesture-for-conceptualization hypothesis. *Psychol. Rev.*, 124, 245-266. doi: 10.1037/rev0000059
- [23] Komarynska, Yu.B. (2023). The role of complexity in the methodology of investigation of criminal offenses related to domestic violence, *Věda a perspektivy*, 1(20), 134-147. doi: 10.52058/2695-1592-2023-1(20)-134-147
- [24] Kurien, D.N. (2010). Body Language: Silent Communicator at the Workplace. *IUP Journal of Soft Skills*, 4(1/2), 29-36.

- [25] Liu, M., Xue, J., Zhao, N., Wang, X., Jiao, D., & Zhu, T. (2021). Using Social Media to Explore the Consequences of Domestic Violence on Mental Health. *Journal of Interpersonal Violence*, 36(3-4), 1965-1985. doi: 10.1177/0886260518757756
- [26] McNeill, D. (2005). *Gesture and thought*. Chicago, IL: University of Chicago Press. doi: 10.7208/9780226514642
- [27] Neria, Y., Bromet, E.J., Carlson, G.A., & Naz, B. (2005). Assaultive trauma and illness course in psychotic bipolar disorder: findings from the suffolk county mental health project. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 111(5), 380-383. doi: 10.1111/j.1600-0447.2005.00530.x
- [28] Novack, M.A., & Goldin-Meadow, S. (2017). Gesture as representational action: a paper about function. *Psychon. Bull. Rev.*, 24, 652-665. doi: 10.3758/s13423-016-1145-z
- [29] Özer, D., & Göksun, T. (2020). Gesture Use and Processing: A Review on Individual Differences in Cognitive Resources. *Frontiers in Psychology*, 11. doi: 10.3389/fpsyg.2020.573555
- [30] Özyürek, A. (2014). Hearing and seeing meaning in speech and gesture: insights from brain and behaviour. *Philos. Trans. R. Soc. B.: Biol*, 369:20130296. doi: 10.1098/rstb.2013.0296
- [31] Robinson, L., & Spilsbury, K. (2007). Systematic review of the perceptions and experiences of accessing health services by adult victims of domestic violence. *Health & Social Care in the Community*, 16(1), 16-30. doi: 10.1111/j.1365-2524.2007.00721.x
- [32] Sandler, W., & Lillo-Martin, D. (2006). *Sign Language and Linguistic Universals*. Cambridge University Press; Cambridge, MA, USA.
- [33] Sariaslan, A., Arseneault, L., Larsson, H., Lichtenstein, P., & Fazel, S. (2020). Risk of Subjection to Violence and Perpetration of Violence in Persons With Psychiatric Disorders in Sweden. *JAMA Psychiatry*, 77(4), 359-367. doi: 10.1001/jamapsychiatry.2019.4275
- [34] Sheridan, D.J., & Nash, K.R. (2007). Acute Injury Patterns of Intimate Partner Violence Victims. *Trauma, Violence, & Abuse*, 8(3), 281-289. doi: 10.1177/1524838007303504
- [35] Streeck, J. (2009). Depicting gestures: examples of the analysis of embodied communication in the arts of the west. *Gesture*, 9, 1-34. doi: 10.1075/gest.9.1.01str
- [36] The Health Costs of Violence: Measuring the Burden of Diseases Caused by Intimate Partner Violence. (2005). *Vic Health*. Retrieved from <https://www.vichealth.vic.gov.au/media-and-resources/publications/the-health-costs-of-violence>
- [37] Trafton, G.J., Trickett, B.S., Stitzlein, C.A., Saner, L., Schunn, C.D., & Kirschenbaum, S.S. (2006). The Relationship Between Spatial Transformations and Iconic Gestures. *Spatial Cognition & Computation*, 6:1, 1-29. doi: 10.1207/s15427633scc0601_1
- [38] Trevillion, K., Oram, S., Feder, G., & Howard, L.M. (2012). Experiences of Domestic Violence and Mental Disorders: A Systematic Review and Meta-Analysis. *PLoS ONE*, 7(12). doi: 10.1371/journal.pone.0051740
- [39] Van Deirse, T.B., Blank, A.W., Macy, R.J., & Cuddeback, G.S. (2018). Intimate Partner Violence and Women with Severe Mental Illnesses: Needs and Challenges from the Perspectives of Behavioral Health and Domestic Violence Service Providers. *The Journal of Behavioral Health Services & Research*, 46(2), 283-293. doi: 10.1007/s11414-018-9624-9

Список використаних джерел

- [1] Abbott B. Domestic Violence is a crime electronic resource: police and community booklet. Sydney, NSW : Sydney City Council and NSWPF, 2010. URL: <http://www.cityofsydney.nsw.gov.au/Community/Safety/DomesticViolence/ACrime.asp>
- [2] Abdulghafor R., Turaev S., Ali M. A. H. Body Language Analysis in Healthcare: An Overview. *Healthcare*. 2022. Vol. 10. No. 7. P. 1251. doi: 10.3390/healthcare10071251
- [3] Choe J. Y., Teplin L. A., Abram K. M. Perpetration of Violence, Violent Victimization, and Severe Mental Illness: Balancing Public Health Concerns. *Psychiatric Services*. 2008. Vol. 59. No. 2. P. 153–164. doi: 10.1176/ps.2008.59.2.153
- [4] Dargue N., Sweller N., Jones M. P. When our hands help us understand: a meta-analysis into the effects of gesture on comprehension. *Psychol. Bull.* 2019. No. 145. P. 765–784. doi: 10.1037/bul0000202
- [5] Díaz-Olavarrieta C., Wilson K. S., García S. G., Revollo R., Richmond K., Paz F., Chavez L. P. The Co-occurrence of Intimate Partner Violence and Syphilis among Pregnant Women in Bolivia. *Journal of Women's Health*. 2009. Vol. 18. No. 12. P. 2077–2086. doi: 10.1089/jwh.2008.1258
- [6] Rethinking violence against women / R. E. Dobash, R. P. Dobash (Eds.). SAGE Publications, Inc., 1998. doi: 10.4135/9781452243306
- [7] Galati A., Weisberg S. M., Newcombe N. S., Avraamides M. N. When gestures show us the way: Co-thought gestures selectively facilitate navigation and spatial memory. *Spatial Cognition & Computation*. 2018. No. 18:1. P. 1–30. doi: 10.1080/13875868.2017.1332064
- [8] Garfield B. Top 100 advertising campaigns of the century. *Advertising Age*. Retrieved. 2006. P. 8–15.

- [9] Goldin-Meadow S., Beilock S. L. Action's Influence on Thought: The Case of Gesture. *Perspect Psychol Sci.* 2010 No. 5 (6). P. 664–674. doi: 10.1177/1745691610388764
- [10] Goldin-Meadow S., Saltzman J. The cultural bounds of maternal accommodation: how Chinese and American mothers communicate with deaf and hearing children. *Psychol.* 2000. No 11. P. 307–314. doi: 10.1111/1467-9280.00261
- [11] Hegarty K. Domestic violence: The hidden epidemic associated with mental illness. *The British Journal of Psychiatry.* 2011. No. 198 (3). P. 169–170. doi: 10.1192/bjp.bp.110.083758
- [12] Heron R. L., Eisma M. C. Barriers and facilitators of disclosing domestic violence to the healthcare service: A systematic review of qualitative research. *Health & Social Care in the Community.* 2021. Vol. 29. No. 3. P. 612–630. doi: 10.1111/hsc.13282
- [13] Hindin M. J., Kishor S., Ansara D. L. Intimate partner violence among couples in 10 DHS countries: Predictors and health outcomes. Macro International Incorporated, 2008. URL: <https://dhsprogram.com/pubs/pdf/as18/as18.pdf>
- [14] Howard L. M., Trevillion K., Khalifeh H., Woodall A., Agnew-Davies R., Feder G. Domestic violence and severe psychiatric disorders: prevalence and interventions. *Psychological Medicine.* 2009. Vol. 40. No. 6. P. 881–893. doi: 10.1017/s0033291709991589
- [15] Ільків М., Ільків А., Цуркан І. Комунікативні тактики спілкування лікаря з різними типами пацієнтів. *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини.* 2022. № 1 (33). P. 102–105. doi: 10.24061/2411-6181.1.2022.332
- [16] Mental illness concordance between hospital clinical records and mentions in domestic violence police narratives: Data linkage study (Preprint) / [G. Karystianis et al.]. *JMIR Formative Research.* 2022. doi: 10.2196/39373
- [17] Karystianis G., Adily A., Schofield P. W., Wand H., Lukmanjaya W., Buchan I., Nenadic G., Butler T. Surveillance of Domestic Violence Using Text Mining Outputs From Australian Police Records. *Front. Psychiatry,* 2022. No. 12. doi: 10.3389/fpsy.2021.787792.
- [18] Karystianis G., Simpson A., Adily A., Schofield P., Greenberg D., Wand H., Nenadic G., Butler T. Prevalence of Mental Illnesses in Domestic Violence Police Records: Text Mining Study. *Journal of Medical Internet Research.* 2020. Vol. 22. No. 12. doi: 10.2196/23725
- [19] Kendon A. *Gesture: Visible action as utterance.* Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 300 p.
- [20] Kershaw C., Nicholas S., Walker A. *Crime in England and Wales 2007/08: Findings from the British Crime Survey and police recorded crime.* London : Home Office, 2008. 219 p.
- [21] Kita S., Özyürek A. What does cross-linguistic variation in semantic coordination of speech and gesture reveal: evidence for an interface representation of spatial thinking and speaking. *J. Mem. Lang.* 2003. No. 48. P. 16–32. doi: 10.1016/S0749-596X(02)00505-3
- [22] Kita S., Alibali M. W., Chu M. How do gestures influence thinking and speaking? The gesture-for-conceptualization hypothesis. *Psychol. Rev.* 2017. No. 124. P. 245–266. doi: 10.1037/rev0000059
- [23] Комаринська Ю. Б. Роль комплексності у методиці розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством. *Věda a perspektivy.* 2023. № 1 (20). С. 134–147. doi: 10.52058/2695-1592-2023-1(20)-134-147
- [24] Kurien D. N. *Body Language: Silent Communicator at the Workplace.* IUP Journal of Soft Skills. 2010. Vol. 4. Issue 1/2. P. 29–36.
- [25] Liu M., Xue J., Zhao N., Wang X., Jiao D., Zhu T. Using Social Media to Explore the Consequences of Domestic Violence on Mental Health. *Journal of Interpersonal Violence.* 2021. No. 36 (3–4). P. 1965–1985. doi: 10.1177/0886260518757756
- [26] McNeill D. *Gesture and thought.* Chicago, IL : University of Chicago Press, 2005. doi: 10.7208/9780226514642
- [27] Neria Y., Bromet E. J., Carlson G. A., Naz B. Assaultive trauma and illness course in psychotic bipolar disorder: findings from the suffolk county mental health project. *Acta Psychiatrica Scandinavica.* 2005. Vol. 111. No. 5. P. 380–383. doi: 10.1111/j.1600-0447.2005.00530.x
- [28] Novack M. A., Goldin-Meadow S. Gesture as representational action: a paper about function. *Psychon. Bull. Rev.* 2017. No. 24. P. 652–665. doi: 10.3758/s13423-016-1145-z
- [29] Özer D., Göksun T. Gesture Use and Processing: A Review on Individual Differences in Cognitive Resources. *Frontiers in Psychology.* 2020. Vol. 11. doi: 10.3389/fpsyg.2020.573555
- [30] Özyürek A. Hearing and seeing meaning in speech and gesture: insights from brain and behaviour. *Philos. Trans. R. Soc. B.: Biol.* 2014. Sci. 369:20130296. doi: 10.1098/rstb.2013.0296
- [31] Robinson L., Spilsbury K. Systematic review of the perceptions and experiences of accessing health services by adult victims of domestic violence. *Health & Social Care in the Community.* 2007. Vol. 16. No. 1. P. 16–30. doi: 10.1111/j.1365-2524.2007.00721.x
- [32] Sandler W., Lillo-Martin D. *Sign Language and Linguistic Universals.* Cambridge University Press ; Cambridge, MA, USA, 2006. 372 p.

- [33] Sariaslan A., Arseneault L., Larsson H., Lichtenstein P., Fazel S. Risk of Subjection to Violence and Perpetration of Violence in Persons With Psychiatric Disorders in Sweden. *JAMA Psychiatry*. 2020. No. 77 (4). P. 359–367. doi: 10.1001/jamapsychiatry.2019.4275
- [34] Sheridan D. J., Nash K. R. Acute Injury Patterns of Intimate Partner Violence Victims. *Trauma, Violence, & Abuse*. 2007. Vol. 8. No. 3. P. 281–289. doi: 10.1177/1524838007303504
- [35] Streeck J. Depicting gestures: examples of the analysis of embodied communication in the arts of the west. *Gesture*. 2009. No. 9. P. 1–34. doi: 10.1075/gest.9.1.01str
- [36] The Health Costs of Violence: Measuring the Burden of Diseases Caused by Intimate Partner Violence. *Vic Health*. 2005. URL: <https://www.vichealth.vic.gov.au/media-and-resources/publications/the-health-costs-of-violence>
- [37] Trafton G. J., Trickett B. S., Stitzlein C. A., Saner L., Schunn C. D., Kirschenbaum S. S. The Relationship Between Spatial Transformations and Iconic Gestures. *Spatial Cognition & Computation*. 2006. No. 6:1. P. 1–29. doi: 10.1207/s15427633scc0601_1
- [38] Trevillion K., Oram S., Feder G., Howard L. M. Experiences of Domestic Violence and Mental Disorders: A Systematic Review and Meta-Analysis. *PLoS ONE*. 2012. Vol. 7. No. 12. doi: 10.1371/journal.pone.0051740
- [39] Van Deirse T. B., Blank A. W., Macy R. J., Cuddeback G. S. Intimate Partner Violence and Women with Severe Mental Illnesses: Needs and Challenges from the Perspectives of Behavioral Health and Domestic Violence Service Providers. *The Journal of Behavioral Health Services & Research*. 2018. Vol. 46. No. 2. P. 283–293. doi: 10.1007/s11414-018-9624-9

Principles of Establishing Psychological Contact with Victims of Criminal Offenses Related to Domestic Violence

KOMARYNSKA Yuliia

PhD in Law, Associate Professor, Professor of the Department of Forensic Science and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1747-1816>

Abstract. Obtaining verbal information from victims of violence is a complex and time-consuming activity. Such activity is even more difficult when the violence is of a long-term nature. After all, the constant feeling of danger, the expectation of a new outbreak of aggression, the feeling of helplessness, etc., causes severe psychological conditions and diseases in such persons. That is why, when communicating with such persons, the investigator must possess not only general communication skills and abilities, but also knowledge in the field of psychology. The purpose of the article is to define the principles of establishing psychological contact with victims of criminal offenses related to domestic violence, based on an understanding of the psychological states of such persons. To achieve the goal, general scientific methods were used: the method of analysis and synthesis, induction and deduction, analogy and modeling. Also, a special legal method is used to describe the behavior of the subjects of the conflict and to group the behavior patterns of the victims. Using a specific sociological method, available scientific research of domestic and foreign scientists is summarized. The scientific novelty of the article lies in the identification of technologies for combining knowledge of forensic tactics and psychology to determine the most effective ways of establishing psychological contact between the investigator and the victims during the pre-trial investigation. The combination of achievements of legal and medical sciences allows the investigator to thoroughly prepare for the conduct of verbal investigative (search) actions; take into account the consequences of systematic violence; choose communication tactics; react to its change in time and make adjustments. Using the recommendations of scientists (forensic, medical, psychological and psychiatric direction) to follow the sequence of the stages of asking questions

Keywords: forensic tactics; juveniles; pre-trial investigation; interrogation; evidence

DOI: 10.33270/03233201.51
УДК 371

Детермінанти появи й особливості виявів психічних поведінкових порушень в умовах воєнного стану

ГАЛИЧ Марина*

доктор філософії в галузі психології, викладач кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3690-4402>;

ГАЛИЧ Ярослав

лікар-психіатр, психотерапевт, начальник відділення межових станів клініки
психіатричної (з палатами для наркологічних хворих) Національного
військово-медичного клінічного центру «Головний військовий клінічний госпіталь»
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5122-546X>

Анотація. Метою статті є вивчення основних детермінант появи й особливостей виявів психічних поведінкових порушень. Методологічну основу дослідження становлять наукові концепції вивчення екстерналізованих порушень. Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта і предмета дослідження. Розглянуто зовнішні чинники формування психічних поведінкових виявів, визначено їх наслідки для психічного та соматичного здоров'я особистості. Схарактеризовано найпоширеніші види екстерналізованих розладів як наслідку зниження адаптаційних можливостей особистості в умовах переживання особистістю хронічного та критичного стресів. Висвітлено вплив психологічної травми на формування дезадаптаційних порушень, на цій підставі окреслено основні варіанти розвитку. Визначено основні детермінанти формування екстерналізованих розладів та їх виявів в умовах воєнного стану. Проаналізовано сутність психічних станів як форм саморегуляції психіки й важливого механізму інтеграції цілісності особистості. Розглянуто й описано детермінанти формування агресивної поведінки та основні напрями їх корекції. Досліджено поведінкові відхилення як механізм соціально-психологічної компенсації та фактор ризику. Визначено основні симптоми, притаманні для розладів поведінки, і види деструктивних наслідків. Залежно від цього визначено типи дезадаптаційних реакцій та психічних поведінкових виявів в умовах воєнного стану. Наукова новизна полягає дослідження полягає в систематизації та узагальненні результатів досліджень, присвячених вивченню особливостей детермінантів появи й особливостей виявів психічних поведінкових порушень в умовах воєнного стану. Основоположний результат публікації передбачав визначення детермінант формування психічних поведінкових порушень в умовах воєнного стану, їх виявів і психосоціальних наслідків

Ключові слова: психічні поведінкові порушення; екстерналізовані розлади; воєнний стан; особистісні деструкції

Історія статті:

Отримано: 16.02.2023
Переглянуто: 23.03.2023
Прийнято: 26.04.2023

Рекомендоване посилання:

Галич М., Галич Я. Детермінанти появи й особливості виявів психічних поведінкових порушень в умовах воєнного стану. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 51–59. doi: 10.33270/03233201.51.

* Відповідальний автор

Вступ

Військові дії чинять значний вплив на поведінку людей, причому як військово-службовців, так і цивільного населення, яке постраждало від збройного конфлікту. Відбуваються зміни в соціальній динаміці, тому що воєнні дії порушують соціальні структури та стосунки в громадах. Переміщення, втрата близьких, руйнування будинків й інфраструктури можуть призвести до виникнення почуття страху, горя, гніву й образи. Як наслідок відбуваються зміни в соціальній поведінці, зокрема посилення недовіри, соціальна замкнутість або агресія. Вагомим є вплив дотримання ієрархії та влади цивільного населення. Військові структури побудовані на основі ієрархії та суворого дотримання влади. Воєнні дії можуть зміцнити цю поведінку та цінності, що призведе до сильного почуття дисципліни, слухняності та конформізму. Люди можуть прийняти таку поведінку не лише під час служби, а й коли повернуться до цивільного життя, що може вплинути на соціальну взаємодію загалом. Тому актуальним є питання визначення детермінант появи й особливостей виявів психічних поведінкових порушень в умовах воєнного стану.

Серед недосліджених аспектів загальної проблеми слід виокремити необхідність визначення наукових засад з'ясування передумов формування на характерних виявів психічних поведінкових порушень цивільного населення та комбатантів.

Матеріали та методи

Метою цієї статті є наукове вивчення передумов формування та особливостей виявів психічних поведінкових порушень в умовах воєнного стану.

Різноманітні психологічні аспекти та передумови формування поведінкових порушень розглянуто в працях вітчизняних й іноземних дослідників. Вивченню екстерналізованих порушень присвятили свої праці А. Арнц, Е. Берн, Б. Дем'яненко, В. Каст, І. Котеньов, В. Лисенко, М. Малер, О. Морозов, Т. Огден, В. Омелянович, Ф. Перлз, Р. Ткач, Г. Якоб, Т. Яценко. Попри вагомий внесок цих науковців у дослідження детермінант появи та виявів психічних поведінкових порушень, проблема їх діагностування в умовах перебування особистості в умовах воєнного стану є недостатньо вивченою в психологічній науці.

Результати й обговорення

Психічні поведінкові порушення виявляються в характерних поведінкових реакціях або діях, які детерміновані психічними станами й емоційним фоном індивіда. Ці вияви можуть сформувати уявлення про психологічне благополуччя людини,

когнітивні процеси та загальне психічне здоров'я. Формування психічних поведінкових виявів відбувається на тлі виснажених адаптаційних резервів психіки через перебування в стані хронічного або травматичного стресу.

Стрес стає травматичним, коли результатом дії стресора є відхилення у психічній сфері, яке відбувається за аналогією із фізичними порушеннями. У цьому випадку, згідно з наявними концепціями, порушується структура «самості», когнітивна модель світу, афективна сфера, неврологічні механізми, що керують процесами навчання, система пам'яті, емоційні шляхи навчання. Роль стресора в таких випадках відіграють травматичні події: екстремальні кризові ситуації, що мають потужний негативний наслідок; ситуації загрози життю для себе або значущих близьких. Такі події докорінно порушують почуття безпеки індивіда, спричиняючи переживання травматичного стресу, психологічні наслідки якого різноманітні (Aleksandrovsky, 2020; Andrusyshyn, 2019; Antipov, 2019).

Нездатність особистості задовольнити базові потреби у зв'язку зі змінами, що відбуваються в житті суспільства загалом, під час військових дій може призвести до значного психологічного дистресу. Тривога, депресія, розчарування та почуття безпорадності можуть виникати, коли люди перебувають у щоденній боротьбі за виживання. Цей дистрес може виявлятися в різних поведінкових реакціях, таких як замкнутість, агресія або апатія.

Агресивна поведінка – один з найпоширеніших видів поведінкових порушень, що може мати різні причини, як внутрішні, так і зовнішні фактори. Розглянемо деякі причини агресивної поведінки (Blinov, 2018; Hundertailo, 2022; Lozinska, 2019):

- розчарування та гнів: почуття розчарування, гніву чи дратівливості можуть викликати агресивні реакції (у випадку, коли особистість постає перед перешкодами, відчуває провокацію або загрозу своєму добробуту чи меті, може вдатися до агресії як способу виявити свої емоції або відновити відчуття контролю);

- вивчена поведінка: агресивна поведінка формується через спостереження, соціалізацію та підкріплення (особи, які виростили в середовищі, де агресія моделюється або винагороджується, можуть самі виявляти агресивну поведінку);

- когнітивні фактори: певні когнітивні процеси можуть сприяти агресивній поведінці (наприклад, вороже упередження, коли особистість інтерпретує неоднозначні ситуації як навмисно ворожі, може призвести до агресивних реакцій, крім того, спотворені моделі мислення, такі як схильність до надмірного узагальнення або катастрофізації, можуть сприяти агресії);

- зловживання психоактивними речовинами: зловживання психоактивними речовинами, зокрема вживання алкоголю та наркотиків, може

послабити гальмування, погіршити здатність до осуду та сприяти агресивній поведінці (сп'яніння може зменшити контроль імпульсів і підвищити ймовірність участі в агресивних діях);

– проблеми психічного здоров'я: певні психічні захворювання, такі як розлади поведінки, опозиційно-зухвалий розлад або періодичний вибуховий розлад, пов'язані з підвищеною агресією (умови, які передбачають імпульсивність, емоційну дисрегуляцію або складнощі з контролем гніву, можуть спричинити агресивну поведінку) (Malinovska, & Andriichuk, 2022; Yatsyna, 2022; Kurova, & Kriukova, 2019; Piankivska, 2022).

Важливо зазначити, що агресивна поведінка є складним явищем, на яке впливають численні фактори, й індивідуальний досвід може різнитися. Усунення основних причин і надання підтримки за допомогою таких втручань, як програми подолання гніву, терапія і тренування соціальних навичок, можуть допомогти людям опанувати більш здорові способи керувати власними емоціями та поведінкою.

У контексті розгляду формування психічних поведінкових порушень слід з'ясувати, що слугує підґрунтям для їх появи, а саме психічні стани та їх особливості.

Психічні стани як динамічна характеристика особистості знаходяться в середині ряду поширеного поділу психічних явищ на процеси, стани й властивості особистості. Визначаючи стани як психічне явище, К. Платонов зауважував, що вони мають проміжне становище між психічними процесами та властивостями особистості. Дослідник зазначав: «Психічні стани досить тривалі (можуть тривати місяцями), хоча при зміні умов або внаслідок адаптації можуть і швидко змінюватися». Психічні стани є формою саморегуляції психіки, важливий механізм інтеграції цілісності людини – єдність духовної, психічної та тілесної організації. Вони багатовимірні, є системою організації психічних процесів, що відтворюють суб'єктивне ставлення до явища. Зміна психічного стану безпосередньо в процесі діяльності відображається у вигляді зміни суб'єктивного ставлення до ситуації або зміни мотивів стосовно виконуваного завдання (Halych, 2020; Prodanova, 2022).

Л. Куліков вважає психічні стани багатомірним явищем, причому будь-який стан можна описати широким спектром параметрів. Аналіз літературних джерел засвідчує, що окремі характеристики станів використовують надзвичайно часто. Такі характеристики можуть бути оцінені як основні, а саме:

1. Емоційні (іноді їх називають модальнісними в значенні якісної своєрідності: ейфорії, радості, задоволення, суму, меланхолії, тривоги і страху, паніки, насолоди, споглядання).

2. Активаційні (такі, що відображають інтенсивність психічних процесів, рівень мотивації,

повне включення в ситуацію, заглиблення в те, що відбувається, або, навпаки, відчуженість, відсторонення від життєвих подій – стан збудження, натхнення, піднесення, зосередженості, неухвності, нудьги й апатії).

3. Тонічні (такі, що відображають тонус, ресурс сил індивіда, – стану пильнування, монотонії та перенасичення, стомлення й перевтоми, стан сонливості, сну).

4. Тензійні (такі, що відображають ступінь напруження, – стани напруження, емоційного напруження, фрустрації, стан стресу, самотності, сенсорного голоду).

5. Тимчасові (такі, що відображають тривалість, стійкість станів).

6. Полярність станів, тобто знак конкретного стану (сприятливе, позитивне або несприятливе, негативне) (Prokok, Tsarenko, & Voiko, 2021).

Розуміння та розпізнавання цих поведінкових виявів може допомогти у виявленні та вирішенні основних проблем психічного здоров'я. Розглянемо деякі загальні психічні поведінкові вияви.

Емоційне вираження: те, як людина виражає свої емоції, може свідчити про її психічний стан. Наприклад, хтось, хто переживає депресію, може часто виявляти смуток, плаксивість або відсутність інтересу до діяльності, яка йому колись подобалася. І навпаки, хтось із тривогою може виявляти ознаки неспокою, дратівливості або надмірного занепокоєння.

Соціальна замкнутість: особи, які мають проблеми із психічним здоров'ям, можуть прагнути ізолювати себе від соціальних взаємодій. Вони можуть уникати соціальних зборів, припинити брати участь у заходах, які їм раніше подобалися, або припинити стосунки. Соціальна замкнутість може бути виявом таких станів, як депресія, соціальна тривожність або посттравматичний стресовий розлад.

Схвильованість або дратівливість: почуття схвильованості, дратівливості або гніву можуть бути показниками основних проблем психічного здоров'я. Особистість, яка відчуває ці вияви, може мати складнощі з керуванням власними емоціями.

Зміни режиму сну: проблеми із психічним здоров'ям часто впливають на режим сну. Безсоння, якому притаманні складнощі із засинанням або підтриманням сну, поширене серед людей з тривогою чи депресією. І навпаки, надмірний сон, або гіперсомнія, також можуть бути виявом певних психічних порушень.

Когнітивні порушення: проблеми із психічним здоров'ям можуть впливати на когнітивні функції, що призводить до ускладнень, пов'язаних із концентрацією, пам'яттю, прийняттям рішень або розв'язанням проблем. Люди з когнітивними порушеннями можуть мати проблеми з концентрацією уваги на завданнях, відчувати провали в пам'яті або складно приймати навіть прості рішення.

Саморуйнівна поведінка: особистість може виявляти саморуйнівну поведінку як вияв проблем із психічним здоров'ям. Така поведінка може передбачати зловживання психоактивними речовинами, самошкодження або ризиковані дії, які ставлять під загрозу їх фізичний чи емоційний добробут. Саморуйнівна поведінка часто вказує на потребу втручання та підтримки.

Психомоторне збудження або затримка: певні розлади психічного здоров'я можуть впливати на фізичні рухи людини. Психомоторне збудження стосується надмірної та неспокійної фізичної активності, такої як крокування, метушня або заламування рук. З іншого боку, психомоторна відсталість передбачає уповільнені фізичні рухи, мову або жести. Важливо зазначити, що вияви психічної поведінки можуть істотно відрізнятися від людини до людини, на них можуть впливати культурні, соціальні й екологічні фактори.

Особливою формою переживання почуття, близького за своїми психологічними характеристиками до афекту, але за тривалістю наближеного до настрою, є стресові стани або емоційний стрес. Емоційний стрес виникає в ситуаціях небезпеки, образи, сорому, загрози тощо. Зауважимо, що не завжди досягається інтенсивність афекту. Стан людини під час стресу вирізняється дезорганізацією поведінки та мовлення, що виявляється в безладній активності або, навпаки, пасивності, бездіяльності в ситуаціях, які потребують прийняття рішення. Водночас, коли стрес виявляється незначним, він може сприяти мобілізації сил, активізації діяльності. Поведінка індивіда в стресових станах суттєво залежить від типу нервової системи людини, сили або слабкості її нервових процесів (Shynkarenko, Mina, & Lukomska, 2022; Kauffman, 1997).

Переживання почуттів у формі емоцій, афектів, настроїв і стресових ситуацій здебільшого супроводжується більш або менш помітними зовнішніми виявами. До них належать характерні рухи, зокрема міміка (виразні рухи обличчя), пантоміміка (виразні рухи всього тіла), а також голосові реакції (інтонації і тембр голосу). Емоційні переживання виявляються не лише в сильних, виразних рухах, а й у мікрорухах (тремор рук, реакції зиниць).

Тривале перебування в стані хронічного та критичного стресу може призводити до формування стійких поведінкових порушень.

Поведінкові розлади (екстерналізовані розлади) – це патологічні стани, за яких люди відчувають стійку нездатність планувати та контролювати власні поведінкові реакції, їх поведінка не відповідає загальноприйнятим соціальним нормам.

Причини виникнення психічних поведінкових розладів поділяють на зовнішні та внутрішні.

Серед зовнішніх чинників формування психічних поведінкових виявів виокремлюють: насильство й інші психологічні травми; вплив на організм токсичних речовин, алкоголю, наркотиків і деяких лікарських препаратів; сильні і тривалі психоемоційні перенапруження; хронічний стрес тощо. Зазначений перелік не є вичерпним, серед основних його положень можна виокремити перебування в стані хронічного стресу внаслідок перебування під ракетними обстрілами, формується відповідна реакція на звук оповіщення повітряної тривоги, роботи військової техніки, споглядання картин війни (зруйновані будівлі, каліцтва, смерть) (Tkach, 2015; Rybchuk, 2020).

Внутрішні резерви психіки виснажуються, наслідком зниження адаптаційних можливостей особистості є формування психічних поведінкових розладів як один з можливих сценаріїв спроби переналаштування ментальної сфери до нових умов дійсності.

Основними симптомами, властивими для розладів поведінки, вважають:

- порушення когнітивних (пізнавальних) функцій;
- погіршення пам'яті; зниження чи проблеми з розвитком розумових здібностей;
- асоціальна поведінка;
- проблеми зі сприйняттям чужого мовлення, а також з обробкою текстової та візуальної інформації;
- складнощі із запам'ятовуванням недавніх, а на наступних стадіях – і віддалених у часі подій;
- проблеми з узагальненням отриманої інформації (зокрема відсутність навичок формування об'єктивних висновків);
- неможливість сконцентрувати увагу;
- відсутність контролю чи поганий контроль за емоціями;
- гіперактивність (і в моториці, і в мовленні);
- схильність до «перекладання» своєї провини на інших тощо.

Наслідки психічних і поведінкових розладів небезпечні не тільки для якості життя безпосередньо особистості, яка має такі вияви, це позначатиметься й на інших сферах соціального життя. Крім того, вони можуть призвести до:

- появи схильності до суїцидальної поведінки;
- поведінкових порушень з патологічною зміною особистості;
- сильних і тривалих депресій;
- бажання повної соціальної ізоляції;
- вживання психоактивних речовин та алкоголю в необмеженій кількості;
- неможливості здійснювати будь-які повсякденні дії тощо (Shelestova, 2021; Ostroukhova, & Kutierova-Bredun, 2023).

Наступним фактором, що детермінує появу психічних поведінкових порушень, є психічна травма.

Психологічна травма – це життєва подія або ситуація, яка впливає на значущі сфери існування людини та призводить до глибокого психічного переживання (Chernykh, & Volkov, 2021). Виникнення психологічної травми розглядають як наслідок незавершеності інстинктивної реакції організму на травматичну подію. Унаслідок психологічної травматизації виникають захисні механізми, які можна поділити на три групи: «фізіологічне збудження» (безсоння, дратівливість, спалахи гніву, вибухові реакції, перебільшене реагування, агресивність); «уникання» (уникнення думок і спогадів про пережите); «вторгнення» (спогади про травмуючу подію, нав'язливі думки, сновидіння, що викликають емоційне переживання) (Kanter, 2008).

Аналіз даних світової статистики дає підстави стверджувати, що кожна п'ята особа, що спостерігала картини війни, за відсутності будь-яких фізичних ушкоджень страждає нервово-психічними розладами. Це призводить до афективних порушень, яким притаманні такі симптоми, як тривога, страх, підвищена дратівливість, добові коливання настрою (почуття ейфорії змінюється розгубленістю та зниженим настроєм), порушення психічної активності, що характеризується підвищеною стомлюваністю (почуттям слабкості), зниженням інтересів, апатією, байдужістю, зміною психомоторного збудження та психомоторної загальмованості. Інша група порушень – поведінкові та рухові порушення, які передбачають такі симптоми, як підвищену чутливість до середовищних впливів, вразливість, елементарні рухові розлади (нав'язливі рухи, заїкання, тики тощо).

Посилену увагу слід спрямувати на такі несприятливі вияви:

1) незрозумілу впертість, відсутність ефекту від переконання, надмірно швидку зміну настрою, захопленість, нестійку поведінку, постійно повторювані, легковажні вчинки;

2) часті сварки, підвищену конфліктність, немотивовану грубість, озлобленість, сперечання або надмірну догідливість, податливість;

3) істеричну поведінку, прагнення привернути до себе увагу будь-яким шляхом, демонстративність, виражений егоїзм, егоцентризм або, навпаки, самоприниження, постійну пригніченість, неадекватну лякливість, думки про самогубство;

4) очевидну неадекватність поведінки навіть на шкоду собі, яку неможливо пояснити, виражену невпорядкованість, неорганізованість поведінки або гіпертрофований педантизм;

5) цинізм, розбещеність, нетактовність, неадекватний страх (Pols, & Oak, 2007; Scott, 2021; Simon, 2021; Sodolevska, 2023).

Слід зауважити, що такі поведінкові відхилення, як погано керована, неадекватна поведінка (грубість, непокоря наказам), спотворені форми самоствердження, уживання алкоголю та наркотиків, можуть виникати як засоби соціально-

психологічної компенсації й одночасно є факторами ризику.

Залежно від поєднання особистісних виявів виокремлюють такі варіанти поведінкової дезадаптації:

1. Тривожно-астенічний варіант. Такі особи погано переносять психічні перевантаження, у них виникають реакції уникнення травмувальної ситуації з витісненням негативних моментів зовнішнього впливу, уникнення складнощів і завдань, що неусвідомлено відчуються як невиконувані (Pols, & Oak, 2007; Scott, 2021; Simon, 2021; Sodolevska, 2023).

2. Рігідно-агресивний варіант. Виокремлюють два його типи: перший – це активні, цілеспрямовані, упевнені в собі особи з гіпертрофованим почуттям власної гідності; другий – особи, які вирізняються нереалізованістю таких тенденцій і відповідною фрустрацією, що виявляється в системі негативу до всього того, що відбувається, ворожістю та злостивістю до навколишнього, відчуттям власної обділеності та недостатнім визнанням.

3. Експресивний варіант. Основна мета поведінки – привернути увагу інших, прагнення здаватися досвідченими. У бойовій ситуації часто виникає стан від «бойової екзальтації» до неадекватного збудження (Svare, 2021).

4. Псевдоініціативний варіант. Зовні активні, рухливі, діяльні, бадьорі, оптимістичні, фон настрою піднятий, однак за зовнішньою позитивною маскою відчуються посилено переважна тривожність і напруженість.

5. Соціально-девіантний варіант. Активні, рішучі, ризиковані, сміливі, мужні, відчайдушні. Однак найчастіше виявляють схильність до соціально-девіантної поведінки, що відображається в алкоголізації, надмірному прагненні до застосування фізичної сили в цивільних операціях, у перевищенні повноважень, непокорі керівництву (Ziino, 2018).

6. Депресивно-тривожний варіант. На тлі загальної втоми, млявості, втрати енергії та активності виявляється знижений фон настрою з песимістичними судженнями, періодичною тривогою, занепокоєнням (Bereznenko, & Tsymbal, 2023; Koshyrets, & Shkarlatiuk, 2020; Filipovych, Bachynska, & Protas, 2022).

Бойовий стрес може впливати на формування патологічних змін особистості. Ураховуючи це твердження, вважаємо, що необхідно детальніше дослідити психологічні розлади та поведінкові девіації, що є перспективою для подальших розвідок.

Актуальною проблемою є процес перенесення моделі поведінки, сформованої під час загальної мобілізації психічних ресурсів у процесі переживання критичного стресу, у повсякденне життя, де реальний стрес доповнюється фантомним. Постійне психоемоційне напруження, стрес, фрустрація базових потреб в умовах війни можуть

провокувати виникнення психічних поведінкових порушень.

Екстерналізовані розлади виявляються в стійких моделях поведінки, які порушують загальноприйняті правила, права інших або соціальні норми. Поведінкові розлади формуються незалежно від вікового етапу розвитку особистості, здебільшого вони обумовлені перебуванням особистості в умовах воєнного часу, що вирізняються високим рівнем стресогенності. Такі вияви можуть виникнути внаслідок пережитої психотравматичної ситуації, що своєю чергою матиме значний вплив на повсякденну діяльність людини, її соціальне життя та загальне самопочуття.

Висновки

Встановлено, що психічні поведінкові розлади, також відомі як розлади поведінки або деструктивні розлади, – це група станів, яким притаманні стійкі моделі поведінки, що порушують соціальні норми, правила або права

інших. Унаслідок виснаження внутрішніх резервів психіки та зниження адаптаційних можливостей особистості відбувається формування психічних поведінкових розладів, що є одним з можливих сценаріїв спроби переналаштування ментальної сфери до нових умов дійсності, а саме до життя в умовах воєнного стану. Психічні поведінкові розлади можуть мати значний вплив на психосоціальне функціонування людини, психічне та соматичне здоров'я та загальне самопочуття. Важливо зазначити, що до діагностування розладу психічних поведінкових порушень необхідно залучати кваліфікованих фахівців із психічного здоров'я на основі ретельної оцінки симптомів, історії та діяльності особистості. Корекція розладів поведінки часто передбачає поєднання терапії, поведінкових втручань, у деяких випадках – медикаментозної терапії. Раннє виявлення має вирішальне значення для корекції екстерналізованих розладів і покращення віддалених результатів.

References

- [1] Aleksandrovsky, U.A. (2020). Disasters and Mental Health. *Disasters and Mental Health*. doi: 10.33029/9704-5917-1-kat-2020-1-144
- [2] Andrusyshyn, R.M. (2019). Deviant behavior as a form of social divergence. *Legal horizons*, 16(29), 24-29. doi: 10.21272/legalhorizons.2019.i16.p24
- [3] Antipov, A. (2019). Neuroethics and mental health: points of contact. *Neuroscience for Medicine and Psychology*, 15, 66-67. doi: 10.29003/m302.sudak.ns2019-15/66-67
- [4] Berezenko, M., & Tsybalyk, T. (2023). The impact of the war on the health of Ukrainians. *Grail of science*, 24, 416-417. doi: 10.36074/grail-of-science.17.02.2023.076
- [5] Blinov, O. (2018). Combat stress and the results of its empirical research. *Psychological journal*, 12(2), 9-22. doi: 10.31108/2018vol12iss2pp9-22
- [6] Chernykh, O., & Volkov, D. (2021). Criteria and norms of mental health. *Theoretical and practical aspects of modern scientific research*, 2, 111-113. doi: 10.36074/logos-30.04.2021.v2.36
- [7] Filipovych, V., Bachynska, S., & Protas, O. (2022). Psychological support of victims during hostilities. *Perspectives and innovations of science*, 7(12), 625-637. doi: 10.52058/2786-4952-2022-7(12)-625-637
- [8] Halych, M.Yu. (2020). Peculiarities of the dynamics of the emotional states of police officers participating in the operation of the joint forces during the rehabilitation period (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine). Retrieved from <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/17885>.
- [9] Hundertailo, Yu.D. (2022). Psychohygiene practices in the conditions of war. *Dimensions of personal transformations: materials V All-Ukrainian Scientific and Practical conference* (pp. 59-62). Chernivtsi: Cherniv. nats. un-t im. Yu. Fedkovycha.
- [10] Kanter, E.D. (2008). The impact of war on mental health. *War and public health* (2nd edn.), (pp. 51-68). New York. doi: 10.1093/acprof:oso/9780195311181.003.0004
- [11] Kauffman, J.M. (1997). Characteristics of emotional and behavioral disorders of children and youth (Sixth Edition). ERIC.
- [12] Koshyrets, V., & Shkarlatiuk, K. (2020). Peculiarities of the organization of the personal space of servicemen with signs of PTSD. *Psychological Prospects Journal*, 36, 124-143. doi: 10.29038/2227-1376-2020-36-124-143
- [13] Kurova, A.V., & Kriukova, M.A. (2019). *General psychology*. Odesa: Feniks. doi: 10.32837/11300.14362
- [14] Lozinska, N. (2019). Psychotrauma as a consequence of traumatic stress in various areas of modern psychology. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 50(2), 65-73. doi: 10.33099/2617-6858-2018-50-2-65-73
- [15] Malinovska, N., & Andriichuk, I. (2022). How stress affects human health in war conditions. *Scientific Collection "InterConf"*, 122, 262-265.

- [16] Ostroukhova, M.M., & Kutieпова-Bredun, V.Yu. (2023). Assessment of the impact of a traumatic event on servicemen and civilians in modern war conditions. In *Science and technology: problems, prospects and innovations: 5th International scientific and practical conference* (pp. 232-238). CPN Publishing Group, Osaka, Japan.
- [17] Piankivska, L. (2022). The impact of the consequences of war on human mental health: a review of foreign studies. In *Collection of scientific papers "Scientia"* (pp. 79-81). Kraków, Poland.
- [18] Pols, H., & Oak, S. (2007). WAR & military mental health. *American journal of public health*, 97(12), 2132-2142. doi: 10.2105/ajph.2006.090910
- [19] Prodanova, O.M. (2022). Motivational resources of the individual and experiencing a crisis state. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 4, 145-149. doi: 10.32782/psy-visnyk/2021.4.28
- [20] Prorok, N., Tsarenko, L., & Boiko, S. (2021). Adaptation, maladaptation, adaptation disorders: issues of terminology. *The grail of science*, 9, 373-381. doi: 10.36074/grail-of-science.22.10.2021.66
- [21] Rybchuk, O. (2020). Psychogenic disorders of military personnel: history and modernity. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 51(1), 118-123. doi: 10.33099/2617-6858-2019-51-1-118-123
- [22] Scott, J.P. (2021). A systems approach to research on aggressive behavior. *Aggressive behavior* (pp. 1-18). London. doi: 10.4324/9781003166825-2
- [23] Shelestova, O. (2021). Borderline mental disorders and adaptation disorders (differential diagnosis, case description). *Herald of kiev institute of business and technology*, 46(4), 74-81. doi: 10.37203/kibit.2020.46.09
- [24] Shynkarenko, I., Mina, R., & Lukomska, A. (2022). Addictive (dependent) behavior as a form of deviant behavior. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 6(6), 560-566. doi: 10.31733/2078-3566-2021-6-560-566
- [25] Simon, N.G. (2021). New strategies for aggression research. *Aggressive behavior* (pp. 19-36). London. doi: 10.4324/9781003166825-3
- [26] Sodolevska, V. (2023). Issues of mental health due to the state of war in Ukraine. *Psychosomatic medicine and general practice*, 7(2). doi: 10.26766/pmgp.v7i2.394
- [27] Svare, B. (2021). Psychobiological determinants of maternal aggressive behavior. *Aggressive behavior* (129-146). London. doi: 10.4324/9781003166825-9
- [28] Tkach, B.M. (2015). Deviant behavior: an evolutionary and psychological approach. *Actual problems of psychology. Personality psychology. Psychological assistance of the individual*, 11(13), 284-294.
- [29] Yatsyna, O. (2022). The impact of war on mental health: signs of psychological traumatization of children and adolescents. *Scientific perspectives*, 7(25), 554-567. doi: 10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-567
- [30] Ziino, B. (2018). War, experience. *History australia*, 15(2), 392-393. doi: 10.1080/14490854.2018.1469190

Список використаних джерел

- [1] Aleksandrovsky U. A. Disasters and Mental Health. *Disasters and Mental Health*. 2020. 144 p. doi: 10.33029/9704-5917-1-kat-2020-1-144
- [2] Andrusyshyn R. M. Deviant behavior as a form of social divergence. *Legal horizons*. 2019. Vol. 16. No. 29. P. 24–29. doi: 10.21272/legalhorizons.2019.i16.p24
- [3] Antipov A. Neuroethics and mental health: points of contact. *Neuroscience for Medicine and Psychology*. 2019. No. 15. P. 66–67. doi: 10.29003/m302.sudak.ns2019-15/66-67
- [4] Березненко М., Цимбал Т. Вплив війни на здоров'я українців. *Grail of science*. 2023. № 24. С. 416–417. doi: 10.36074/grail-of-science.17.02.2023.076
- [5] Vlinov O. Бойовий стрес та результати його емпіричного дослідження. *Psychological journal*. 2018. № 12 (2). С. 9–22. doi: 10.31108/2018vol12iss2pp9-22
- [6] Черних О., Волков Д. Критерії та норми психічного здоров'я. *Theoretical and practical aspects of modern scientific research*. 2021. Т. 2. С. 111–113. doi: 10.36074/logos-30.04.2021.v2.36
- [7] Філіпович В., Бачинська С., Протас О. Психологічна підтримка постраждалих під час воєнних дій. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 7(12). С. 625–637. doi: 10.52058/2786-4952-2022-7(12)-625-637
- [8] Галич М. Ю. Особливості динаміки емоційних станів поліцейських-учасників операції об'єднаних сил у реабілітаційний період: дис. ... канд. психол. наук: 053. Київ, 2020. 207 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jsui/handle/123456789/17885>
- [9] Гундертайло Ю. Д. Практики психогієни в умовах війни. *Виміри особистісних трансформацій: матеріали V Всеукр. наук.-практ. сем. (Чернівці, 3 листоп. 2022 р.)*. Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. С. 59–62.
- [10] Kanter E. D. The impact of war on mental health. *War and public health*. 2nd edn. New York, 2008. P. 51–68. doi: 10.1093/acprof:oso/9780195311181.003.0004

- [11] Kauffman J. M. Characteristics of emotional and behavioral disorders of children and youth : book. Sixth Edition. ERIC, 1997. 612 p.
- [12] Коширець В., Шкарлатюк К. Особливості організації особистісного простору військовослужбовців з ознаками ПТСР. *Psychological Prospects Journal*. 2020. № 36. С. 124–143. doi: 10.29038/2227-1376-2020-36-124-143
- [13] Курова А. В., Крюкова М. А. Загальна психологія : навч.-метод. посіб. Одеса : Фенікс, 2019. 53 с. doi: 10.32837/11300.14362
- [14] Лозінська Н. Психотравма як наслідок травматичного стресу в різних напрямках сучасної психології. *Вісник Національного університету оборони України*. 2019. № 50 (2). С. 65–73. doi: 10.33099/2617-6858-2018-50-2-65-73
- [15] Маліновська Н., Андрійчук І. Як впливає стрес на здоров'я людини в умовах війни. *Scientific Collection «InterConf»*. 2022. № 122. С. 262–265.
- [16] Остроухова М. М., Кутєпова-Бредун В. Ю. Оцінка впливу травматичної події на військовослужбовців та цивільне населення в сучасних умовах війни. In *Science and technology: problems, prospects and innovations : 5th International scientific and practical conference* (February 16–18, 2023). CPN Publishing Group, Osaka, Japan, 2023. С. 232–238.
- [17] П'янківська Л. Вплив наслідків війни на психічне здоров'я людини: огляд зарубіжних досліджень. *Collection of scientific papers «Scientia»*. (April 1, 2022). Kraków, Poland, 2022. С. 79–81.
- [18] Pols H., Oak S. WAR & military mental health. *American journal of public health*. 2007. Vol. 97. No. 12. P. 2132–2142. doi: 10.2105/ajph.2006.090910
- [19] Проданова О. М. Мотиваційні ресурси особистості та переживання кризового стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 4. С. 145–149. (Серія «Психологія»). doi: 10.32782/psy-visnyk/2021.4.28
- [20] Пророк Н., Царенко Л., Бойко С. Адаптація, дезадаптація, розлади адаптації: питання термінології. *Грааль науки*. 2021. № 9. С. 373–381. doi: 10.36074/grail-of-science.22.10.2021.66
- [21] Рибчук О. Психогенні розлади військовослужбовців: історія та сучасність. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. Т. 51. № 1. С. 118–123. doi: 10.33099/2617-6858-2019-51-1-118-123
- [22] Scott J. P. A systems approach to research on aggressive behavior. *Aggressive behavior*. London, 2021. P. 1–18. doi: 10.4324/9781003166825-2
- [23] Шелестова О. Межові психічні розлади та розлади адаптації (диференційна діагностика опис випадків). *Herald of kiev institute of business and technology*. 2021. Т. 46. № 4. С. 74–81. doi: 10.37203/kibit.2020.46.09
- [24] Шинкаренко І., Міна Р., Лукомська А. Адиктивна (залежна) поведінка як форма девіантної поведінки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. Т. 6. № 6. С. 560–566. doi: 10.31733/2078-3566-2021-6-560-566
- [25] Simon N. G. New strategies for aggression research. *Aggressive behavior*. London, 2021. P. 19–36. doi: 10.4324/9781003166825-3
- [26] Sodolevska V. Issues of mental health due to the state of war in Ukraine. *Psychosomatic medicine and general practice*. 2023. Vol. 7. No. 2. doi: 10.26766/pmgrp.v7i2.394
- [27] Svare B. Psychobiological determinants of maternal aggressive behavior. *Aggressive behavior*. London, 2021. P. 129–146. doi: 10.4324/9781003166825-9
- [28] Ткач Б. М. Девіантна поведінка: еволюційно-психологічний підхід. *Актуальні проблеми психології. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості*. 2015. Т. 11. Вип. 13. С. 284–294.
- [29] Яцина О. Вплив війни на психічне здоров'я: ознаки травматизації психіки дітей та підлітків. *Наукові перспективи*. 2022. № 7(25). С. 554–567. doi: 10.52058/2708-7530-2022-7(25)-554-567
- [30] Ziino B. War, experience. *History australia*. 2018. Vol. 15. No. 2. P. 392–393. doi: 10.1080/14490854.2018.1469190

Determinants of Appearance and Features of Manifestations of Mental Behavioral Disorders under Military Conditions

HALYCH Maryna

Doctor of Philosophy in Psychology, Lecturer of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3690-4402>;

HALYCH Yaroslav

Psychiatrist, Psychotherapist, Head of the Department of Borderline States of the Psychiatric Clinic (with Wards for Drug Addiction Patients) of the National Military Medical Clinical Center «Main Military Clinical Hospital»

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5122-546X>

Abstract. The purpose of the article is to study the main determinants of the appearance and features of the manifestations of mental behavioral disorders. The scientific concepts of the study of externalized manifestations formed the methodological basis of the article. The methodological toolkit was chosen in accordance with the defined goal, the specifics of the object and the subject of research. The external factors of the formation of mental behavioral manifestations are considered, and their consequences for the mental and somatic health of the individual are determined. The most common types of externalized disorders are characterized as a result of a decrease in the adaptive capabilities of the individual in conditions of chronic and critical stress experienced by the individual. The impact of psychological trauma on the formation of maladaptive disorders is revealed, and the main development options are characterized depending on this. The main determinants of the formation of externalized disorders and their manifestations in the conditions of martial law are outlined. The essence of mental states as a form of self-regulation of the psyche and an important mechanism of integration of the integrity of the individual is analyzed. The determinants of the formation of aggressive behavior and the main directions of their correction are considered and described. Behavioral deviations are analyzed as a mechanism of social and psychological compensation and a risk factor. The main symptoms characteristic of behavioral disorders and types of destructive consequences have been determined. Depending on this, the types of maladaptive reactions and mental behavioral manifestations in the conditions of martial law are determined. The scientific novelty consists in the systematization and generalization of the results of research devoted to the study of the features of the determinants of the appearance and features of the manifestation of mental behavioral disorders in the conditions of martial law. Determinants of the formation of mental behavioral disorders in the conditions of martial law, their characteristic manifestations and psychosocial consequences are determined

Keywords: mental behavioral disorders; externalizing disorders; martial law; personal destruction

Психолого-криміналістична характеристика осіб похилого віку й одиноких осіб, які є потерпілими від насильницьких злочинів

ПАВЛЮК Олександр*

кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та правоохоронної діяльності
Державного університету «Житомирська політехніка»

м. Житомир, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4431-607X>

Анотація. Особи похилого віку й одинокі особи є найменш захищеною категорією суспільства. Крім вікових розладів здоров'я, що впливають на сприйняття останніми життєвих ситуацій та суспільно-політичних перетворень, особи зазначеної категорії обмежені в доступі до сучасних можливостей в галузі отримання правової та соціальної допомоги, що пов'язано з незнанням шляхів їх отримання, обмеженням доступу до різноманітних інтернет-ресурсів і платформ. Такою ситуацією часто користуються правопорушники, причому подеколи ними стають не лише сторонні для потерпілих особи, а й їхні діти, онуки та інші родичі. Кримінальні правопорушення щодо зазначеної категорії осіб доволі різноманітні – від шахрайства і до вбивства. Метою статті є визначення психолого-криміналістичних характеристик осіб похилого віку й одиноких осіб, які є потерпілими від насильницьких злочинів. Методологія статті ґрунтується на використанні сукупності загальнонаукових і спеціальних методів дослідження. Зокрема, використано загальнонаукові принципи системності та комплексності знань, єдності теорії і практики. Крім того, досягненню поставленої мети сприяє застосування методів аналізу, синтезу й узагальнення. У статті проаналізовано сучасний підхід вітчизняних та іноземних дослідників до питань вивчення особистісних характеристик осіб похилого віку й одиноких осіб. Розуміння слідчим даних, що характеризують особу потерпілого, дає змогу встановити не лише мотив вчинення протиправних дій, а й механізм їх вчинення. Своєю чергою отримання таких даних надає можливість слідчому кваліфіковано зібрати доказову базу та забезпечити дотримання процесуальних строків проведення досудового розслідування. Здійснене дослідження засвідчило потребу ґрунтовнішого дослідження особливостей комунікації з людьми похилого віку й одинокими особами. Доведено, що соціально-побутові умови визначають особливості поведінки таких осіб, а отже, мають значення для обрання тактики проведення з ними слідчих (розшукових) дій, спрямованих на отримання вербальної інформації

Ключові слова: кримінальне правопорушення; розслідування; потерпіла особа; соціально незахищена категорія населення

Історія статті:

Отримано: 17.01.2023

Переглянуто: 23.03.2023

Прийнято: 20.04.2023

Рекомендоване посилання:

Павлюк О. Психолого-криміналістична характеристика осіб похилого віку й одиноких осіб, які є потерпілими від насильницьких злочинів. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 60–67. doi: 10.33270/03233201.60.

*Відповідальний автор

Вступ

Забезпечення індивідуальних прав і свобод, соціально-економічних потреб найбільш незахищених верств населення є основним засобом суспільної активності для становлення легітимної європейської держави. Українське законодавство встановлює необхідний рівень гарантій прав людей похилого віку в усіх сферах життя. Проте в умовах надскладної суспільно-політичної ситуації в країні почастишали випадки вчинення різних за рівнем суспільної небезпечності кримінальних правопорушень щодо людей похилого віку й одиноких осіб. Переважна більшість таких діянь має корисливий характер, тобто спрямовані на заволодіння рухомим і нерухомим майном таких осіб, однак подеколи правопорушники позбавляють останніх життя з метою уникнення покарання. Ця ситуація зумовлена психологічними та біологічними особливостями жертви, що, на думку злочинців, спрощує процес вчинення протиправних дій, підштовхує їх приймати рішення про вчинення злочинів проти певних категорій осіб.

Матеріали та методи

З метою визначення психолого-криміналістичних характеристик осіб похилого віку й одиноких осіб, які є потерпілими від насильницьких злочинів, необхідно здійснити аналіз й узагальнення досліджень вітчизняних та іноземних учених. Це сприятиме з'ясуванню причин та умов вчинення протиправних діянь щодо таких осіб.

Хоча проблема жорстокого поводження з людьми похилого віку повсякчас загострюється, оскільки населення світу старіє, однак проблематика розслідування кримінальних правопорушень щодо таких осіб залишається недостатньо дослідженою. У контексті їх кримінально-правової кваліфікації, кримінологічної характеристики та профілактики слід виокремити дослідження українського науковця О. М. Гришко (2010). Серед зарубіжних дослідників окреслені питання розглядали в колективних дослідженнях Р. Абрамс (2007), С. Фразо (2014), С. Терранова (2017), Б. Кеннеді (2021) та ін.

Саме тому завданням статті є узагальнення зарубіжного досвіду з питань визначення психолого-криміналістичних характеристик зазначеної категорії осіб та особливостей налагодження співпраці з ними з метою використання такої інформації для напрацювання тактики досудового розслідування кримінальних правопорушень. Також вивчення іноземного досвіду роботи із зазначеною категорією осіб, основ забезпечення їхніх прав і свобод, процедурності превентивних дій та засобів з питань забезпечення їхньої безпеки буде слугувати підґрунтям для наукових пошуків вітчизняних дослідників-практиків.

Криміналістичне вивчення особи спрямоване на виконання основних завдань:

– встановлення особи – властивостей та ознак, що виявляються в злочинній поведінці;

– з'ясування характеру поведінки особи до моменту вчинення злочину;

– розслідування поведінки в момент суспільно небезпечних дій;

– можливе прогнозування поведінки особи в процесі розслідування (Chornyi, 2010, p. 89).

Із цього приводу Ю. Б. Комаринська (2021) зазначає, що зрозуміти характеристики особи потерпілого, його поведінкові особливості, механізм формування поведінки неможливо без залучення знань психології. Такий симбіоз двох наук – психології та криміналістики – дає змогу слідчому визначитися з тактикою проведення досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, що своєю чергою є трудомістким процесом, з огляду на різноманітність форм і виявів домашнього насильства, психологічних особливостей учасників конфлікту, що впливають на способи вчинення та механізм злочинної діяльності.

На думку І. М. Охріменка (2021), кожний різновид злочинів має власні юридико-психологічні особливості, що безпосередньо позначаються на процесі їх розслідування та окремих етапах проведення слідчих (розшукових) дій, передусім тих, що безпосередньо визначають перебіг комунікацій з учасниками кримінального провадження: допиту, відібрання пояснень тощо.

Також науковці-криміналісти (Chornous, 2020) зазначають, що під час проведення вербальних слідчих (розшукових) дій (допиту й одночасного допиту двох чи більше вже допитаних осіб) на початковому етапі слідчий передбачає, що прокурор, суддя мають з'ясувати психологічні чинники, які можуть допомогти з'ясувати ймовірні причини надання недостовірних показань учасниками кримінального провадження, допомогти пригадати обставини події сумлінних допитуваних. Окреслені обставини можуть мати різні причини, проте психологічні чинники є підґрунтям застосування тактичних прийомів (Chornous, 2020, p. 16).

Жорстоке поводження з літніми людьми найчастіше вчиняють члени сім'ї через високий рівень стресу, вигорання та фінансові проблеми, що впливають на опікунів, подеколи це може призвести навіть до смертельних наслідків (Russo et al., 2019).

Португальські вчені (Frazão et al., 2014), здійснюючи ретроспективний аналіз випадків насильства щодо літніх людей з помірною або важкою інвалідністю, представлених на судово-медичну експертизу в Північному відділенні Національного інституту юридичної медицини та судових наук Португалії, у період з 2005-го до 2013 року визначили деякі демографічні та криміналістичні характеристики цих випадків. Найчастіше повідомляли про фізичне насильство (86 %), що вчиняли кривдники-чоловіки (63 %), які мешкали зі своїми жертвами (90 %), були

їхніми дітьми (47 %) або партнерами (49 %). Жертвами переважно були жінки (63 %), які мали рухові вади (49 %), мали історію попередніх епізодів жорстокого поводження в 74 % випадків, однак раніше повідомляли лише про 28 %. Фізичними наслідками найчастіше були незначні травми (95 %), з постійними наслідками (шрамами) – лише в 6,8 % випадків. У більшості випадків травми були множинними (64 %), переважно в ділянці голови та шиї (75 %). Отже, літні жінки з руховими порушеннями мають найвищий ризик стати жертвами домашнього насильства, зазнаючи множинних травм переважно в ділянці голови та шиї.

Науковці з Італії (Terranova et al., 2017) зазначають, що люди похилого віку піддаються вищому ризику стати жертвами двох видів злочинів: насильницького (пограбування житла) і ненасильницького (кишенькові злочини), порівняно з іншими віковими групами. Також виявлено статистично значуще збільшення кількості пограбувань житлових будинків і викрадення особистого майна. Рівень убивств людей похилого віку був стабільно високим протягом досліджуваного періоду, на відміну від знижених показників в інших вікових групах. Ці результати можна пояснити факторами ризику, що підвищують профілі людей похилого віку як потенційних жертв, такими як слабкість, когнітивні порушення та соціальна ізоляція.

Емпіричних досліджень з проблематики вбивств літніх людей вкрай обмаль (Kennedy, Vuceja, & Ibrahim, 2021) попри те, що вони потребують індивідуальних стратегій профілактики. Всесвітня асамблея охорони здоров'я (World Health..., 1996) здійснила запит 1996 року на активізування досліджень насильства як пріоритетного напрямку досліджень громадської охорони здоров'я. Подальші звіти про запобігання насильству визначили, що бракує інформації про масштаби, причини й наслідки жорстокого поводження з людьми похилого віку (Krug et al., 2002), а проведені дослідження за цією тематикою не мають належного рівня надійності й ефективності (Baker et al., 2016; Pillemer et al., 2016). Не менш тривожні, попри глобальну тенденцію до зниження, кількісні показники вбивств: для літніх людей вони або залишаються стабільними, або зросли (Mouzos, 2000; Riedel, 2013; Shawon et al., 2021), що свідчить про неспроможність досягти суттєвих покращень у профілактиці. Наприклад, одне з досліджень у Сполучених Штатах виявило, що вбивства літніх чоловіків (віком 60–69 років) почастішали більше ніж на 19 % за період з 2013-го до 2016 року (Logan et al., 2019).

Фактором, що визначає психолого-криміналістичні характеристики осіб похилого віку чи одиноких осіб, є їх місце проживання. Наявні локальні (сільсько-міські) відмінності в соціальному капіталі й соціальній участі сусідів, передусім серед людей похилого віку (Mohnen et

al., 2011). Літні люди, які живуть у сільській місцевості, мають міцніші соціальні зв'язки у своїх громадах і підтримують тісніші соціальні зв'язки зі своїми друзями й сусідами (Mohnen et al., 2011, Nummela et al., 2008). Сільські жителі також мають розвиненіше почуття спільності через участь у громадській діяльності, вищий рівень соціальної згуртованості (допомога сусідам тощо) та вищий рівень соціальних мереж (участь у громадській діяльності та спілкування з іншими людьми) (Hanlon et al., 2014), що знижує ризик ізоляції. Обмежений доступ до формалізованих послуг і вищий рівень однорідності в сільській місцевості сприяють зміцненню соціальних зв'язків серед її мешканців. Однак інші дослідження засвідчують вищий рівень соціальної участі серед літніх людей, які проживають у міських районах, порівняно з тими, хто живе в сільській місцевості (Vogelsang, 2016). Для людей похилого віку соціальні зв'язки мають важливе значення, щоб зменшити вразливість до злочинності та жорстокого поводження, а також для покращення стану фізичного та психічного здоров'я (Joshi et al., 2017, Vogelsang, 2016).

Результати й обговорення

Під час розслідування кримінальних правопорушень, що вчиняють щодо осіб похилого віку чи одиноких осіб, слід урахувувати, що їхнім специфічним становищем користуються переважно близькі особи, які достеменно обізнані про фізіологічні та психологічні особливості, рівень матеріального достатку, режим і спосіб життя, коло спілкування та інші соціальні зв'язки. Саме тому перелік кримінальних правопорушень, що вчиняють стосовно осіб похилого віку й одиноких осіб, доволі широкий (від домашнього насильства, шахрайства і до вбивства).

За результатами вивчення судової та слідчої практики в Україні отримано дані на підтвердження того, що потерпілими від насильницьких правопорушень стають переважно мешканці міста. На підставі даних анкетування практичних працівників виокремлено основні фактори, серед яких: обмежені соціальні зв'язки, низька участь одиноких осіб у різноманітних соціальних подіях, усамітнення осіб похилого віку й одиноких осіб унаслідок депресивного стану.

Депресія є поширеним розладом, що вражає 120 млн людей у світі. Нині це третя з-поміж визначальних причин глобального тягаря захворювань, і за прогнозами до 2030 року однополярні депресивні розлади стануть головним чинником глобального ускладнення захворювань. Депресія серед літніх людей особливо небезпечна (Kessler et al., 1994, Beekman, Copeland, & Prince, 1999; Djernes, 2006), оскільки вона впливає на збільшення випадків інвалідності, фізичних захворювань, когнітивне зниження загальної якості життя і задоволеності (Lenze et al., 2001).

У похилому віці відбуваються зміни в механізмах розвитку особистості, які, зокрема, є важливими чинниками її морально-духовного життя (Bekh, 2012). Механізми психічного розвитку розглядають як сукупність взаємопов'язаних обставин внутрішнього й зовнішнього світу, що зумовлюють становлення та функціонування психічних утворень. Якщо в ранні роки життя важливими механізмами розвитку особистості є інтеріоризація (передусім культури, знань, правил і норм того суспільства, у якому перебуває дитина), ідентифікація з іншою людиною, групою, то в похилому віці ці механізми вже майже не мають колишнього значення. Нові знання формуються сповільнено, їх складно поповнювати емоційними переживаннями, щоб з'явилися нові мотиви. І тому в літніх осіб погано формуються нові рольові стосунки, їм складно звикати до нових цінностей, усе порівнюють з минулим, а нове часто викликає в них негативну реакцію. У цьому віці майже неможлива й соціальна ідентифікація, а отже, вибір нової соціальної або національної групи приналежності. Тому особам похилого віку складно адаптуватися до нового середовища (соціального, культурного, екологічного) (Kovalenko, 2015, p. 93).

Різні дослідження встановлюють, що фізичне та соціальне середовище, у якому живуть люди, має важливий вплив на їх психічне здоров'я (Evans, 2003, Aneshensel et al., 2007, Galea et al., 2007, Yen et al., 2009, World Health..., 2018). Зокрема, дослідження пов'язують негативні економічні характеристики на рівні сусідства, такі як бідність, низький рівень добробуту, нерівність і нестабільність у житловому секторі, з високим ризиком депресії та депресивних симптомів (Silver, Mulvey, & Swanson, 2002; Galea et al., 2007). Люди похилого віку можуть бути особливо схильні до депресії внаслідок стосунків (дружніх і родинних) з молодшими за них особами, оскільки вони здебільшого менш рухливі, ніж молодь. Обмежена мобільність робить людей похилого віку більш залежними від місцевих зручностей та послуг, а також від місцевих джерел соціальної підтримки (LaGrange, Ferraro, & Supancic 1992). Справді, численні дослідження дають підстави

стверджувати, що літні люди, які живуть у районах з вищим рівнем бідності, мали вищі показники депресії (Joshi et al., 2016). Безлад на вулицях спричиняє страх, що згодом провокує депресію (Glas, Engbersen, & Snel, 2019).

Робота під час досудового розслідування з особами похилого віку й самотніми особами – потерпілими від насильницьких правопорушень передбачає для слідчого низку складнощів, що обумовлені як віковими й соціальними відмінностями, так і психологічними особливостями цієї категорії населення. Унаслідок цього вони несвідомо можуть чинити протидію розслідуванню. Урахування слідчим даних, що характеризують особу потерпілого, дасть змогу встановити не лише мотив вчинення протиправних дій, а й механізм їх вчинення. Своєю чергою отримання таких даних сприяє кваліфікованому збиранню доказової бази та забезпеченню дотримання процесуальних строків проведення досудового розслідування. Вивчення результатів досліджень науковців з різних країн надає можливість визначити прогалини у вітчизняних методиках розслідування кримінальних правопорушень, у яких майже не зосереджено увагу на тактиці комунікативних дій із зазначеною категорією осіб.

Висновки

Узагальнюючи дослідження зарубіжних науковців, слід виокремити такі основні положення:

1) фактори ризику для осіб похилого віку, якими користуються правопорушники: проблеми із психічним здоров'ям, протиправна поведінка та вживання наркотиків чи алкоголю; неврологічні порушення та погіршення здоров'я; соціальна ізоляція; проживання в сільській місцевості або мегаполісі; безробіття;

2) для налагодження психологічного контакту між слідчим та особами зазначеної категорії необхідно враховувати: психолого-емоційний стан потерпілого; вікову категорію (пенсійний вік, похилий вік, старечий вік і вік довгожителів); рівень соціальної адаптованості; рівень матеріальної забезпеченості; сімейний стан; місце проживання.

References

- [1] Abrams, R.C., Leon, A.C., Tardiff, K., Marzuk, P.M., & Sutherland, K. (2007). "Gray Murder": Characteristics of Elderly Compared With Nonelderly Homicide Victims in New York City. *American Journal of Public Health*, 97(9), 1666-1670. doi: 10.2105/ajph.2005.079806
- [2] Aneshensel, C.S., Wight, R.G., Miller-Martinez, D., Botticello, A.L., Karlamangla, A.S., & Seeman, T.E. (2007). Urban Neighborhoods and Depressive Symptoms Among Older Adults. *The Journals of Gerontology: Series B*, 62(1), 52-59. doi: 10.1093/geronb/62.1.s52
- [3] Baker, P., Francis, D., Hairi, N., Othman, S., & Wan, Yuen Choo. (2016). Interventions for preventing abuse in the elderly. *Cochrane Database of Systematic Reviews*. doi: 10.1002/14651858.cd010321.pub2
- [4] Beekman, A.T., Copeland, J.R., & Prince, M.J. (1999). Review of community prevalence of depression in later life. *Br J Psychiatry*, 174, 307-311. doi: 10.1192/bjp.174.4.307
- [5] Bekh, I.D. (2012). *Personality in the space of spiritual development*. Kyiv: Akademvydav.

- [6] Chornous, Yu.M. (2020). Psychological foundations of the implementation of tactical techniques. *Legal psychology*, 1(26), 13-21. doi: 10.33270/03202601.13
- [7] Chorni, A.M. (2010). *Peculiarities of the investigation of murders for selfish motives* (Doctoral thesis, Kyiv, Ukraine).
- [8] Djernes, J.K. (2006). Prevalence and predictors of depression in populations of elderly: a review. *Acta Psychiatr Scand*, 113(5), 372-387. doi: 10.1111/j.1600-0447.2006.00770.x
- [9] Evans, G.W. (2003). The built environment and mental health. *J Urban Health*, 80(4), 536-555. doi: 10.1093/jurban/jtg063
- [10] Frazao, S. L., Silva, M.S., Norton, P., & Magalhães, T. (2014). Domestic violence against elderly with disability. *Journal of Forensic and Legal Medicine*, 28, 19-24. doi: 10.1016/j.jflm.2014.09.003
- [11] Galea, S., Ahern, J., Nandi, A., Tracy, M., Beard, J., & Vlahov, D. (2007). Urban Neighborhood Poverty and the Incidence of Depression in a Population-Based Cohort Study. *Annals of Epidemiology*, 17(3), 171-179. doi: 10.1016/j.annepidem.2006.07.008
- [12] Glas, I., Engbersen, G., & Snel, E. (2019). Going Spatial: Applying Egohoods to Fear of Crime Research. *The British Journal of Criminology*, 59(6), 1411-1431. doi: 10.1093/bjc/azz003
- [13] Global health estimates 2016: Deaths by cause, age, sex, by country and by Region, 2000-2016. (2018). *World Health Organization*. Retrieved from https://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/estimates/en/
- [14] Hanlon, N., Skinner, M.W., Alun, E.J., Ryser, L., & Halseth, G. (2014). Place integration through efforts to support healthy aging in resource frontier communities: The role of voluntary sector leadership. *Health & Place*, 29, 132-139. doi: 10.1016/j.healthplace.2014.07.003
- [15] Hryshko, O.M. (2010). *Preventing self-serving crimes against the elderly: A victimology study* (Doctoral thesis, Kyiv, Ukraine).
- [16] Joshi, S., Mooney, S.J., Kennedy, G.J., Benjamin, E.O., Ompad, D., Rundle, A.G., Beard, J.R., & Cerdá, M. (2016). Beyond METs: types of physical activity and depression among older adults. *Age and Ageing*, 45(1), 103-109. doi: 10.1093/ageing/afv164
- [17] Kennedy, B., Bugeja, L., & Ibrahim, J.E. (2021). Epidemiology of Homicide in Community-Dwelling Older Adults: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Trauma, Violence, & Abuse*, 24(2). doi: 10.1177/15248380211030250
- [18] Kessler, R.C. (1994). Lifetime and 12-Month Prevalence of DSM-III-R Psychiatric Disorders in the United States. *Archives of General Psychiatry*, 51(1), 8. doi: 10.1001/archpsyc.1994.03950010008002
- [19] Komarynska, Yu.B. (2021). Psychological and forensic characteristics of the victim in criminal offenses related to domestic violence. *Legal psychology*, 2(29), 82-90. doi: 10.33270/03212902.82
- [20] Kovalenko, O.H. (2015). *Interpersonal communication of the elderly: psychological aspects*. Kyiv: In-t obdarovanoi dytyny.
- [21] Krug, E.G., Dahlberg, L.L., Mercy, J.A., Zwi, A.B., & Lozano, R. (2002). World report on violence and health. *World Health Organization*. Retrieved from <https://apps.who.int/iris/handle/10665/42495>
- [22] LaGrange, R.L., Ferraro, K.F., & Supancic, M. (1992). Perceived Risk and Fear of Crime: Role of Social and Physical Incivilities. *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 29(3), 311-334. doi: 10.1177/0022427892029003004
- [23] Lenze, E.J., Rogers, J.C., Martire, L.M., Dew, M.A., Schulz, R., & Reynolds, C.F. (2001). The Association of Late-Life Depression and Anxiety With Physical Disability: A Review of the Literature and Prospectus for Future Research. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*, 9(2), 113-135. doi: 10.1097/00019442-200105000-00004
- [24] Logan, J.E., Haileyesus, T., Ertl, A., Rostad, W.L., & Herbst, J.H. (2019). Nonfatal Assaults and Homicides Among Adults Aged ≥60 Years - United States, 2002-2016. *MMWR Morb Mortal Wkly Rep*, 68, 297-302. doi: 10.15585/mmwr.mm6813a1
- [25] Mohnen, S.M., Groenewegen, P.P., Völker, B., & Flap, H. (2011). Neighborhood social capital and individual health. *Social Science & Medicine*, 72(5), 660-667. doi: 10.1016/j.socscimed.2010.12.004
- [26] Mouzos, J. (2000). Homicidal encounters: A study of homicide in Australia 1989–1999. *Research and public policy series no. 28*. Canberra: Australian Institute of Criminology. Retrieved from <https://www.aic.gov.au/publications/rpp/rpp28>
- [27] Nummela, O., Sulander, T., Rahkonen, O., Karisto, A., & Uutela, A. (2008). Social participation, trust and self-rated health: A study among ageing people in urban, semi-urban and rural settings. *Health & Place*, 14(2), 243-253. doi: 10.1016/j.healthplace.2007.06.006
- [28] Okhrimenko, I.M., & Kniaziev, Yu.V. (2021). Legal and psychological characteristics of communicative interaction with witnesses during the investigation of hooliganism. *Legal psychology*, 1(28), 74-81. doi: 10.33270/03212801.74
- [29] Pillemer, K., Burnes, D., Riffin, C., & Lachs, M.S. (2016). Elder Abuse: Global Situation, Risk Factors, and Prevention Strategies. *The Gerontologist*, 56(2), 194-205. doi: 10.1093/geront/gnw004

- [30] Prevention of violence: Public health priority [Agenda item 30.2]. (1996). *World Health Assembly*. Retrieved from <https://apps.who.int/iris/handle/10665/179463>
- [31] Riedel, M. (2013). Special issue on elderly homicide: An introduction. *Homicide Studies*, 17(2), 123-133. doi: 10.1177/1088767913480863
- [32] Russo, A., Reginelli, A., Pignatiello, M., Cioce, F., Mazzei, G., Fabozzi, O., Parlato, V., Cappabianca, S., & Giovine, S. (2019). Imaging of Violence Against the Elderly and the Women. *Seminars in Ultrasound, CT and MRI*, 40(1), 18-24. doi: 10.1053/j.sult.2018.10.004
- [33] Shawon, R.A., Adhia, A., DeCou, C., & Rowhani-Rahbar, A. (2021). Characteristics and patterns of older adult homicides in the United States. *Inj. Epidemiol*, 8(5). doi: 10.1186/s40621-021-00299-w
- [34] Silver, E., Mulvey, E.P., & Swanson, J.W. (2002). Neighborhood structural characteristics and mental disorder: Faris and Dunham revisited. *Social Science & Medicine*, 55(8), 1457-1470. doi: 10.1016/s0277-9536(01)00266-0
- [35] Spruha, J., Mooney, S.J., Rundle, A.G., Quinn, J.W., Beard, J.R., & Cerdá, M. (2017). Pathways from neighborhood poverty to depression among older adults. *Health & Place*, 43, 138-143. doi: 10.1016/j.healthplace.2016.12.003
- [36] Terranova, C., Bevilacqua, G., Zen, M., & Montisci, M. (2017). Crimes against the elderly in Italy, 2007-2014. *Journal of Forensic and Legal Medicine*, 50, 20-27. doi: 10.1016/j.jflm.2017.06.005
- [37] Vogelsang, E.M. (2016). Older adult social participation and its relationship with health: Rural-urban differences. *Health & Place*, 42, 111-119. doi: 10.1016/j.healthplace.2016.09.010
- [38] Yen, I.H., Michael, Y.L., & Perdue, L. (2009). Neighborhood Environment in Studies of Health of Older Adults. *American Journal of Preventive Medicine*, 37(5), 455-463. doi: 10.1016/j.amepre.2009.06.022

Список використаних джерел

- [1] Abrams R. C., Leon A. C., Tardiff K., Marzuk P. M., Sutherland K. «Gray Murder»: Characteristics of Elderly Compared With Nonelderly Homicide Victims in New York City. *American Journal of Public Health*. 2007. Vol. 97. No. 9. P. 1666–1670. doi: 10.2105/ajph.2005.079806
- [2] Aneshensel C. S., Wight R. G., Miller-Martinez D., Botticello A. L., Karlamangla A. S., Seeman T. E. Urban Neighborhoods and Depressive Symptoms Among Older Adults. *The Journals of Gerontology: Series B*. 2007. Vol. 62. No. 1. P. 52–59. doi: 10.1093/geronb/62.1.s52
- [3] Baker P., Francis D., Hairi N., Othman S., Wan Yuen Choo. Interventions for preventing abuse in the elderly. *Cochrane Database of Systematic Reviews*. 2016. doi: 10.1002/14651858.cd010321.pub2
- [4] Beekman A. T., Copeland J. R., Prince M. J. Review of community prevalence of depression in later life. *Br J Psychiatry*. 1999. No. 174. P. 307–11. doi: 10.1192/bjp.174.4.307
- [5] Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку. Київ : Академвидав, 2012. 256 с.
- [6] Чорноус Ю. М. Психологічні основи реалізації тактичних прийомів. *Юридична психологія*. 2020. № 1 (26). С. 13–21. doi: 10.33270/03202601.13
- [7] Чорний А. М. Особливості розслідування вбивств з корисливих мотивів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 22 с.
- [8] Djernes J. K. Prevalence and predictors of depression in populations of elderly: a review. *Acta Psychiatr Scand*. 2006. No. 113 (5). P. 372–387. doi: 10.1111/j.1600-0447.2006.00770.x
- [9] Evans G. W. The built environment and mental health. *J Urban Health*. 2003. No. 80 (4). P. 536–555. doi: 10.1093/jurban/jtg063
- [10] Frazao S. L., Silva M. S., Norton P., Magalhães T. Domestic violence against elderly with disability. *Journal of Forensic and Legal Medicine*. 2014. Vol. 28. P. 19–24. doi: 10.1016/j.jflm.2014.09.003
- [11] Galea S., Ahern J., Nandi A., Tracy M., Beard J., Vlahov D. Urban Neighborhood Poverty and the Incidence of Depression in a Population-Based Cohort Study. *Annals of Epidemiology*. 2007. Vol. 17. Issue 3. P. 171–179. doi: 10.1016/j.annepidem.2006.07.008
- [12] Glas I., Engbersen G., Snel E. Going Spatial: Applying Egohoods to Fear of Crime Research. *The British Journal of Criminology*. 2019. Vol. 59. No. 6. P. 1411–1431. doi: 10.1093/bjc/azz003
- [13] Global health estimates 2016: Deaths by cause, age, sex, by country and by Region, 2000–2016. *World Health Organization*. 2018. URL: https://www.who.int/healthinfo/global_burden_disease/estimates/en/
- [14] Hanlon N., Skinner M. W., Alun E. J., Ryser L., Halseth G. Place integration through efforts to support healthy aging in resource frontier communities: The role of voluntary sector leadership. *Health & Place*. 2014. Vol. 29. P. 132–139. doi: 10.1016/j.healthplace.2014.07.003
- [15] Гришко О. М. Запобігання корисливим злочинам щодо осіб похилого віку: віктимологічне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2010. 16 с.
- [16] Joshi S., Mooney S. J., Kennedy G. J., Benjamin E. O., Ompad D., Rundle A. G., Beard J. R., Cerdá M. Beyond METs: types of physical activity and depression among older adults. *Age and Ageing*. 2016. Vol. 45. No. 1. P. 103–109. doi: 10.1093/ageing/afv164

- [17] Kennedy B., Bugeja L., Ibrahim J. E. Epidemiology of Homicide in Community-Dwelling Older Adults: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Trauma, Violence, & Abuse*. 2021. Vol. 24. Issue 2. doi: 10.1177/15248380211030250
- [18] Kessler R. C. Lifetime and 12-Month Prevalence of DSM-III-R Psychiatric Disorders in the United States. *Archives of General Psychiatry*. 1994. Vol. 51. No. 1. P. 8. doi: 10.1001/archpsyc.1994.03950010008002
- [19] Комаринська Ю. Б. Психолого-криміналістична характеристика особи потерпілого в кримінальних правопорушеннях, пов'язаних із домашнім насильством. *Юридична психологія*. 2021. № 2 (29). С. 82–90. doi: 10.33270/03212902.82
- [20] Коваленко О. Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку : психологічні аспекти : монографія. Київ : Ін-т обдарованої дитини, 2015. 456 с.
- [21] Krug E. G., Dahlberg L. L., Mercy J. A., Zwi A. B., Lozano R. World report on violence and health. *World Health Organization*. 2002. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/42495>
- [22] LaGrange R. L., Ferraro K. F., Supancic M. Perceived Risk and Fear of Crime: Role of Social and Physical Incivilities. *Journal of Research in Crime and Delinquency*. 1992. Vol. 29. No. 3. P. 311–334. doi: 10.1177/0022427892029003004
- [23] Lenze E. J., Rogers J. C., Martire L. M., Dew M. A., Schulz R., Reynolds C. F. The Association of Late-Life Depression and Anxiety With Physical Disability: A Review of the Literature and Prospectus for Future Research. *The American Journal of Geriatric Psychiatry*. 2001. Vol. 9. No. 2. P. 113–135. doi: 10.1097/00019442-200105000-00004
- [24] Logan J. E., Haileyesus T., Ertl A., Rostad W. L., Herbst J. H. Nonfatal Assaults and Homicides Among Adults Aged ≥60 Years – United States, 2002–2016. *MMWR Morb Mortal Wkly Rep*. 2019. No. 68. P. 297–302. doi: 10.15585/mmwr.mm6813a1
- [25] Mohnen S. M., Groenewegen P. P., Völker B., Flap H. Neighborhood social capital and individual health. *Social Science & Medicine*. 2011. Vol. 72. No. 5. P. 660–667. doi: 10.1016/j.socscimed.2010.12.004
- [26] Mouzos J. Homicidal encounters: A study of homicide in Australia 1989–1999. *Research and public policy series no. 28*. Canberra: Australian Institute of Criminology, 2000. URL: <https://www.aic.gov.au/publications/rpp/rpp28>
- [27] Nummela O., Sulander T., Rahkonen O., Karisto A., Uutela A. Social participation, trust and self-rated health: A study among ageing people in urban, semi-urban and rural settings. *Health & Place*. 2008. Vol. 14. No. 2. P. 243–253. doi: 10.1016/j.healthplace.2007.06.006
- [28] Охріменко І. М., Князев Ю. В. Юридико-психологічна характеристика комунікативної взаємодії зі свідками під час розслідування хуліганства. *Юридична психологія*. 2021. № 1 (28). С. 74–81. doi: 10.33270/03212801.74
- [29] Pillemer K., Burnes D., Riffin C., Lachs M. S. Elder Abuse: Global Situation, Risk Factors, and Prevention Strategies. *The Gerontologist*. 2016. Vol. 56. Suppl 2. P. 194–S205. doi: 10.1093/geront/gnw004
- [30] Prevention of violence: Public health priority [Agenda item 30.2]. *World Health Assembly*. 1996. URL: <https://apps.who.int/iris/handle/10665/179463>
- [31] Riedel M. Special issue on elderly homicide: An introduction. *Homicide Studies*. 2013. No. 17 (2). P. 123–133. doi: 10.1177/1088767913480863
- [32] Russo A., Reginelli A., Pignatiello M., Ciocce F., Mazzei G., Fabozzi O., Parlato V., Cappabianca S., Giovine S. Imaging of Violence Against the Elderly and the Women. *Seminars in Ultrasound, CT and MRI*. 2019. Vol. 40. No. 1. P. 18–24. doi: 10.1053/j.sult.2018.10.004
- [33] Shawon R. A., Adhia A., DeCou C., Rowhani-Rahbar A. Characteristics and patterns of older adult homicides in the United States. *Inj. Epidemiol*. 2021. No. 8 (5). doi: 10.1186/s40621-021-00299-w
- [34] Silver E., Mulvey E. P., Swanson J. W. Neighborhood structural characteristics and mental disorder: Faris and Dunham revisited. *Social Science & Medicine*. 2002. Vol. 55. No. 8. P. 1457–1470. doi: 10.1016/s0277-9536(01)00266-0
- [35] Spruha J., Mooney S. J., Rundle A. G., Quinn J. W., Beard J. R., Cerdá M. Pathways from neighborhood poverty to depression among older adults. *Health & Place*. 2017. Vol. 43. P. 138–143. doi: 10.1016/j.healthplace.2016.12.003
- [36] Terranova C., Bevilacqua G., Zen M., Montisci M. Crimes against the elderly in Italy, 2007–2014. *Journal of Forensic and Legal Medicine*. 2017. Vol. 50. P. 20–27. doi: 10.1016/j.jflm.2017.06.005
- [37] Vogelsang E. M. Older adult social participation and its relationship with health: Rural-urban differences. *Health & Place*. 2016. Vol. 42. P. 111–119. doi: 10.1016/j.healthplace.2016.09.010
- [38] Yen I. H., Michael Y. L., Perdue L. Neighborhood Environment in Studies of Health of Older Adults. *American Journal of Preventive Medicine*. 2009. Vol. 37. No. 5. P. 455–463. doi: 10.1016/j.amepre.2009.06.022

Psychological and Forensic Characteristics of Elderly persons and Single Persons who are Victims of Violent Crimes

PAVLIUK Oleksandr

PhD in Law, Associate Professor of the Department of Law and Law Enforcement
of the Zhytomyr Polytechnic State University
Zhytomyr, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4431-607X>

Abstract. The elderly and single persons are the least protected category of society. In addition to age-related health disorders, which affect the perception of recent life situations and socio-political transformations, persons of this category are limited in access to modern opportunities in the field of obtaining legal and social assistance, due to ignorance of the ways to obtain them, limited access to various Internet resources and platforms. Such a situation is often used by offenders, and they are both outsiders and those connected by family institutions (children, grandchildren and other relatives). Criminal offenses against the specified category of persons are quite diverse – from fraud to murder. The purpose of the article is to determine the psychological and forensic characteristics of the elderly and single persons who are victims of violent crimes. The methodology of this article is based on the use of a combination of general scientific and special research methods. In particular, general scientific principles of systematicity and complexity of knowledge and unity of theory and practice are used. In addition, the application of methods of analysis, synthesis and generalization contributes to the achievement of the set goals. Scientific novelty. The article analyzes the modern approach of domestic and foreign researchers to the issues of studying the personal characteristics of the elderly and single persons. The investigator's understanding of the data characterizing the identity of the victim allows to establish not only the motive for committing illegal acts, but also the mechanism of their commission. In turn, obtaining such data allows the investigator to competently collect the evidence base and ensure compliance with the procedural terms of the pre-trial investigation. Conclusions. Communicative features of the elderly and lonely people need more thorough research. Social and domestic conditions determine the peculiarities of the behavior of such persons and, accordingly, are important for choosing the tactics of conducting investigative (search) actions with them, aimed at obtaining verbal information

Keywords: criminal offense, investigation, victim, single person

Організаційні й тактико-психологічні засади проведення судово-мистецтвознавчих експертиз у кримінальному провадженні

ШУЛЬГА Олександр*

доктор філософії в галузі права, головний спеціаліст-криміналіст відділу криміналістичного забезпечення Головного слідчого управління

Національної поліції України

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8404-3061>;

ЛЕЛЮК Тетяна

доктор філософії в галузі права, докторант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2780-1099>

Анотація. Діяльність з розслідування кримінальних правопорушень, зокрема у сфері посягання на об'єкти культурної спадщини, культурні цінності, потребує залучення спеціальних знань, передусім у формі проведення експертних досліджень, що своєю чергою сприяє пізнанню події кримінального правопорушення, встановленню обставин його вчинення, збитків, завданих злочинними діями особи правопорушника, а також матеріальної та моральної шкоди, завданої особі потерпілого. Під час проведення експертиз у кримінальному провадженні важливою є належна їх організація, що передбачає конкретну послідовність дій уповноважених на призначення та проведення судових експертиз суб'єктів. Зазначене зумовлює необхідність здійснення ґрунтовного дослідження, що і є метою наукової статті. Наукова новизна полягає у висвітленні організаційних і тактико-психологічних засад проведення судово-мистецтвознавчих експертиз у кримінальному провадженні. Організаційний аспект призначення судово-мистецтвознавчої експертизи передбачає сукупність дій слідчого, дізнавача, прокурора як суб'єкта ініціювання проведення експертного дослідження, а саме: вибір експертної установи, у якій будуть проводити експертизу, чи експерта для призначення судово-мистецтвознавчої експертизи; визначення об'єкта й завдання дослідження; постановка питань експертизи та складання постанови про її призначення; консультування з експертом, який проводить експертне дослідження; оцінка правильності складання висновку експерта. Констатовано, що проведення судово-мистецтвознавчої експертизи є доволі складним процесом, під час якого слідчий, дізнавач, прокурор повинен постійно взаємодіяти з експертною установою чи конкретним експертом, який проводитиме експертне дослідження

Ключові слова: організація розслідування; судова експертиза; судово-мистецтвознавча експертиза; культурні цінності; твори мистецтва; тактика; кримінальне провадження.

Історія статті:

Отримано: 01.03.2023

Переглянуто: 31.03.2023

Прийнято: 02.05.2023

Рекомендоване посилання:

Шульга О., Лелюк Т. Організаційні й тактико-психологічні засади проведення судово-мистецтвознавчих експертиз у кримінальному провадженні. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 68–78. doi: 10.33270/03233201.68.

*Відповідальний автор

Вступ

Діяльність з розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на культурну спадщину, культурні цінності, твори мистецтва й живопису, передбачає складний багатогранний та багатоплановий процес з виконання завдань кримінального судочинства. Специфічний характер діяльності з досудового розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень актуалізує питання організації кримінального провадження. Багатоаспектність розслідування кримінальних правопорушень у цій сфері знаходить своє відображення в його організації, зокрема й шляхом використання спеціальних мистецтвознавчих знань у процесуальних і непроцесуальних формах. Практичне призначення організації полягає у визначенні оптимального напрямку та змісту розслідування, оптимізації його мети, сил і засобів, необхідних для її досягнення, правильному розміщенні сил і створенні відповідних умов.

Крім того, слід зауважити, що підвищення якості слідчої і судової діяльності залежить від умілого використання новітніх науково-технічних засобів, інформаційних технологій, сучасних прийомів, способів і методів. Важливою умовою ефективного розслідування злочинів і судового розгляду справ є використання спеціальних знань, призначення та проведення судових експертиз. Причому саме судова експертиза відіграє пріоритетну роль у впровадженні передових досягнень науки і техніки в практику боротьби зі злочинністю, сприяє надійності системи доказування в кримінальному провадженні.

Стрімке зростання потреб сучасного суспільства у використанні знань у галузі мистецтвознавства не оминає сферу судочинства, а розуміння значущості спеціальних знань для встановлення фактичних даних, що мають значення для кримінального провадження та підлягають доказуванню, дає підстави для поглибленого вивчення організаційних і тактико-психологічних засад проведення судово-мистецтвознавчих експертиз у кримінальному провадженні.

Матеріали та методи

Метою статті є вивчення та аналіз організаційних і тактико-психологічних засад проведення судово-мистецтвознавчих експертиз у кримінальному провадженні.

У контексті реалізації завдань криміналістичного забезпечення кримінального провадження техніко-криміналістичне й експертно-криміналістичне забезпечення, незалежно від тлумачення суті співвідношення цих термінів, є його важливими складовими, що мають загальну мету: забезпечення діяльності з досудового розслідування, судового провадження науково обґрунтованими засобами, методами та прийомами, а

також криміналістичними рекомендаціями щодо їх практичного застосування (Chornous, 2014).

Крім того, слушною є думка про те, що криміналістика на основі своїх наукових досліджень пропонує оперативно-розшуковим працівникам, слідчим, експертам, суддям науково обґрунтовані та перевірені практикою засоби, прийоми й методи розкриття злочинів, розслідування та судового розгляду кримінальних справ (Клуменко, 2019).

Окремі питання, що виникають під час розслідування кримінальних правопорушень на прикладі незаконного проведення пошукових робіт на об'єкті археологічної спадщини, знищення, руйнування або пошкодження об'єктів культурної спадщини, досліджувала у своїх працях. О. В. Нарожна (2021). Зокрема, авторка розглядала особливості проведення комплексної судово-технічної експертизи документів і мистецтвознавчої експертизи (Narozhna, 2021).

Теоретичним і практичним аспектам використання спеціальних знань під час розслідування злочинних посягань на культурні цінності присвячено праці О. С. Кофанової (2011). Учена в системі експертиз, які призначають у провадженнях, де об'єктом злочинного посягання є культурні цінності, виокремлює такі групи: перша – традиційні криміналістичні експертизи; друга – експертизи, які встановлюють художню, історичну, наукову й інші культурну та матеріальну цінність речей і предметів; третя група – це експертизи, які досліджують матеріальну структуру предмета злочинного посягання, так звані матеріалознавчі експертизи (Kofanova, 2011).

Організаційні, процесуальні й тактичні особливості початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень зазначеної категорії, особливості проведення слідчих дій досліджували Т. Г. Каткова та Т. В. Каткова (2011). Водночас організаційні й тактико-психологічні аспекти судово-мистецтвознавчої експертизи досліджено недостатньо.

Теоретичні аспекти проведення судово-мистецтвознавчої експертизи були предметом аналізу І. Л. Ходченко (2016). Зокрема, авторка розглянула співвідношення між мистецтвознавчою експертизою та судовою мистецтвознавчою експертизою, констатуючи, що мистецтвознавча експертиза творів мистецтва – це один з інструментів у дослідженні образотворчого мистецтва, є спорідненою із судовою мистецтвознавчою експертизою в тій частині, що збігається з визначенням твору мистецтва. Дослідниця дійшла висновку, що для мистецтвознавчої експертизи – це кінцева мета, а для судової мистецтвознавчої експертизи – обов'язкова проміжна стадія, виконання якої дає змогу вирішити інші питання, визначені органом досудового слідства або суду.

Аналізуючи питання організації процесу розслідування кримінальних правопорушень на різних рівнях управління цією діяльністю,

С. С. Чернявський (2013) слушно зауважує, що перший рівень містить систему організаційних заходів, які забезпечують ефективність функціонування елементів системи кримінального судачинства загалом і досягнення поставлених перед нею стратегічних завдань. Об'єктом першого рівня організації є розслідування злочинів як специфічна форма правозастосовної діяльності всіх компетентних органів і посадових осіб держави, які перебувають у підпорядкуванні різних відомств. На другому рівні організацію розслідування необхідно розуміти як основну складову управління слідчим апаратом певного відомства. Її реалізація містить комплекс заходів, спрямованих на нормативно-правове й структурно-функціональне забезпечення роботи слідчих й оперативних підрозділів, розмежування повноважень і компетенції працівників різної ланки, правильну розстановку сил і засобів, забезпечення взаємодії служб тощо. Третій рівень організації – методичний. Він охоплює діяльність керівників відповідного рівня, а також слідчих-криміналістів і слідчих, які очолюють слідчі та слідчо-оперативні групи, зі створення оптимальних умов для навчання слідчих, що спеціалізуються на розслідуванні окремих видів (груп) злочинів, прийомів використання криміналістичних рекомендацій. Четвертий рівень організації розслідування виявляється в роботі слідчого під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій або організаційно-технічних заходів у межах розслідування конкретного злочину, передбачає комплекс заходів, що забезпечують дотримання необхідної процесуальної форми, а також вибір та застосування в конкретній слідчій ситуації найдоцільніших техніко-криміналістичних засобів і тактичних прийомів (Cherniavskiy, 2013).

Зміст організаційно-управлінського забезпечення, на думку деяких науковців, полягає у формуванні логічної структури експертних служб і підрозділів, чіткому визначенні їх підпорядкування, розмежуванні компетенції, налагодженні тісної взаємодії з іншими правоохоронними та судовими органами (Dufeniuk, 2019).

Висвітлення організаційних і тактико-психологічних засад проведення судово-мистецтвознавчих експертиз у кримінальному провадженні в зазначених наукових доробках здійснено поверхнево, що зумовлює необхідність проведення ґрунтовного дослідження на теоретичному та практичному рівнях.

Методологічний інструментарій наукової статті обрано відповідно до поставленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Основою наукового дослідження є загальний діалектичний метод наукового пізнання правової дійсності. Задля висвітлення основних аспектів наукової статті використано загальнонаукові та спеціальні методи, які є засобами наукового дослідження. Порівняльно-правовий метод використано для аналізу норм вітчизняного

законодавства у сфері судово-експертних досліджень, зокрема судово-мистецтвознавчих, а також наукових категорій, визначень і підходів. Історико-правовий метод надав можливість висвітлити зміст понять «судова експертиза», «судово-мистецтвознавча експертиза», етапи розвитку наукових поглядів на проблемні аспекти тематики. Для комплексного узагальнення особливостей організації і тактико-психологічних засад проведення судово-мистецтвознавчих експертиз у кримінальному провадженні застосовано метод системного аналізу. Системно-структурний метод дав змогу визначити та схарактеризувати етапи й алгоритм організації проведення судово-мистецтвознавчих експертиз у кримінальному провадженні. Для узагальнення результатів наукового дослідження використано статистичний метод.

Результати та обговорення

Проведення судово-мистецтвознавчих експертиз у кримінальному провадженні передбачає виконання слідчим, дізнавачем, прокурором, експертною установою чи конкретним експертом низки організаційних і тактико-психологічних дій, спрямованих на отримання висновку експерта, який у кримінальному процесі є джерелом доказів. Процес проведення судової експертизи передбачає три етапи: призначення експертизи, проведення експертизи; складання висновку експерта.

Стосовно діяльності експерта в кримінальному судочинстві слід зауважити, що реалізація права органів досудового розслідування на отримання висновку експерта як повноцінного доказу зумовлена належним виконанням останнім своїх професійних і процесуальних обов'язків. Водночас повнота проведення експертом дослідження безпосередньо залежить від добросовісності слідчого під час виконання покладених на нього обов'язків з надання матеріалів, необхідних для дачі висновку.

Підготовка і призначення судової експертизи та залучення для її проведення експерта охоплює низку слідчих (розшукових) та інших дій, виконуваних слідчим, прокурором, слідчим суддею, відповідні дії сторони захисту, спрямовані на отримання зразків для проведення експертизи, прийняття рішення про призначення експертизи та здійснення певних заходів стороною обвинувачення чи захисту із залучення конкретного експерта або вибору експертної установи для проведення експертизи й отримання висновку експерта (Honcharenko, & Kolesnyka, 2014).

Згідно з чинним процесуальним порядком, сьогодні під час здійснення досудового розслідування та судового провадження мистецтвознавчу експертизу проводить експертна установа, експерт або експерти, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках і

порядку, передбачених ст. 244 КПК України, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права¹.

Судову експертизу призначають з метою збирання чи перевірки зібраних сторонами доказів. На нашу думку, ініціатором використання спеціальних знань й ініціатором прийняття рішення про потребу проведення експертних досліджень мають бути ті процесуальні особи, для яких результати роботи експерта викликають інтерес і потрібні для відстоювання перед судом власної лінії, чи то обвинувачення, чи захисту. У контексті нашого дослідження суб'єктом, який є ініціатором використання спеціальних знань, ми розглядатимемо слідчого, дізнавача, прокурора як сторону обвинувачення.

Рішення про залучення до участі в кримінальному провадженні експерта є процесуальним, і якщо таке рішення приймає сторона обвинувачення – слідчий або прокурор, то воно має форму постанови про призначення експертизи.

Оскільки призначення судово-мистецтвознавчої експертизи є процесуальним рішенням слідчого, а її проведення суворо регламентовано нормами процесуального права, вона є процесуальною дією під час доказування зі специфічною формою, де експерт-мистецтвознавець, використовуючи свої спеціальні знання, навички й досвід, самостійно в межах своєї компетенції виявляє нові факти, що мають значення для розслідування злочину. Саме цією специфічною формою експертиза відрізняється від інших процесуальних засобів доказування, насамперед – від залучення спеціалістів під час виявлення, фіксації та вилучення доказів.

Професія судового експерта є унікальною за своїм змістом: з одного боку, його професійний статус полягає в проведенні із застосуванням своїх спеціальних знань (з практично необмеженого кола питань – науки, техніки, ремесла тощо) науково обґрунтованого дослідження для встановлення фактів, що мають доказове значення під час розслідування та розгляду справ у судах, з другого – він набуває статусу процесуальної особи під час надання висновку експерта, поєднуючи у своїй професійній діяльності статус фахівця з відповідної галузі знань, науковця та процесуальної особи. Це суттєво відрізняє правовий статус судового експерта від інших працівників державних установ, оскільки для об'єктивного виконання обов'язків судовий експерт передусім повинен бути незалежним від органів досудового розслідування, суду й інших учасників процесу. Тому незалежність судового експерта має забезпечувати держава шляхом створення

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

необхідних умов для його діяльності та належного матеріального і соціального забезпечення (Holovchenko, 2013).

Згідно з ч. 1 ст. 69 КПК України², експертом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє науковими, технічними або іншими спеціальними знаннями, має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу»³ на проведення експертизи, якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, і дати висновок з питань, що виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань. Згідно з п. 25 ст. 3 КПК України⁴, експерт є стороною кримінального провадження, а його висновок є самостійним процесуальним джерелом доказів (п. 2 ст. 84), яке не має жодних переваг у доказовому значенні перед іншими процесуальними джерелами. Він підлягає ретельній перевірці й оцінюванню на загальних підставах (Honcharenko, Nora, & Shumyla, 2012).

Специфічність цього процесуального джерела полягає в тому, що висновки експерта ґрунтуються на спеціальних знаннях, якими не володіють працівники органів досудового розслідування та суду. У будь-якому разі відомості, що містяться у висновку експерта, можуть бути покладені в основу обвинувачення чи виправдання лише в сукупності з іншими доказами, наявними в кримінальному провадженні.

Відповідно до ст. 71 Закону України «Про судову експертизу»⁵, підставами проведення судової експертизи є відповідне судове рішення чи рішення органу досудового розслідування, або договір з експертом чи експертною установою – якщо експертизу проводять на замовлення інших осіб. Судові експертизи призначають у договірному або судовому порядку. Договірний порядок призначення експертизи передбачає укладання договору з конкретним експертом чи експертною установою учасником судової справи.

Досліджуючи організаційні аспекти під час призначення судово-мистецтвознавчої експертизи, слід виокремити такі основні складові зазначеної діяльності, які здійснює слідчий, дізнавач, прокурор як суб'єкт ініціювання проведення експертного дослідження, а саме: вибір експертної установи, у якій будуть проводити експертизу, чи експерта для призначення судово-мистецтвознавчої експертизи; визначення об'єкта й завдання дослідження;

² Там само.

³ Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

⁵ Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>

постановка питань експертизи та складання постанови про її призначення; консультування з експертом, який проводить експертне дослідження; оцінка правильності складання висновку експерта.

Відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»¹, судово-експертну діяльність здійснюють державні спеціалізовані установи, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, й інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань. Зокрема, у ч. 2 ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»² чітко визначено перелік державних спеціалізованих установ, серед яких: а) науково-дослідні установи судових експертиз Міністерства юстиції України; б) науково-дослідні установи судових експертиз, судово-медичні та судово-психіатричні установи Міністерства охорони здоров'я України; в) експертні служби Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства оборони України, Служби безпеки України та Державної прикордонної служби України.

Однак не в усіх державних судово-експертних установах є судові експерти, які проводять судово-мистецтвознавчі дослідження. Тому для вирішення цього питання закон дозволяє призначати проведення судової мистецтвознавчої експертизи й іншим експертам з відповідних галузей знань. Під час звернення до судових експертів, які здійснюють судово-експертну діяльність у недержавних спеціалізованих установах, слід заздалегідь запитати відомості, що стосуються можливості проведення цієї експертизи, а також відомості про експерта, зокрема його освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень, який повинен бути не нижчий від спеціаліста, пройти відповідну підготовку в державних спеціалізованих установах Міністерства юстиції України, бути атестованим і мати кваліфікацію судового експерта з певної спеціальності.

Вибір експерта-мистецтвознавця, якому буде доручено проведення експертизи, належить до компетенції слідчого, прокурора, суду. До експерта-мистецтвознавця висувають освітні професійні вимоги. Відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону України «Про судову експертизу»³, судовими експертами можуть бути особи, які мають необхідні знання для надання висновку з досліджуваних питань.

Визначаючи експерта, якому можна доручити експертне дослідження, сторона кримінального провадження повинна переконатися в його компетенції. Сторонам кримінального провадження й суддям, які не володіють спеціальними знаннями, оцінити компетентність експерта доволі складно, оскільки її не визначають лише наявністю

профільної освіти або наукових ступенів і вчених звань. Передусім необхідно враховувати, що розслідування кримінальних правопорушень, де об'єктом посягання є культурні цінності й твори мистецтва, які передбачають визначення правильного вибору алгоритму першочерговості проведення експертиз, оскільки сліди на культурних цінностях і творах мистецтва й технологію їх виготовлення та зберігання можуть розглядати фахівці з різних галузей спеціальних знань – фотографії, кінематографії, відеозапису, культурології, одорології, дактилоскопії, антропології, археології, габітології, документознавства, зброєзнавства, трасології, почеркознавства, слідознавства, мистецтвознавства тощо.

Суб'єкт призначення судової експертизи має під час визначення класу, роду чи виду експертного дослідження встановлювати насамперед характер необхідних спеціальних знань. Для цього необхідні формальні критерії, які свідчили б про компетентність особи, яку залучають для проведення судової експертизи (Varfolomeieva et al., 2011).

Компетенцію повинні мати особи, яких залучають до виконання судових експертиз. Інколи виокремлюють процесуальну й наукову компетенції, проте ми, поділяючи думку М. Г. Щербаківського (2013), вважаємо, що доцільніше запровадити єдине поняття компетенції експерта, адже компетенція як об'єктивна категорія має складну, тривірневу структурну організацію. Оцінку кваліфікації та компетентності експерта забезпечують перевіркою наявності в експерта-мистецтвознавця таких кваліфікаційних характеристик: спеціальної вищої освіти, наукового ступеня або звання, підготовки за певною експертною спеціальністю, стажу роботи за нею. Слідчий і суд мають оцінювати кваліфікацію та компетентність експерта до призначення експертизи, наприклад, шляхом направлення до експертної установи запиту щодо визначення експерта, якого необхідно буде залучити для її проведення. Такий підхід дав би змогу виключити надалі необхідність призначення повторної експертизи, підставою для якої можуть бути сумніви в достатній кваліфікації та компетенції експерта, що проводив первинну експертизу.

Під час вибору експерта першочергове значення має його кваліфікація. Профіль освіти експерта-мистецтвознавця повинен відповідати завданням, які перед ним ставлять, й об'єкту дослідження. Наприклад, експертизу твору сучасного мистецтва не можна призначати експерту-мистецтвознавцю в галузі давньоруського іконопису. Слідчому, прокурору, судді, який призначає експертизу й не володіє знаннями в галузі мистецтвознавства, складно виконати це завдання, водночас кваліфікація експерта і профіль його освіти мають істотне значення для оцінки не тільки допустимості, а й достовірності висновку.

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. № 4038-XII. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4038-12>

² Там само.

³ Там само.

З огляду на викладене вище, вважаємо, що проведення судово-мистецтвознавчої експертизи за своїм характером і змістом є доволі складним процесом, під час якого слідчий, дізнавач, прокурор повинен постійно взаємодіяти з експертною установою чи конкретним експертом, який проводитиме експертне дослідження.

Формами такої взаємодії будуть мати як офіційний процесуальний характер, що виявлятиметься через виконання визначених процесуальним законом дій у межах проведення конкретної експертизи (наприклад, винесення постанови про проведення експертизи, допит експерта, складання висновку експерта), так і непроцесуальний характер, основним виявом якого є консультації слідчого, дізнавача, прокурора з експертом з питань, що стосуються проведення експертизи.

Із цього приводу Є. В. Шарай зазначає, що «процес залучення працівників Експертної служби МВС України до досудового розслідування – складна система певних відносин, у якій існує розподіл функцій, прав та обов'язків, координація та субординація», а також стверджує, що «...експерти й орган досудового розслідування в процесі своєї професійної діяльності мають складні відносини, утворюють колективи, у яких вони залежно від своєї посади та зумовленого нею правового статусу виступають у різних ролях, впливають один на одного, займають ту чи іншу позицію, відрізняються мотивами, цілями» (Sharai, 2022).

Тактико-психологічні особливості проведення судово-мистецтвознавчих експертиз охоплюють діяльність слідчого, дізнавача, прокурора з вибору експертної установи експерта, який проводитиме експертизу, шляхом оцінки його кваліфікації, стажу й досвіду роботи, акредитації експертного підрозділу за міжнародним стандартом тощо. Крім того, у процесі взаємодії слідчого, дізнавача, прокурора з експертною установою чи експертом важливим є налагодження психологічного контакту, що в подальшому сприятиме уникненню непорозумінь під час проведення експертного дослідження, підвищить ефективність комунікації між зазначеними суб'єктами задля здійснення швидкої та якісної експертизи в кожному конкретному кримінальному провадженні.

Прикладом слугує судово-експертна практика, згідно з якою психологічною структурою залучення працівників Експертної служби МВС України до досудового розслідування є схема: «мета – мотив – спосіб – результат» (Sharai, 2022).

Кримінальні правопорушення, у яких предметом посягання є культурні цінності, мають особливо небезпечний характер, які завдають державі, суспільству та кожному громадянину значних матеріальних і моральних збитків. Судова й слідча практика засвідчують, що, по-перше, слідчі вважають себе компетентними в питаннях мистецтвознавства або встановлення

історичної та культурної цінності предметів, які стали об'єктом злочинних посягань. Але слідчий не може самостійно оцінювати й встановлювати, чи має конкретний предмет або документ значення для історії, науки, культури. Знання, необхідні для цього, виходять за межі загальнодоступних і є спеціальними. По-друге, це незнання слідчим переліку й можливості певних експертиз, які можуть призначати у справах аналізованої категорії. По-третє, вони побоюються істотних фінансових витрат і тривалості експертних досліджень; це складнощі, що виникають під час вибору установи та призначення конкретних експертів залежно від рівня знань і кваліфікації. Зрештою, неможливість використання спеціальних знань у формі експертизи до порушення кримінального провадження. Непоодинокими є випадки, коли слідчі відмовляються призначати мистецтвознавчу експертизу, пояснюючи своє рішення тим, що предмети, щодо яких вчинено злочинне посягання, не «мають культурного значення» або мають «малу цінність». Такі висновки ґрунтуються на свідченнях потерпілих, у яких брали пояснення про те, що «злочин не заподіяв їм значного збитку». На нашу думку, така практика є неприпустимою, тому що потерпілі – це часто люди, які не володіють знаннями в галузі мистецтвознавства й не здатні правильно оцінювати предмети мистецтва і науки (Kofanova, 2010).

На жаль, доволі часто під час призначення судово-мистецтвознавчої експертизи для вирішення експертом-мистецтвознавцем ставлять питання, що виходять за межі його спеціальних знань, а також не мають значення для встановлення обставин у провадженні, експерту надають об'єкти (диски, комп'ютерна техніка), не достатні або не придатні для дослідження. Це порушує законодавчо визначені терміни розслідування або судового розгляду, а також зумовлює необхідність проведення додаткових судово-мистецтвознавчих або комплексних експертиз, що своєю чергою збільшує непомірне навантаження на судово-експертні установи.

Зазначене свідчить про важливість попередньої консультації слідчого, дізнавача, прокурора з експертом до моменту призначення експертного дослідження. Цей процес є позитивним для слідчого, оскільки він має можливість проконсультуватися з фахівцем з питань, що стосуються: а) вибору установи; б) добору експерта-мистецтвознавця; в) формулювання питань, які буде поставлено перед експертом; г) підготовки об'єктів для проведення судово-мистецтвознавчої експертизи.

Висновок експерта належить до процесуальних джерел доказів і є належним та допустимим лише за умови, коли він прямо чи опосередковано підтверджує факти, обставини, що мають значення для розслідування, або їх відсутність, або коли висновок підтверджує достовірність і

можливість використання інших доказів чи їх спростовує (Korzh, 2022).

Науковці зауважують, що оцінку висновку експерта здійснюють у два етапи: оцінка процесуальних аспектів призначення та проведення експертизи й оцінка науково-фактичних аспектів. Під час оцінки експертного висновку необхідно вивчити: по-перше, чи фігурують у висновку дані, що характеризують експерта як фахівця в певній галузі знань; по-друге, чи відповідають ці спеціальні знання тим питанням, які поставлені перед експертом; по-третє, чи потрібні для вирішення цих питань спеціальні знання певного профілю; по-четверте, чи відповідають компетенції експерта, його спеціалізації ті засоби й методи, які він використовував для вирішення поставлених перед ним питань. Також необхідно оцінити, чи не вийшов експерт за межі своєї компетенції.

Одним зі способів оцінки висновку експерта-мистецтвознавця є проведення його допиту. Можливість допиту експерта під час досудового розслідування передбачено в положеннях п. 2 ч. 5 ст. 69 КПК України¹. Предмет допиту експерта на етапі досудового розслідування кримінального провадження законодавець не встановлює. З огляду на визначення поняття експерта як особи, якій доручено провести дослідження об'єктів, явищ і процесів, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, і дати висновок з питань, які виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань, предметом допиту експерта слід визнати лише ті обставини, що стали йому відомими у зв'язку з проведенням призначеної експертизи або які впливають на оцінку висновку експерта. До останніх із зазначених обставин може бути віднесено повідомлені експертом під час допиту відомості щодо його освіти, стажу експертної роботи, досвіду проведення певних видів досліджень, застосованої для дослідження конкретної методики, розкриття сутності й значення проведених експериментів і врахування їх результатів експертом для формування висновку тощо. Спроби слідчого, прокурора з'ясувати під час допиту експерта інші обставини та отримати відповіді на питання, які хоча й стосуються сфери знань експерта і мають значення для кримінального провадження, однак не пов'язані з дослідженням об'єктів експертизи, виходять за межі предмета допиту експерта в конкретному кримінальному провадженні й мають характер консультацій. Консультативна діяльність експерта є формою використання спеціальних знань органом досудового розслідування, проте її не можна здійснювати у

формі допиту як окремої слідчої дії (Kolesnyk, 2016).

Необхідно зазначити, що в КПК України немає будь-яких чітких критеріїв, які дають змогу оцінити достовірність доказів. До основних із них, за якими можна оцінити достовірність висновку експерта, слід віднести: кваліфікацію та компетентність експерта; правильність складання висновку; повноту дослідження; наукову обґрунтованість дослідження; узгодженість і взаємозв'язок отриманих висновків з дослідницькою частиною висновку; переконливість висновку для слідчого, суду й інших учасників кримінального провадження. Цей перелік засвідчує складність оцінки достовірності здійсненого експертного дослідження.

Під час оцінки правильності складання висновку слідчий має перевірити структуру документа та всі його необхідні реквізити. Увагу має бути спрямовано на наявність узгодженості й логічної послідовності вступної, дослідницької частин висновку й висновків. Трапляються випадки, коли ці питання оминають увагою, а оцінка обмежується лише перевіркою вступної частини й висновку експерта з формулюванням запитань, що містяться в ухвалі слідчого судді.

У кожному конкретному випадку оцінка висновку експерта відбувається з урахуванням процесуальних вимог і за внутрішнім переконанням суб'єкта, який проводить оцінку. Деякі науковці вважають, що основною, базовою підставою внутрішнього переконання слід вважати правосвідомість суб'єкта оцінки доказів (зокрема, професійну правосвідомість, якщо йдеться про професійних учасників) (Kalinovska, 2019).

Особливість мистецтвознавчого знання полягає у яскраво вираженому суб'єктивному особистісному характері, оскільки мистецтвознавчі знання передбачають обов'язкову наявність власного бачення, інтерпретації фактів і подій. У судово-мистецтвознавчому експертному висновку, крім атрибуції як суто мистецтвознавчому методі дослідження, важливе значення мають етико-естетичні почуття експерта, його світогляд, рівень культури, а також його соціокультурний статус, що визначає ступінь авторитетності його оцінок. Тому мистецтвознавці, звичні до публічного висловлювання своєї думки, асоціюють його часто з «істинним глибоким знанням», що підкреслює суб'єктивний, глибоко особистісний характер, зокрема результатів і висновків судово-мистецтвознавчої експертизи.

Оцінка узгодженості та взаємозв'язку отриманих висновків із дослідницькою частиною висновку полягає у встановленні наявності у висновку експерта смислового взаємозв'язку й відповідності між його дослідницькою частиною та висновками. Оцінка переконливості висновку для органів досудового розслідування, суду є визначальною для загальної оцінки вірогідності висновку експерта й по суті охоплює сукупність

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

усіх критеріїв. Додатковими умовами оцінки цього критерію слід вважати аргументованість проведеного дослідження, ясність і визначеність висновків, грамотність, лаконічність, відсутність у висновках будь-яких суперечностей, що можуть полягати в наявності ймовірного або умовного характеру обґрунтування висновків у дослідницькій частині за їх категоричності у висновках. Це може бути пов'язане, з одного боку, із надмірною пересторогою та відсутністю впевненості експерта у власній правоті під час складання дослідницької частини висновку, а з другого – зі схильністю експерта до лаконічності й категоричності під час формулювання висновків. Отже, щоб встановити одну з основних ознак переконливості висновку експерта, достатньо визначити наявність чи відсутність характеру отриманих висновків (категоричності ступеня підтвердження встановлених даних) і характеру їх обґрунтованості в дослідницькій частині.

Необхідно зазначити і про такий аспект оцінки висновку експерта в галузі мистецтвознавства, як використання апробованих і зареєстрованих експертних методик. Нині в Україні зареєстровано лише три окремі методики судово-мистецтвознавчої експертизи, зокрема: методика визначення стану збереженості творів станкового живопису; методика атрибуції видань кирилівського друку й методика судово-експертного мистецтвознавчого дослідження продукції порнографічного характеру (Реєстр методик проведення...).

Компетентність експерта визначають його освітою, спеціальною підготовкою, досвідом виконання аналогічних завдань, індивідуальною здатністю до евристичного мислення. У державних експертних установах компетентність експерта перевіряють і засвідчують експертно-кваліфікаційні комісії¹.

Цікавою є думка деяких науковців, які вважають, що під час оцінювання висновку експерта слід враховувати критерій «гнучкості» або «жорсткості». В Україні діє змішана модель: з одного боку, визначальним є внутрішнє переконання суб'єкта оцінювання, з другого – обов'язкове оцінювання належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів перевіряють з позицій достатності та взаємозв'язку для ухвалення відповідного процесуального рішення (Puchko, 2020).

Отже, під час оцінки висновку експерта слідчий, дізнавач, прокурор повинні зважати як на дотримання процесуальних вимог, так і на змістове наповнення, зокрема: наведені у висновку аргументи, які підтверджують чи спростовують певні факти; логічний зв'язок між

дослідженням і висновками; використання тих чи тих методик під час проведення експертизи.

Проведення судово-мистецтвознавчих експертиз у кримінальному провадженні передбачає виконання слідчим, дізнавачем, прокурором, експертною установою чи конкретним експертом низки організаційних і тактико-психологічних дій, які здійснюються з метою отримання висновку експерта, який в кримінальному процесі розглядають як джерело доказів. Процес здійснення судової експертизи передбачає три етапи: призначення експертизи, проведення експертизи, складання та оцінка висновку експерта.

Висновки

Організаційні й тактико-психологічні засади призначення судово-мистецтвознавчої експертизи в кримінальному провадженні охоплюють низку дій слідчого, дізнавача, прокурора: визначення необхідності проведення судово-мистецтвознавчої експертизи; вибір моменту її призначення; збирання необхідних матеріалів; визначення предмета судово-мистецтвознавчої експертизи; вибір експертної установи або експерта; складання постанови про призначення судово-мистецтвознавчої експертизи; безпосереднє проведення експертного дослідження; складання та оцінка висновку експерта.

Призначення судово-мистецтвознавчої експертизи є процесуальним рішенням слідчого, дізнавача, прокурора, а її проведення суворо регламентовано нормами процесуального права; вона є процесуальною дією під час доказування зі специфічною формою, де експерт-мистецтвознавець, використовуючи свої спеціальні знання, навички й досвід, самостійно в межах своєї компетенції виявляє нові факти, що мають значення для розслідування злочину. Саме цією специфічною формою експертиза відрізняється від інших процесуальних засобів доказування, насамперед – від залучення спеціалістів під час виявлення, фіксації та вилучення доказів.

Проведення судово-мистецтвознавчої експертизи є доволі складним процесом і потребує налагодження взаємодії слідчого, дізнавача, прокурора з експертною установою чи конкретним експертом, який проводитиме експертне дослідження, що передбачає такі форми: процесуальну – через виконання визначених процесуальним законом дій в межах проведення конкретної експертизи (наприклад, винесення постанови про проведення експертизи, допит експерта, складання висновку експерта); непроцесуальну – консультації слідчого, дізнавача, прокурора з експертом з питань, що стосуються проведення експертизи.

Попереднє консультування з експертом передбачає вирішення питань, що стосуються: вибору установи, експерта-мистецтвознавця; формулювання питань, які буде поставлено

¹ Про затвердження Положення про Експертно-кваліфікаційну комісію МВС та атестацію судових експертів Експертної служби МВС : наказ МВС України від 8 лют. 2017 р. № 102. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0275-17>

перед експертом, підготовка об'єктів для проведення судово-мистецтвознавчої експертизи.

Оцінка висновку експерта передбачає вивчення та перевірку таких основних елементів: по-перше, чи фігурують у висновку дані, що характеризують експерта з позицій фахівця в певній галузі знань; по-друге, чи відповідають ці

спеціальні знання тим питанням, які поставлені перед експертом; по-третє, чи потрібні для вирішення цих питань спеціальні знання певного профілю; по-четверте, чи відповідають компетенції експерта, його спеціалізації ті засоби й методи, які він використовував для вирішення поставлених перед ним питань.

References

- [1] Cherniavskiy, S.S. (2013). Organization of criminal investigation in the context of the subject of criminalistics. *Modern problems of criminology: materials of the International Scientific and practical conference, dedicated. on the 100th anniversary of the birth of Doctor of Law, Professor V.P. Kolmakova* (pp. 338-341). Odesa: Yurid. lit.
- [2] Chornous, Yu.M. (2014). Forensic support of criminal proceedings. *Forensic Herald*, 1(21), 32-37.
- [3] Dufeniuk, O.M. (2019). Provision of judicial expert activity in criminal proceedings: systemic paradigm. *Bulletin of the Lviv University of Trade and Economics*, 8, 163-173. doi: 10.36477/2616-7611-2019-08-18
- [4] Holovchenko, L.M. (2013). Problematic issues of legislative regulation of judicial expert activity. *Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 1, 8-10. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2013_1_4
- [5] Honcharenko, V.H., & Kolesnyka, V.A. (Ed.). *Criminal procedural law of Ukraine*. Kyiv: Yustinian.
- [6] Honcharenko, V.H., Nora, V.T., & Shumyla, M.E. (Eds.). (2012). *Criminal Procedure Code of Ukraine. Scientific and practical commentary*. Kyiv: Yustinian
- [7] Kalinovska, A. (2019). Evaluation of evidence in criminal proceedings at the stage of pre-trial investigation. *Entrepreneurship, economy and law*, 11, 323-328. doi: 10.32849/2663-5313/2019.11.55
- [8] Katkova, T.H., & Katkova, T.V. (2011). *Peculiarities of the investigation of crimes related to encroachments on cultural heritage*. Kharkiv: Pravo.
- [9] Khodchenko, I.L. (2016). Theoretical Aspects of Forensic Art Expertise. *Forensics and forensic examination*, 62, 460-465.
- [10] Klymenko, N.I. (2019). Concepts and tasks of the general theory of forensic expertise in the system of legal sciences. *Forensics and forensic examination*, 64, 48-57. doi: 10.33994/kndise.2019.64.02
- [11] Kofanova, O.S. (2010). Legal grounds and peculiarities of the appointment of forensic examinations for the study of cultural values. *Lawyer*, 9, 38-42. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2010_9_6
- [12] Kofanova, O.S. (2011). *Theoretical and practical aspects of the use of special knowledge in the investigation of criminal encroachments on cultural values* (Dissertation thesis, Kyiv, Ukraine).
- [13] Kolesnyk, Yu.V. (2016). *Investigative and covert investigative (search) activities as forensic tools of the investigator's activity in pre-trial investigation* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine).
- [14] Korzh, V.P. (2022). Assessment of the expert's opinion: procedural grounds, forensic recommendations. *Modern trends in the development of criminology and the criminal process under martial law* (pp. 229-232). Kharkiv. Retrieved from <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/88d8aaa1-e4fe-4ebb-9d37-74b8722e0c44/content>
- [15] Narozhna, O.V. (2021). Conducting an examination of music literature during the investigation of offenses related to encroachment on cultural values. *Constitutional state*, 44, 119-124. doi: 10.18524/2411-2054.2021.44.245086
- [16] Official website of the Register of forensic examination methods of the Ministry of Justice of Ukraine. (n.d.). Retrieved from <http://rmpse.minjust.gov.ua/search>
- [17] Puchko, D.V. (2020). Appropriateness and admissibility of an expert's opinion as criteria for assessing forensic examination. *Theory and practice of forensic examination and criminology*, 22, 226-239. doi: 10.32353/khrife.2.2020.17
- [18] Scherbakovskiy, M.H. (2013). Competence and competence of a forensic expert. *Forensics and forensic examination*, 58(2), 95-104.
- [19] Sharai, Ye.V. (2022). Psychological basis of involving employees of the Expert Service of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in the pre-trial investigation. *Legal psychology*, 1(30), 103-108. doi: 10.33270/03223001.103
- [20] Varfolomeieva, T.V., Honcharenko, V.H., & Boiarov, V.I. (et al.). (2011). *Criminalistics. Academic course*. Kyiv: Yurinkom Inter.

Список використаних джерел

- [1] Чернявский С. С. Организация расследования преступлений в контексте предмета криминалистики. *Сучасні проблеми криміналістики* : матеріали Міжнар. наук.-практ конф., присвяч. 100-річчю з дня народж. д.ю.н., проф. В. П. Колмакова. Одеса : Юрид. літ., 2013. С. 338–341.
- [2] Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення кримінального провадження. *Криміналістичний вісник*. 2014. № 1 (21). С. 32–37.
- [3] Дуфенюк О. М. Забезпечення судово-експертної діяльності у кримінальному провадженні: системна парадигма. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. 2019. Вип. 8. С. 163–173. (Серія «Юридичні науки»). doi: 10.36477/2616-7611-2019-08-18
- [4] Головченко Л. М. Проблемні питання законодавчого регулювання судово-експертної діяльності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 1. С. 8–10. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2013_1_4
- [5] Кримінальне процесуальне право України : навч. посіб. / за ред. В. Г. Гончаренко, В. А. Колесника. Київ : Юстініан, 2014. 573 с.
- [6] Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. Київ : Юстініан, 2012. 1224 с.
- [7] Каліновська А. Оцінка доказів у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 11. С. 323–328. doi: 10.32849/2663-5313/2019.11.55
- [8] Каткова Т. Г., Каткова Т. В. Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із посяганнями на культурну спадщину : практ. посіб. Харків : Право, 2011. 240 с.
- [9] Ходченко І. Л. Теоретичні аспекти судової мистецтвознавчої експертизи. *Криміналістика і судова експертиза*. 2016. Вип. 62. С. 460–465.
- [10] Клименко Н. І. Поняття та завдання загальної теорії судової експертології в системі юридичних наук. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 48–57. doi: 10.33994/kndise.2019.64.02
- [11] Кофанова О. С. Правові підстави та особливості призначення судових експертиз для дослідження культурних цінностей. *Адвокат*. 2010. № 9. С. 38–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/adv_2010_9_6
- [12] Кофанова О. С. Теоретичні та практичні аспекти використання спеціальних знань при розслідуванні злочинних посягань на культурні цінності : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2011. 18 с.
- [13] Колесник Ю. В. Слідчі та негласні слідчі (розшукові) дії як криміналістичні засоби діяльності слідчого в досудовому розслідуванні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2016. 198 с.
- [14] Корж В. П. Оцінка висновку експерта: процесуальні підстави, криміналістичні рекомендації. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану*. Харків, 2022. С. 229–232. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/88d8aaa1-e4fe-4ebb-9d37-74b8722e0c44/content>
- [15] Нарожна О. В. Проведення експертизи нотної літератури при розслідуванні правопорушень, пов'язаних із посяганням на культурні цінності. *Правова держава*. 2021. № 44. С. 119–124. doi: 10.18524/2411-2054.2021.44.245086
- [16] *Реєстр методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України* : [сайт]. URL: <http://rmpse.minjust.gov.ua/search>.
- [17] Пучко Д. В. Належність і допустимість висновку експерта як критерії оцінювання судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2020. Вип. 22. С. 226–239. doi: 10.32353/khrife.2.2020.17
- [18] Щербаковский М. Г. Компетенция и компетентность судебного эксперта. *Криминалистика и судебная экспертиза*. 2013. Вип. 58. Ч. 2. С. 95–104.
- [19] Шарай Є. В. Психологічні основи залучення працівників Експертної служби МВС України до досудового розслідування. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 103–108. doi: 10.33270/03223001.103
- [20] Криміналістика. Академічний курс : підручник / [Т. В. Варфоломеева, В. Г. Гончаренко, В. І. Бояров та ін.]. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 504 с.

Organizational and Tactical and Psychological Fundamentals Conduct of Forensic art Examinations in Criminal Proceedings

SHULHA Oleksandr

Doctor of Philosophy in Law, Chief Forensic Specialist of the Department Forensic Support Main Investigative of the Department National Police of Ukraine

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8404-3061>;

LELIUK Tetiana

Doctor of Philosophy in Law, Doctoral Student of the Department of Forensics and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-2780-1099>

Abstract. The activity of investigating criminal offenses, in particular in the field of encroachment on objects of cultural heritage, cultural values, etc., requires recourse to special knowledge, in particular in the form of conducting expert research, which in turn contributes to the knowledge of the event of a criminal offense, establishing the circumstances of its commission, damages caused by the criminal actions of the offender, as well as material and moral damage caused to the victim. At the same time, in the course of conducting examinations in criminal proceedings, their proper organization is important, which provides for a specific sequence of actions of those authorized to appoint and conduct forensic examinations of subjects. This necessitates a thorough study, which in turn is the purpose of a scientific article. The scientific novelty consists in elucidating the organizational and tactical-psychological principles of conducting forensic art examinations in criminal proceedings. It was established that the organizational aspect of the appointment of a forensic art examination involves a set of actions of the investigator, inquirer, prosecutor, as the subject of initiation of expert research, namely: the choice of an expert institution in which the examination will be conducted or an expert for the appointment of a forensic art examination; definition of the object and task of the research; posing questions of the exercise and drawing up a resolution on its appointment; consultation with an expert conducting expert research; assessment of the correctness of drawing up the expert's opinion. It has been established that the conduct of a forensic art examination by its nature and content is a rather complex process, during which the investigator, inquirer, prosecutor must constantly interact with an expert institution or a specific expert who will conduct an expert investigation

Keywords: investigation organization; forensic examination; forensic art examination; cultural values; works of art; tactics; criminal proceedings

DOI: 10.33270/03233201.79
УДК 159.98

Воєнний стан і можливі трансформації особистості поліцейського

БУДАНОВА Маріанна*

викладач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0146-1554>

Анотація. Метою статті є аналіз проблеми впливу воєнного стану в нашій державі на трансформації особистості сучасного поліцейського. Методологічним підґрунтям аналізу окресленої проблеми стали концептуальні підходи впливу військових дій на особистість та її життєдіяльність у вітчизняному й зарубіжному науковому просторі. Методологічний інструментарій обрано відповідно до зазначеної мети, специфіки об'єкта та предмета дослідження. Розглянуто зміст низки фундаментальних науково-прикладних розвідок, присвячених впливу війни на психічне здоров'я громадян. Зауважено, що виконання професійних обов'язків працівниками Національної поліції України здійснюється в особливих психологічно напружених умовах, де воєнний час є об'єктивною детермінантою їх ускладнення. Крім звичних психологічних ознак, на перебігу реалізації професійних обов'язків поліцейських позначається вся палітра проблем воєнного стану, які відчують усі громадяни нашої держави. Наукова новизна статті полягає в систематизації та узагальненні результатів досліджень щодо вивчення проблеми впливу військових дій на можливі трансформації особистості поліцейського Національної поліції України. Доведено, що особистісні трансформації сучасного поліцейського можуть бути як позитивними, так і спричиняти складнощі в подальшому інтегруванні особистості до несення служби в умовах мирного життя. Професійне виконання поліцейським поставлених завдань щодо охорони правопорядку має низку ключових передумов: реалізація ефективного професійного відбору, здійснення успішної професійно-психологічної підготовки та втілення дієвих заходів психологічної підтримки й реабілітації

Ключові слова: особистість поліцейського, вплив воєнного часу, психологічна травма, особистісні трансформації, адаптаційні можливості особистості

Історія статті:

Отримано: 22.02.2023

Переглянуто: 17.03.2023

Прийнято: 06.06.2023

Рекомендоване посилання:

Буданова М. Воєнний стан і можливі трансформації особистості поліцейського. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 79–85. doi: 10.33270/03233201.79.

*Відповідальний автор

Вступ

У передмові до книги «На Західному фронті без змін» Еріх Марія Ремарк написав: «Ця книга – не викриття і не сповідь. Це лише спроба розповісти про покоління, яке занастала війна, про тих, хто став її жертвою, навіть якщо врятувався від снарядів». Проблематика психологічної травми була ключовою в романі, адже досвід пережитих військових дій впливає на особистість на різних рівнях, поміж яких самосвідомість, думки, стосунки з рідними та друзями.

Сучасний стан соціальних, економічних, політичних процесів у суспільстві безпосередньо позначається на особистісних особливостях українців. Поряд із підвищенням рівня національної самосвідомості та патріотичного піднесення громадян потенційними є вияви об'єктивно детермінованих новоутворень негативного змісту як наслідків руйнівного впливу воєнного стану. Втрата домівки, загибель, поранення близької чи знайомої людини, безальтернативна зміна місця проживання, екзистенціальна загроза власному життю та життю дітей – усе це є підґрунтям формування особистісної тривоги, фрустрації, агресії тощо.

Зазначене актуально для аналізу феноменів предметного поля юридичної психології. Працівники Національної поліції України з перших хвилин повномасштабного вторгнення військ російської федерації стали на захист нашої держави та її громадян. Зазначене відбувалося на основі загальної спрямованості особистості поліцейських і сталої сформованої професійної мотивації. Екстремальні та кризові умови початку воєнних дій зумовили вияв найкращих особистісних особливостей представників сектору безпеки й оборони України. Водночас воєнні дії чинять об'єктивний негативний вплив на життєдіяльність і професійний простір будь-якої людини, зокрема правоохоронця, що відображається в змінах його особистісних рис і властивостей, звичних форм та способів поведінки, іманентних модусах соціальної взаємодії та стосунків. Трансформації особистості сучасного поліцейського безпосередньо й опосередковано впливають на здійснення ним функціональних обов'язків щодо забезпечення дотримання прав і свобод громадян у нашій державі.

Матеріали та методи

Метою статті є аналіз проблеми впливу воєнного стану в нашій державі на можливість трансформації особистості сучасного поліцейського.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема аналізу впливу воєнних дій на особистість людини не є новітньою в просторі психологічної науки. На жаль, людство постійно надає науковцям актуальний емпіричний матеріал для дослідження, розв'язуючи військові

дії в різних куточках світу. Розгляду різних аспектів цієї проблематики присвячено роботи низки українських та зарубіжних дослідників: І. Бринзи, Є. Варбан, М. Галич, Г. Горностаєва, О. Тимченка, Т. Титаренко, G. Casas, G. Christodoulou, M. Coldiron, D. Fuhr, M. Hossain, N. Ghosh, R. Lakshminarayana, J. López-Ibor, A. Llosa, M. Maj, A. Mohit, M. Moro, R. Murthy, S. Naveed, A. Okasha, A. Rahman, T. Roederer, N. Sartorius, K. Saeed, D. Silove, J. Soc, H. Thomas, A. Waqas, A. Zuberi та ін. (Halych, 2020; Brynza, 2000; Varban, 2010; Timchenko, 2010; Miuller, 2014; Tytarenko, 2005; López-Ibor et al., 2004; Ghosh, Mohit, & Murthy, 2004; Zuberi et al., 2021; Coldiron, 2013; Llosa, 2012; Murthy, & Lakshminarayana, 2006). Останніми роками оприлюднено низку фундаментальних науково-прикладних розвідок на офіційному рівні, присвячених впливу війни на психічне здоров'я громадян. Зокрема, це такі роботи: WPA «Катастрофи і психічне здоров'я», доповідь Світового банку «Психічне здоров'я і конфлікти – концептуальні засади та підходи», дослідження Організації Об'єднаних Націй «Травма, втручання у війну і мир: запобігання, практика і політика», документ Дитячого фонду Організації Об'єднаних Націй (ЮНІСЕФ) «The state of children of the world – Childhood under threat», праця «Травма та роль психічного здоров'я в постконфліктний період: відновлення» (GBD 2015...).

У цих наукових першоджерелах проаналізовано психотравматичні наслідки світових війн, дослідження різних аспектів складних життєвих ситуацій, вихід із життєвих криз і травматичних життєвих ситуацій. Узагальнення наявних досліджень дають змогу констатувати безумовне зростання рівня захворюваності та поширеності психічних розладів серед населення в період воєнного часу та після закінчення гострого конфлікту. Серед найістотніших наслідків війни більшість науковців визначають вплив на стан психічного здоров'я цивільного населення та його загальну чисельність. Вплив військових дій на жінок виявляється більш руйнівним, аніж на представників чоловічої статі. Жінки страждають більше, ніж чоловіки, і мають потенційно вищу загрозу негативних трансформацій особистості. Іншими вразливими групами є діти, люди похилого віку й особи з інвалідністю (Silove, 2005).

Війна чинить катастрофічний вплив на здоров'я та добробут нації. Дослідження засвідчили, що конфліктні ситуації спричиняють вищий рівень смертності й інвалідності, ніж будь-яке серйозне захворювання. Війна руйнує громади й сім'ї, підриває засади розвитку соціальної та економічної структури нації. Ефекти війни охоплюють довгострокову фізичну та психологічну шкоду дітям і дорослим, а також скорочення матеріального й людського капіталу. Смерть унаслідок війни – це лише «верхівка айсберга».

Інші наслідки, крім смерті, недостатньо досліджено та проаналізовано. До них належать ендемічні проблеми, економічний/соціальний занепад і психосоціальні захворювання, патентний вплив військових дій на самоставлення та самоприйняття особистості, феномен «людини, що залишилася в живих», і це лише деякі з них. Виокремлення та глибше розуміння наслідків військової агресії, безлічі психологічних проблем, що виникають через неї, є передумовою розроблення послідовних й ефективних стратегій щодо їх розв'язання. За оцінками ВООЗ, у ситуаціях збройних конфліктів 10 % людей, які пережили травматичні події, матимуть серйозні наслідки, а ще у 10 % розвиватиметься поведінка, що перешкоджатиме їхній здатності ефективно функціонувати, зокрема в професійному просторі. Найпоширенішими станами є депресія, тривога та психосоматичні проблеми (безсоння, болі різної етіології). Показники окреслених проблем корелюють зі ступенем психологічної травми, а також наявністю ефективної професійної фізичної та емоційної підтримки (López-Ibor et al., 2004).

Результати й обговорення

Виконання професійних обов'язків працівниками Національної поліції України здійснюється в особливих психологічно напружених умовах (Aleksandrov et al., 2007; Okhremenko, 2004; Timchenko, 1995). Воєнний час є об'єктивною детермінантою їх ускладнення. Крім звичних ознак, а саме чіткої правової регламентації діяльності, конфліктного характеру професійного спілкування, владних повноважень правоохоронців, екстремальності діяльності, на перебігу реалізації професійних обов'язків поліціантів відображається вся палітра проблем актуального воєнного стану, які відчувають інші громадяни нашої держави. Необхідність належного виконання правоохоронних функцій представниками Національної поліції України передбачає ґрунтовну професійно-психологічну підготовку поліцейського в умовах повномасштабного вторгнення на територію нашої держави. Її удосконалення потребує розгляду можливих напрямів особистісних трансформацій поліцейського в сучасних умовах.

Зміст ст. 8 Закону України «Про Національну поліцію» доповнено частиною четвертою, яка передбачає, що в період воєнного стану поліція діє згідно з призначенням і специфікою діяльності з огляду на ті обмеження прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, що визначаються відповідно до Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану»¹. Це значно

розширює спектр ситуацій соціальної взаємодії поліцейського, що характеризуються невизначеністю. Обрання правильної дії шляхом співвіднесення її з можливими дозволеними в період воєнного стану, обґрунтування населенню правомірності її реалізації, коректна вербалізація виконуваної дії, контроль і моніторинг психологічного стану громадян у ситуаціях дефіциту часу й інформації – це не вичерпний перелік українських необхідних умінь і навичок поліцейського в умовах воєнного стану. Їх формування актуалізує потребу активного розвитку пізнавальної сфери особистості поліцейського (особливостей відчуття, сприймання, уваги, пам'яті). Здатність до антиципації та моделювання розвитку поточної ситуації професійної діяльності й соціальної взаємодії вимагає цілеспрямованого впливу на особистість поліцейського в межах реалізації професійно-психологічної підготовки. Невідповідність об'єктивним вимогам здійснення функціональних обов'язків може призвести до виникнення особистісної тривоги, невпевненості в собі як професіоналі, агресивному ставленні до оточення в професійному та родинному колі.

Виконання правоохоронних функцій працівниками Національної поліції України здійснюється не тільки на безпечних для життя територіях нашої держави. Поліцейські беруть участь в активних військових діях і забезпечують правопорядок на деокупованих територіях. Це обумовлює потенційну можливість одержання правоохоронцями фізичних травм і психологічного травматичного досвіду. У наявних психологічних першоджерелах найчастіше йдеться про посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) як крайню реакцію на сильний стресор, що загрожує життю людини та безпосередньо впливає на психічний та емоційний добробут працівника поліції (Haluch, 2020). Вияви ПТСР виразі й доволі відомі з досвіду роботи зарубіжних психологів з ветеранами в'єтнамської, іракської та афганської воєнних компаній. Частота виникнення ПТСР саме в момент виникнення надзвичайної ситуації низька. Здебільшого ПТСР починає виявлятися в комбатанта орієнтовно через шість місяців після травматичної події. Проте, якщо стрес-чинник має потужну тривалу дію (наприклад, перебування в полоні, перебування під постійними обстрілами або під щільною частотою повітряних тривог тощо), імовірність швидкого розвитку ПТСР в особистості зростає. Водночас цей розлад є прикладом крайньої реакції на стресові чинники воєнного часу – значною є кількість латентних і менш виразних виявів впливу у вигляді тривоги, загострення акцентуацій, зневіри тощо. Превенція негативного впливу умов воєнного часу на особистісні особливості працівника Національної поліції України має ґрунтуватися на інтеграції традиційних заходів формування стресостійкості поліцейського та фортифікації його магістральної спрямованості. Війна є підтвердженням теорії

¹ Про Національну поліцію: Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41. Ст. 379

В. Франкла про смисли життя (Frankl, 2016). Якщо людина не втратила сенс, якщо є розуміння того, заради чого варто щось робити, це примножує ресурси виживання, здолання негараздів, творення нового. Смилом буття української нації (національною ідеєю України) завжди було прагнення до волі. Тепер надзвичайно актуалізувався новий смисл (нова ідея) – перемогти, відстояти свободу, зберегти незалежність, вижити як нації. Ці дві ідеї не просто поєдналися – вони помножилися одна на одну (Hornostai, 2022).

З плином часу може змінитися ставлення поліцейського до ризику: досвід участі у військових операціях може змінити сприйняття ним небезпечності ризику, розширюючи кордони дозволених дій в ситуаціях безпосередньої загрози життю. Правоохоронець може стати більш схильним до прийняття ризикованих і необґрунтованих рішень, що може призвести до негативних наслідків для збереження його особистої безпеки й безпеки цивільного населення. Ці наслідки можуть варіюватися залежно від наявності конкретного професійного досвіду в умовах воєнного часу й індивідуальних особливостей поліцейського. Зазначене зумовлює необхідність постійного психодіагностичного скринінгу правоохоронців, посилення заходів професійно-психологічного відбору до служби в лавах Національної поліції України, створення ефективних засобів психологічної підтримки та реабілітації після перебування в екстремальних умовах професійної діяльності.

Під впливом умов воєнного стану в зоні ризику можуть «опинитися» звичні для поліцейського навички комунікативної взаємодії. Стиль спілкування зазнає змін унаслідок набутого професійного досвіду (гострий дефіцит часу, значне психологічне навантаження, необхідність прийняття відповідальних рішень тощо). Він набуває ознак прямолінійного, рішучого й безапеляційного характеру, що є очікуваним і корисним у деяких кризових ситуаціях, але не завжди доречним й ефективним у спілкуванні із цивільними громадянами.

Важливою умовою превенції негативних особистісних трансформацій правоохоронця є цілеспрямоване створення та розвиток його адаптаційних резервів. Адаптаційні резерви особистості поліцейського надають йому можливість працювати в найбільш екстремальних, кризових умовах, таких як залучення особового складу працівників Нацполіції до участі в деокупації населених пунктів нашої держави, де високий ризик небезпеки для життя та обмежені ресурси. Вони дають змогу правоохоронцю швидко адаптуватися до актуальних змін оперативної обстановки та знаходити ефективні рішення в складних ситуаціях.

У теоретичному розрізі аналізу адаптаційних можливостей особистості поліцейського доречно, на наш погляд, проаналізувати феномен

індивідуальної пружності, ступінь якої визначають за такими характеристиками: самооцінка (як почуття власної гідності, віра в себе); сподівання на власні сили (незалежність, автономія, самостійність); соціальна чуйність (дає змогу людині чи групі взаємодіяти з оточенням, турбуватися про інших, допомагати у складних життєвих ситуаціях).

Ми поділяємо думку С. Кравчук, що психологічну пружність доцільно розглядати як інтегративну властивість особистості, яка виявляється в здатності зберігати в критичних ситуаціях стабільний рівень психологічного та фізичного функціонування, виходити з таких ситуацій без стійких порушень, успішно адаптуватися до несприятливих змін. Відповідно до здійснених емпіричних досліджень науковця, для формування психологічної пружності необхідними є такі умови:

1) позитивне ставлення особистості до себе, знання та прийняття різних своїх рис, як позитивних, так і негативних; позитивна оцінка свого минулого;

2) почуття безперервного розвитку, відкритість до нового досвіду, реалізації власного потенціалу, бачення змін на краще в собі та своїх діях з плином часу; особистісні зміни відповідно до власних знань і досягнень;

3) віра в ефективність власних дій, оптимістичні думки про власні досягнення; створення оптимістичних сценаріїв розвитку подій;

4) наявність компетентностей в управлінні оточенням, контроль за зовнішньою діяльністю, ефективне використання наявних можливостей;

5) знижені психічне виснаження та афективна лабільність;

6) наявність інтересу до навколишнього світу, відсутність відчуття «перенасичення» роботою, задоволеність життям загалом (Kravchuk, 2022).

Окреслені особистісні передумови повинні стати метою здійснення професійно-психологічної підготовки працівника Національної поліції України з метою формування адаптаційного потенціалу його особистості.

Щодня в медіапросторі з'являються жахливі матеріали про військову агресію росії в Україні. Деякі цитати відображають вплив війни на психічне здоров'я такими тезами: «Ми живемо в державі постійного страху внаслідок очікуваних ракетних обстрілів та атак безпілотників»; «Війна завдає шкоди психічному здоров'ю українців»; «Війна – травма, що залишає фізичний слід і психічні шрами»; «Війна – це пекло... вона впливає на людей, які беруть участь у військових діях»; «Наслідки війни ніколи не вилікуються»; «Війна жахлива й перебуває поза межами розуміння та досвіду більшості людей»; «Росте покоління українців, яке знає тільки жахи війни та її наслідків». Ці тези створюють негативний інформаційний континуум існування громадян України. Безумовно, вони є фоном

життєдіяльності правоохоронця та виконання ним професійних обов'язків. Поліцейський, як і будь-яка інша людина, має побоювання за життя і добробут власної родини та близьких. Невміння протистояти цілеспрямованим діям пропаганди держави-агресора та представників деяких українських медіа спричиняє відчуття стомленості, безперспективності та відчаю. Науково обґрунтовані заходи прикладного спрямування щодо інформаційної гігієни дають змогу працівнику Національної поліції унеможливити їх негативний вплив на прийняття важливих рішень у професійному просторі.

Наукова новизна статті полягає в систематизації та узагальненні результатів досліджень щодо вивчення проблеми впливу військових дій на можливі трансформації особистості поліцейського Національної поліції України.

Висновки

Узагальнюючи результати здійсненого аналізу проблеми впливу воєнного часу на особистісні трансформації сучасного поліцейського, можемо констатувати, що вони можуть бути як позитивними, так і спричиняти складнощі в подальшому інтегруванні особистості до несення служби в умовах мирного життя.

Професійне виконання поліцейським поставлених завдань щодо охорони правопорядку має, на наш погляд, декілька ключових передумов: реалізація ефективного професійного відбору, здійснення успішної професійно-психологічної підготовки (акцентуючи увагу на формуванні професійної спрямованості особистості, розвитку пізнавальної сфери, посилення стресостійкості, розвитку адаптаційного потенціалу, навичок продуктивної соціальної взаємодії, умінь протистояти негативному впливу інформаційної навали тощо) і втілення дієвих заходів психологічної підтримки та реабілітації.

Заявлена для обговорення проблема вивчення впливу воєнних дій на особистість поліцейського має важливе значення для збереження людського потенціалу професійної діяльності Національної поліції України, що є вирішальною передумовою існування правової держави, охорони прав і свобод громадян. Вона потребує всебічного подальшого вивчення та аналізу з метою зменшення негативних виявів, спричинених травматичним досвідом війни, і зумовить окреслення ефективних шляхів комплексної інтеграції особистісних особливостей поліцейського в майбутню професійну діяльність.

References

- [1] Aleksandrov, D.O., Androsiuk, V.H., & Kazmirenko, L.I. (et al.). (2007). *Legal psychology*. L.I. Kazmirenko, E.M. Moiseieva (Eds.). Kyiv: KNT.
- [2] Brynza, I.V. (2000). *Peculiarities of experiencing a professional crisis in a person with different types of emotionality* (Doctoral thesis, Kyiv, Ukraine).
- [3] Coldiron, M.E., Llosa, A.E., Roederer, T., Casas, G., & Moro, M.R. (2013). Brief mental health interventions in conflict and emergency settings: an overview of four Médecins Sans Frontières - France programs. *Confl Health* 7, 23. doi: 10.1186/1752-1505-7-23
- [4] Frankl, V. (2016). *Man in Search of True Meaning. A psychologist in a concentration camp* (Trans). Kharkiv: Family Leisure Club.
- [5] GBD 2015 Eastern Mediterranean Region Mental Health Collaborators (2018). The burden of mental disorders in the Eastern Mediterranean region, 1990–2015: findings from the global burden of disease 2015 study. *Int J Public Health*, 63(1), 25-37. doi: 10.1007/s00038-017-1006-1
- [6] Ghosh, N., Mohit, A., & Murthy, R.S. (2004). Mental health promotion in post-conflict countries. *Promot Health*, 124(6), 268-270. doi: 10.1177/146642400412400614
- [7] Halych, M.Yu. (2020). *Peculiarities of the dynamics of the emotional states of police officers participating in the operation of the joint forces during the rehabilitation period* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine). Retrieved from <http://elar.naiu.kiev.ua/jspui/handle/123456789/17885>
- [8] Hornostai, P.P. (2022). Ukraine at the epicenter of collective trauma: retrospective and prospective. *Psychology of the Russian-Ukrainian war: an internal view: materials of All-Ukrainian conference* (pp. 9-13). M. Sliusarevskyi, S. Chunikhina, L. Naidonova (Ed.). Kyiv: Talkom.
- [9] Kravchuk, S.L. (2022). Strategies for the development and maintenance of psychological resilience of the individual, family, and community. *Psychology of the Russian-Ukrainian war: an internal view: materials of All-Ukrainian of the conference* (pp. 17-21). M. Sliusarevskyi, S. Chunikhina, L. Naidonova (Ed.). Kyiv: Talkom.
- [10] Llosa, A.E., Casas, G., Thomas, H., Mairal, A., Graiss, R.F., & Moro, M.R. (2012). Short and longer-term psychological consequences of Operation Cast Lead: documentation from a mental health program in the Gaza Strip. *Confl Health* 6, 8. doi: 10.1186/1752-1505-6-8
- [11] López-Ibor, J.J., Christodoulou, G., Maj, M., Sartorius, N., & Okasha, A. (2004). *Disasters and mental health*. doi: 10.1002/047002125X.
- [12] Miuller, M. (2014). *If you experienced a psychotraumatic event* (D. Busko, Trans). K. Yavna (Ed.). Lviv: Ukr. catholic university; Swichado.

- [13] Murthy, R.S., & Lakshminarayana, R. (2006). Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 5(1), 25-30.
- [14] Okhremenko, O.R. (2004). *Activity in complex, stressful and extreme situations*. Kyiv: National. Acad. Defense of Ukraine.
- [15] Silove, D. (2005). From Trauma to Survival and Adaptation. In: Ingleby, D. (eds) *Forced Migration and Mental Health. International and Cultural Psychology Series*. Springer, Boston, MA. doi: 10.1007/0-387-22693-1_2
- [16] Timchenko, A.V. (1995). *Psychology in extreme conditions. Combat psychological trauma and methods of its correction*. Kharkov: KhVU.
- [17] Timchenko, O.V. (Eds.). (2010). *Crisis psychology*. Kharkiv: NUTsZU; City Press.
- [18] Tytarenko, T.M. (2005). *Personal choice: psychology of despair and hope*. Kyiv: Millennium.
- [19] Varban, Ye.O. (2010). Life crisis: concepts, concepts and manifestations. *Problems of modern psychology*, 8, 120-133.
- [20] Zuberi, A., Waqas, A., Naveed, S., Hossain, M.M., Rahman, A., Saeed, K., & Fuhr, D.C. (2021). Prevalence of Mental Disorders in the WHO Eastern Mediterranean Region: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Front Psychiatry*, 12. doi: 10.3389/fpsy.2021.665019.

Список використаних джерел

- [1] Юридична психологія : підручник / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва. Київ : КНТ, 2007. 360 с.
- [2] Бринза І. В. Особливості переживання професійної кризи у особи з різним типом емоційності : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2000. 16 с.
- [3] Coldiron M. E., Llosa A. E., Roederer T., Casas G., Moro M. R. Brief mental health interventions in conflict and emergency settings: an overview of four Médecins Sans Frontières – France programs. *Confl Health* 7. 2013. No. 23. doi: 10.1186/1752-1505-7-23
- [4] Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі / пер. з англ. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 116 с.
- [5] The burden of mental disorders in the Eastern Mediterranean region, 1990–2015: findings from the global burden of disease 2015 study. GBD 2015 Eastern Mediterranean Region Mental Health Collaborators. *Int J Public Health*. 2018 No. 63. Suppl 1. P. 25–37. doi: 10.1007/s00038-017-1006-1
- [6] Ghosh N., Mohit A., Murthy R. S. Mental health promotion in post-conflict countries. *Promot Health*. 2004. No. 124 (6). P. 268–270. doi: 10.1177/146642400412400614
- [7] Галич М. Ю. Особливості динаміки емоційних станів поліцейських-учасників операції об'єднаних сил у реабілітаційний період : дис. ... д-ра філософії : 053 – Психологія. Київ, 2020. 207 с. URL: <http://elar.naiu.kiev.ua/jsru/handle/123456789/17885>
- [8] Горностай П. П. Україна в епіцентрі колективної травми: ретроспектива і перспектива. *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд : матеріали Всеукр. круглого столу (Київ, 7 квіт. 2022 р.) / за наук. ред. М. Слюсаревського, С. Чуніхіної, Л. Найдьоновой. Київ : Талком, 2022. С. 9–13.*
- [9] Кравчук С. Л. Стратегії розвитку та підтримання психологічної пружності особистості, родини, громади. *Психологія російсько-української війни: внутрішній погляд : матеріали Всеукр. круглого столу (Київ, 7 квіт. 2022 р.) / за наук. ред. М. Слюсаревського, С. Чуніхіної, Л. Найдьоновой. Київ : Талком, 2022. С. 17–21.*
- [10] Llosa A. E., Casas G., Thomas H., Mairal A., Grais R. F., Moro M. R. Short and longer-term psychological consequences of Operation Cast Lead: documentation from a mental health program in the Gaza Strip. *Confl Health* 6. 2012. No. 8. doi: 10.1186/1752-1505-6-8
- [11] López-Ibor J. J., Christodoulou G., Maj M., Sartorius N., Okasha A. Disasters and mental health. 1 October 2004. doi: 10.1002/047002125X.
- [12] Мюллер М. Якщо Ви пережили психотравмуючу подію / пер. з англ. Д. Бусько ; наук. ред. К. Явна. Львів : Укр. катол. ун-т ; Свічадо, 2014. 120 с.
- [13] Murthy R. S., Lakshminarayana R. Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*. 2006. No. 5 (1). P. 25–30.
- [14] Охременко О. Р. Діяльність у складних, напружених та екстремальних ситуаціях. Київ : Нац. акад. оборони України, 2004. 210 с.
- [15] Silove D. From Trauma to Survival and Adaptation. In: Ingleby, D. (eds) *Forced Migration and Mental Health. International and Cultural Psychology Series*. Springer, Boston, MA, 2005. doi: 10.1007/0-387-22693-1_2
- [16] Тимченко А. В. Психологія в екстремальних умовах. Боевая психологическая травма и методы ее коррекции. Харьков : ХВУ, 1995. 112 с.
- [17] Кризова психологія : навч. посіб. / за заг. ред. О. В. Тімченка. Харків : НУЦЗУ ; Міська друк., 2010. 383 с.

- [18] Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / за ред. Т. М. Титаренко. Київ : Міленіум, 2005. 336 с.
- [19] Варбан Є. О Життєва криза: поняття, концепції та прояви. *Проблеми сучасної психології*. 2010. Вип. 8. С. 120–133.
- [20] Zuberi A., Waqas A., Naveed S., Hossain M. M., Rahman A., Saeed K., Fuhr D. C. Prevalence of Mental Disorders in the WHO Eastern Mediterranean Region: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Front Psychiatry*. 2021. No. 12. doi: 10.3389/fpsy.2021.665019.

Martial law and Possible Transformations of the Policeman's Personality

BUDANOVA Marianna

Teacher of the Department of Legal Psychology of the National Academy
of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0146-1554>

Abstract. The purpose of the article is to analyze the problem of the impact of martial law in our country on the potential transformations of the personality of a modern police officer. The methodological basis for the analysis of this problem is the conceptual approaches to the impact of military operations on a person and his or her life in the domestic and foreign scientific space. The methodological tools were chosen in accordance with the stated purpose, specifics of the object and subject of the study. The article examines the content of a number of fundamental scientific and applied studies on the impact of war on the mental health of citizens. It is emphasized that the performance of professional duties by the employees of the National Police of Ukraine is carried out in special psychologically stressful conditions, where wartime is an objective determinant of their complication. In addition to the usual psychological signs, the entire palette of problems of the current martial law experienced by other citizens of our country affects the course of the police officers' professional duties. The scientific novelty of the article is to systematize and summarize the results of research on the problem of the impact of military operations on the possible transformations of the personality of a police officer of the National Police of Ukraine. It is proved that the personal transformations of a modern police officer can be both positive and cause difficulties in the further integration of the personality into service in a peaceful life. The professional performance of law enforcement tasks by police officers has a number of key prerequisites: effective professional selection, successful professional and psychological training, and the implementation of effective psychological support and rehabilitation measures

Keywords: police officer's personality, wartime influence, psychological trauma, personal transformations, adaptive capabilities of the individual

Психологічні особливості поведінки булера та його жертви

БУРАНОВ Ігор*

ад'юнкт кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2455-4214>

Анотація. Життя без конфліктів неможливе, тому проблема булінгу в підлітковому середовищі щодня стає дедалі актуальнішою. Однією з основних передумов насильства в освітньому просторі є шаблонне ставлення до особистості підлітка. Система відносин у школі є невід'ємною частиною соціальної ситуації розвитку, що визначає зміст і динаміку всіх основних особистісних досягнень дитини. Вона визначає напрям зовнішніх впливів й умов у внутрішній сутності особистості, яка дорослішає, – ці перетворення трансформуються через переживання дитини й емоційний досвід. Модальність переживань безпосередньо залежить від його взаємин як з однолітками, так і з дорослими. У статті висвітлено особливості та причини булінгу в колективах освітніх закладів, роль викладача в разі цькування, можливі наслідки. Метою дослідження є виявлення причин булінгу в дитячому колективі, завданнями – визначити поняття «булінгу» й окреслити особливості запобігання йому, з'ясувати основні фактори, які позначаються на динаміці цькування дітей. Для виконання поставлених завдань було використано такі методи: систематизація та узагальнення філософської, психолого-педагогічної, науково-методичної літератури з проблем розв'язання конфліктних ситуацій, метод наукового пошуку, емпіричні методи дослідження (узагальнення, порівняння). Констатовано, що в умовах сучасної української школи майже не здійснюють систематичну роботу щодо запобігання та припинення цькування. Основними способами роботи з наявними епізодами цькування є індивідуальна робота з тими, хто опинився в ролі агресора та жертви, а також робота зі спільнотою класу. Головними стратегіями діяльності в цьому напрямі визначено підвищення толерантності та розвиток навичок саморегуляції агресорів, соціальної компетентності дітей, які стали суб'єктом цькування, утвердження атмосфери взаємодопомоги та підтримки, взаємної довіри в класі

Ключові слова: булінг; освітні заклади; діти; насильство; агресія; кібербулінг

Історія статті:

Отримано: 24.02.2023
Переглянуто: 27.03.2023
Прийнято: 28.04.2023

Рекомендоване посилання:

Буранов І. Психологічні особливості поведінки булера та його жертви. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 86–92. doi: 10.33270/03233201.86.

*Відповідальний автор

Вступ

В освітньому процесі важливе значення має система відносин, оскільки вона обумовлює особистісний, психологічний та соціальний розвиток учня.

Булінг – це глобальна проблема, наявна в усіх країнах. Попри те, що феномен булінгу в різних країнах по-різному тлумачать, проте сенс, мотивація, причини та структура взаємин дітей у ситуації булінгу однакові (Hubko, 2013). Освітній заклад є одним із соціальних інститутів, що здійснює цілеспрямовану програму з виховання юного покоління. Діти молодшого шкільного віку сприймають викладача як авторитет, на думку батьків, саме їх вони дослухаються. У цьому віці найкраще сприймають поради дорослого, тож можна навчити дитину чогось корисного, доброго, продовжити формувати характер. Закладене в дитинстві ставлення до інших людей потім виявлятиметься в дорослому житті. Тому вкрай важливо говорити з дитиною про негативні вияви сучасного життя, зокрема дитячу жорстокість (Kornylo, 2015).

У шкільному середовищі непоодинокими є випадки некоректних відносин між учнями, майже в будь-якій школі та чи не в кожному класі є учні, які зазнають жорстокого поводження з боку однолітків. Серед неповнолітніх необґрунтованими можуть бути критика, холодність відносин, відмова від моральної та психологічної підтримки, а іноді фізичні утиски чи сексуальні вияви. Такі дії – цькування, дискримінацію тощо – називають булінгом. Феномен булінгу не є новим, його досліджували скандинавські вчені ще на початку ХХ ст., зокрема Л. та Е. Міллер розглядали булінг як тривалий процес свідомого жорстокого ставлення, фізичного та (або) психічного, з боку однієї дитини чи групи дітей до іншої дитини (інших дітей) (Poliarush, 2017).

Насильство в шкільному середовищі є актуальною суспільною проблемою. З погляду соціологічного підходу – це соціальна проблема, спричинена відносинами індивідів у соціокультурному контексті, а не є лише результатом індивідуальної патології та специфіки міжособистісних відносин. Культурні норми й соціальні цінності безпосередньо позначаються на молодіжному насильстві.

Матеріали та методи

Булінг – поняття порівняно нове в житті сучасної людини, однак це явище так само давнє, як і людство, хоча вивчення булінгу щодо молоді розпочато нещодавно. Сьюзан Поер 1997 року стала одним з перших дослідників проблеми булінгу в США, започаткувавши науковий напрям у цій галузі. На той час лише чотири держави мали офіційні статuti щодо агресивної поведінки, пов'язаної зі знуцаннями, і перша серйозна робота з булінгу норвезького психолога

Дана Ольвеуса вийшла друком 1990 року. Те, що раніше називали знуцаннями (шкільне цькування, фізичне лідерство), трансформувалося в міжнародний термін «булінг». Це явище охоплювало низку соціальних, психологічних, юридичних і педагогічних проблем, його позначили новим терміном, що швидко поширився в соціумі й набув статусу однієї з найактуальніших проблем сучасності, що потребує наукового аналізу на межі різних наукових дисциплін (Ozhyilovam, 2011).

За даними іноземних і вітчизняних досліджень, близько 10 % дітей щодня постають перед ситуаціями цькування; 55 % учнів іноді зазнають знуцань з боку однолітків; майже всі були свідками цього протиправного негативного явища. Бути залученим до шкільного цькування можна з різних позицій: жертви, кривдника чи спостерігача. Кожна із цих ролей має певні причини та наслідки. Очевидно, що факт участі в цькуванні істотно впливає на особистість, викликає бурхливий емоційний відгук – почуття страху, безсилля чи сорому за вчинене. Навіть уже в дорослому житті чимало учасників шкільного цькування відчують руйнівний вплив пережитих подій (Myroniuk, & Zaporozhets, 2019).

Жертви шкільного цькування вирізняються високим рівнем тривожності, гостро переживають соціальний стрес і відчують страх самовираження, а тому фрустрацію в досягненні успіху. Вони схильні відчувати провину, тому що вважають себе не такими, як однокласники, а також виявляють негативізм як пасивну реакцію у відповідь на булінг (Pidvalna, 2020). Зрідка, але відповідають фізичною агресією своїм кривдникам у ситуаціях безвиході, коли задіяні фізіологічні механізми захисту. Їхнім соціометричним статусом є статус «відкинутий» або «знехтуваний» (Korol, 2009). У ситуації булінгу віктимними найчастіше виявляються підлітки, які не можуть висловити протест кривдникам, з низькою успішністю, діти з порушенням ваги й хронічними захворюваннями, що впливають передусім на зовнішність.

Загалом шкільне насильство передбачає різні дії кривдника щодо жертви, але всі вони спрямовані лише на одне – приниження за допомогою фізичного, емоційного, економічного та сексуального насильства (Aleksieienko, 2018).

Емоційне насильство, яке викликає в жертви емоційне напруження, знижує самооцінку. Приниження відбувається шляхом образи та загроз, тобто головним знаряддям є голос. Останніми роками з'явився новий різновид шкільного боулінгу – це кібербулінг. Жертву принижують та ображають через різні соціальні мережі. Цькування однолітків стає модною забавою в колах як українських, так і зарубіжних школярів та студентів, її реалізують за допомогою міжнародних соціальних мереж і груп у мережі Інтернет (Stelmakh, 2016). У США після гучних випадків самогубств через комп'ютерне цькування парламенти окремих штатів ухвалили закон, за яким

булером загрожує покарання від штрафу до кількох років позбавлення волі.

Кібербулінг охоплює різні форми поведінки: від найпростіших (жарти, які не сприймають серйозно) до найсерйозніших (психологічний віртуальний терор, який завдає невідвортної шкоди, призводить до самогубств) (Prots, & Romankiv, 2020). Так з'являється нове поняття «буліцид» – загибель жертви внаслідок булінгу. Шкільне насильство чинить на дітей прямий або опосередкований вплив:

1) по-перше, оскільки насильство є тривалим у часі, воно має прямий вплив. Знижується рівень самооцінки, підліток замикається в собі, не йде на контакт з однокласниками, остерігаючись знуцань та образ. Інколи хоче спілкуватися, але однокласники його уникають, побоюючись стати жертвами булінгу. Надалі такій дитині складно соціалізуватися;

2) по-друге, діти, які, зазнали шкільного насильства, не лише мають низький статус у класі, а й зазнають психологічної травми. Розвиваються нервово-психічні та поведінкові розлади. Дитина втрачає інтерес до улюблених занять, знижується якість навчання, порушуються сон й апетит, з'являються симптоми депресії. Зазначене може призвести до формування посттравматичного синдрому.

Здебільшого жертви булінгу не говорять про те, що з них насміхаються, знуцаються. Помітити й розпізнати це можна за настроєм (коли дитина повертається додому та йде до школи) та поведінкою дитини. Жертва відчуває незахищеність, виникає почуття постійної небезпеки. Підліток втрачає почуття самоповаги, віру у власні сили (Melnychuk, 2019). Украй жорстокий булінг може підштовхнути жертву до самогубства. У зв'язку із цим батькам і близьким людям необхідно бути надзвичайно уважними до навіть незначних змін у поведінці дитини.

Булінг є результатом нерівної силової динаміки (сильні атакують слабких), він має різні вияви: через фізичне насильство, словесні образи (особисто чи онлайн) чи управління відносинами (поширення чуток, приниження та соціальна ізоляція) (Ivanii, 2018). Він переважно тривалий у часі (більшість хуліганів є рецидивістами) і поширений (хуліган спрямовує цькування на кількох жертв одразу). Лонгітюдні дослідження засвідчують, що хулігани й жертви можуть мінятися місцями: є категорія жертв-хуліганів-людей, які є жертвами в одному наборі обставин і злочинцями – в іншому. Крім того, знуцання (у певній формі) можуть бути протягом усього життя. Професійне знуцання на робочому місці – так само поширене явище, як і шкільний булінг, хоча й менш очевидне.

Також булінг є різновидом насильства, своєю чергою може мати різні види. Згідно з дефініцією, булінг наявний переважно в організованих колективах людей, соціальних організаціях.

Дослідники виокремлюють такі поширені місця вияву булінгу: у школі, на робочому місці, у збройних силах («дідівщина»), кібербулінг (насильство в інформаційному просторі та за допомогою електронних засобів зв'язку), в інших менш організованих колективах (Lalak, 2019). Український законодавець позначив терміном булінг лише ті протиправні відносини, які вчиняють у колективі освітнього середовища.

Емоційне насильство пов'язане з впливом на психіку жертви, завдає психологічної травми шляхом словесних образ або загроз, переслідування, залякування, якими навмисне викликають емоційну невпевненість. Саме до цієї форми належить вербальний булінг, де знаряддям слугує голос (образливі прізвиська, якими постійно звертаються до жертви, дражнять, поширюють образливі чутки тощо). Вербальним булінгом часто вважають і соціальну ізоляцію, тобто небажання спілкуватися з людиною, яку піддають бойкотуванню. Доведено, що ізоляція може викликати почуття безпорадності та відсутності контролю за життям й обставинами, що призводить до виникнення найстійкіших психологічних проблем у сьогоденні й майбутньому (Oranassenko, & Sakovska, 2019). Світ жертви булінгу стає ізольованим маленьким місцем, яке неможливо покинути, а якщо динаміку знуцань стає складно стримати та/або ігнорувати, то така ситуація може призвести до суїцидальної поведінки жертви (Andreienkova, Melnychuk, & Kalashnyk, 2019).

Як і фізичне насильство, висловлювання, сповнені ненависті, є замахом на волю інших людей, оскільки такий емоційний вплив, хоч і не залишає видимих слідів на тілі, має психологічні наслідки, що виявляються згодом. Вербальний булінг часто спрямований на людину або групу людей на основі таких формальних ознак, як раса, релігія, мова, етнічне походження, сексуальна орієнтація, інвалідність або стать, люди з обмеженими можливостями й інші меншини, що найчастіше зазнають знуцань. Випробовувати вербальний булінг, на жаль, доводиться кожній людині на життєвому шляху. Чимало молодих людей чують прізвиська чи образи щодня в школі, коледжі або просто на вулиці, що не може не позначитися на їхньому психічному здоров'ї. Образливий контекст активує думку, змінює розумовий процес, провокуючи постійний стрес, страх і недовіру – фізичні наслідки нефізичного впливу (Pohorilska, Holovina, & Stoliar, 2019). Емоційна шкода може бути ще серйознішою, ніж удар кулаком, оскільки впливає на здатність мислити й діяти, формує невпевнену поведінку жертви протягом тривалого часу. Доволі часто жертви вербального булінгу теж переходять до ненависті, вербального насильства та загрозливих дій. Жертва стає агресором (Androsiuk, & Sudenko, 2019).

Вербальний булінг у медіапросторі нині набуває дедалі загрозливіших форм. У певному сенсі, коли ситуація доходить до знущань, інтернет перетворив світ на «велике поселення»: сховатися від кіберпереслідування майже неможливо. Якщо до винаходу інтернету будь-які знущання закінчувалися, щойно людина залишала некомфортне середовище, у якому зазнавала знущань, то нині електронні засоби зв'язку проникли у всі сфери діяльності людини (навчання, робота, відпочинок, сім'я). Вплив на соціальне життя залежить від того, скільки і якими засобами зв'язку користується людина. Якщо особу ображають на сторінці в мережі Facebook, усі соціальні кола знають про це, і доки в особи є доступ до мережі, безперервний потік повідомлень залишає її вразливою для кіберхулігана. Знущання, можливо, і не стали поширенішими – нещодавній огляд міжнародних даних засвідчує, що їхня кількість скоротилася на 10 % у світі, але уникнути його стало складніше (Pribytkova, 2017). Оскільки кіберхулігана складно ідентифікувати, він безкарно користується анонімністю інтернету й може загубитися на просторах віртуального світу.

Вербальний булінг є типом агресії, що трапляється серед дітей і дорослих, чоловіків та жінок, вдома, на роботі й у школі. Агресор навмисно намагається засмутити жертву, дражнючи й ображаючи. Існує кілька типів агресорів, їхні мотиви істотно різняться. Залежно від мотиву різними є і способи порозумітися з хуліганом.

Перший тип агресора не має співчуття до інших людей і замкнений у своєму світі. Попри те, що рівень його самооцінки здається високим і що діє він надзвичайно впевнено, такі агресори страждають від нарцисизму, їхня завищена самооцінка здебільшого не відповідає дійсності (Lushpai, 2013). Інший тип агресора перебуває під впливом соціальної поведінки інших людей. Попри те, що він може бути в депресії і мати достатньо низьку самооцінку, він бере участь у вербальному булінгу, щоб самоствердитися та отримати статус у своїй соціальній групі. Цей вид булінгу поширений серед дітей та підлітків, які легко піддаються впливу однолітків і прагнуть отримати їх схвалення та підтримку.

До третього типу агресорів входять особи, які діють під впливом імпульсу. Цьому типу складно стримувати себе від образ інших людей, навіть коли йому дають відсіч. Такий тип агресії популярний серед школярів, імпульсивна агресія іноді є ознакою того, що дитина страждає від браку уваги або надмірно активна. Хоча будь-хто може стати жертвою вербального булінгу, є особливі типи людей та ситуацій, які мотивують агресора.

По-перше, жертви можуть відчувати депресію, мати низьку самооцінку, у них спостерігається втрата інтересу до життя та звичної діяльності, але агресор все одно заздрить їхнім успіхам,

особистим речам чи становищу в соціальній групі. Крім того, жертву можуть піддавати булінгу за те, що він/вона належить до іншої культурної чи етнічної групи, має відмінні фізичні ознаки або особливості статури (ластовиння, руде волосся, великі вуха, надмірна вага або, навпаки, худорба, окуляри тощо), або належати до певної релігії чи національності (прикладом можуть бути мусульмани в християнському оточенні).

Жертви, які регулярно зазнають вербального булінгу, не завжди слабкі й безпорадні, проте особливість ситуації провокує різні дії. Якщо підліток піддається знущанням у школі, батькам доцільно навчити його, як не стати легкою мішенню для насмішок і як не створювати небезпечних для себе ситуацій, а в разі небезпеки – як уникнути конфлікту. У серйозних випадках батьки повинні залучити шкільний персонал до подолання проблеми.

Випадки булінгу в шкільному віці привертають увагу психологів і педагогів, проте існування булінгу серед дорослих не можна недооцінювати, оскільки агресори можуть серйозно вплинути на самооцінку особистостей, що вже сформувалися (Polianychko, 2013). Дорослі, які наражаються на небезпеку на робочому місці, повинні навчитися передчувати конфлікт й уникати інцидентів. Позитивна самооцінка також сприяє розвитку впевненості в собі, що стримує агресора. Якщо не вдається впоратися з агресією без сторонньої допомоги, необхідно залучити керівників і менеджерів.

Результати й обговорення

Булінг є різновидом насильства й може мати різні вияви та види. Оскільки цькування поширене переважно в організованих колективах, спробуємо визначити основні види булінгу: булінг в освітньому закладі; мобінг (булінг) на робочому місці; булінг в армії («дідівщина»).

Звісно, вияви цькування можуть спостерігатися і в інших організованих колективах, проте в межах нашого дослідження акцентуємо на вияві булінгу в умовах освітніх закладів. Дослідники пояснюють цю обставину насамперед тим, що заклади освіти – універсальна арена, полігон для розрядки дітьми численних негативних імпульсів, що накопичилися вдома.

Додатковим чинником, що призводить до поширення булінгу в цих закладах, є нездатність, а подеколи – і небажання педагогів усвідомлювати серйозність цієї проблеми й шукати шляхи її розв'язання.

Булінг має вікові, статеві (гендерні) та інші психологічні закономірності, за ним стоїть не тільки і не стільки нерівність фізичних сил, скільки дисбаланс влади, що дозволяє одній дитині підпорядкувати собі іншу, причому така взаємодія між двома або декількома дітьми неодноразово повторюється протягом тривалого часу. Акти агресії, спрямовані на тих самих жертв, створюють між ними стабільні відносини, у яких булінг на одному полюсі доповнюється

віктимізацією на іншому полюсі, ця специфічна форма агресії притаманна передусім періоду середнього дитинства та молодшим підліткам, завжди спрямована проти тих самих дітей. Під час переходу з початкової школи в середню булінг слабшає, але в деяких дітей це стійка особистісна риса, з віком змінюються лише форми її вияву.

Висновки

Насамкінець слід зазначити, що останніми роками ставлення до жорстокості в освітніх закладах, суспільствах розвинених країн стало значно серйознішим. активно застосовують профілактичні програми булінгу. Розвиток таких програм є надзвичайно важливим, оскільки підлітки стоять на порозі дорослості, саме від них

залежить, якими будуть соціум і взаємодія всередині нього найближчими роками.

У контексті окресленої проблеми важливо те, що в умовах сучасної української школи майже не здійснюють систематичну роботу щодо запобігання та припинення цькування. Основні способи роботи з наявними епізодами цькування – це індивідуальна робота з тими, хто опинився в ролі агресора та жертви, а також робота зі спільнотою класу. Головними стратегіями діяльності в цьому напрямі є підвищення толерантності та розвиток навичок саморегуляції агресорів, соціальної компетентності дітей, які стали предметом цькування, утвердження атмосфери взаємодопомоги та підтримки, взаємної довіри в класі.

References

- [1] Aleksieienko, T.F. (2018). Bullying and mobbing: causes of development and ways of prevention. In *Personality in the space of educational innovations: materials of All-Ukrainian science and practice conference* (pp. 19-25). Ivano-Frankivsk: NAIR.
- [2] Andreienkova, V.L., Melnychuk, V.O., & Kalashnyk, O.A. (2019). *Anti-bullying in an educational institution: systematic approach*. Kyiv: Ukraine.
- [3] Androsiuk, V.H., & Sudenko, Yu.A. (2019). The problem of bullying in the modern legal and psychological space of Ukraine. *Journal of the Kyiv University of Law*, 1, 216-220.
- [4] Hubko, A.A. (2013). School bullying as a socio-psychological phenomenon. *Bulletin of the Chernihiv National Pedagogical University*, 114, 46-50.
- [5] Ivani, O.M. (2018). Social and criminal-legal characteristics of bullying. *Scientific Bulletin of Kherson State University*, 3(2), 107-110.
- [6] Kormylo, O. (2015). The phenomenon of bullying in the educational space. *Problems of humanitarian sciences*, 35, 174-187.
- [7] Korol, A. (2009). Causes and consequences of the phenomenon of bullying. *Restorative justice in Ukraine*, 1-2(13), 84-93.
- [8] Lalak, N.V. (2019). Bullying in the educational environment of a modern institution of general secondary education: theoretical aspect. *Scientific Bulletin of Mukachevo State University*, 1, 34-36. doi: 10.31339/2413-3329-2019-1(9)-34-36
- [9] Lushpai, L.I. (2013). School bullying as a type of social aggression. *Scientific notes of the National University "Ostroh Academy"*, 33, 85-88.
- [10] Melnychuk, O.F. (2019). Legal means of combating bullying. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 55(2), 44-47.
- [11] Myroniuk, T., & Zaporozhets, A. (2019). Improving anti-bullying measures in Ukraine. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 3(112), 21-28. doi: 10.33270/01191123.21
- [12] Opanasenko, L.A., & Sakovska, V.V. (2019). *Formation of the psychological readiness of teachers and psychologists to work with the problem of bullying: the training program "I know, I want, I can, I feel, I act!"*. Mykolaiv: Ilion.
- [13] Ozhylova, O. (2011). *School violence: essence, types, prevention* (Doctoral dissertation, Kharkiv, Ukraine).
- [14] Pidvalna, Yu.V. (2020). Social-psychological factors as a basis for shaping the behavior of the victim and bully. *Collection of scientific works of the Central Ukrainian State Pedagogical University named after Volodymyr Vinnichenko*, 185, 143-146. doi: 10.36550/2415-7988-2019-1-185-143-146
- [15] Pohorilka, N.I., Holovina, A.O., & Stoliar, A.O. (2019). Peculiarities of personality traits of victims of school bullying in adolescence. *Theory and practice of modern psychology*, 1(1), 90-94.
- [16] Polianychko, A. (2013). Violence in general educational institutions: essence, causes of spread, consequences. *Modern information technologies and innovative teaching methods in the training of specialists: methodology, theory, experience, problems*, 35, 48-53.
- [17] Poliarush, S.I. (2017). Concept and problem of legal protection against school bullying. In *Actual problems of legal science and state-building in 30 Ukraine in the context of legal integration: materials of X International science and practice conference, dedicate. on the 100th anniversary of the training of law enforcement officers in Kharkiv* (pp. 211-213). Sumy.
- [18] Pribytkova, N. (2017). Bullying in educational institutions: concept, structure, causes and ways of overcoming. In *Modern problems of legal, economic and social development of the state: theses of the addendum. VI International of science and practice conference* (pp. 58-61). Kharkiv: KhNUVS.

- [19] Prots, O.E., & Romankiv, R.V. (2020). Anti-bullying: legal aspects of protecting children from violence. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 60, 127-130. doi: 10.32782/2307-3322/2020.60.27
- [20] Stelmakh, S.S. (2016). Age aspects of bullying among children. *Bulletin of the Chernihiv National Pedagogical University*, 133, 204-207.

Список використаних джерел

- [1] Алексеєнко Т. Ф. Булінг і мобінг: причини розвитку і шляхи профілактики. *Особистість у просторі виховних інновацій* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 19 жовт. 2018 р.). Івано-Франківськ : НАІР, 2018. С. 19–25.
- [2] Андреєнкова В. Л., Мельничук В. О., Калашник О. А. Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід : метод. посіб. Київ : Україна, 2019. 132 с.
- [3] Андросюк В. Г., Суденко Ю. А. Проблема булінгу в сучасному юридико-психологічному просторі України. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 216–220.
- [4] Губко А. А. Шкільний булінг як соціально-психологічний феномен. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2013. Вип. 114. С. 46–50. (Серія «Психологічні науки»).
- [5] Іваній О. М. Соціальна та кримінально-правова характеристика булінгу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. Вип. 3. Т. 2. С. 107–110. (Серія «Юридичні науки»).
- [6] Корміло О. Явище булінгу в освітньому просторі. *Проблеми гуманітарних наук*. 2015. Вип. 35. С. 174–187. (Серія «Психологія»).
- [7] Король А. Причини та наслідки явища булінгу. *Відновне правосуддя в Україні*. 2009. № 1–2 (13). С. 84–93.
- [8] Лалак Н. В. Булінг в освітньому середовищі сучасного закладу загальної середньої освіти: теоретичний аспект. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. 2019. № 1. С. 34–36. (Серія «Педагогіка та психологія»). doi: 10.31339/2413-3329-2019-1(9)-34-36
- [9] Лушпай Л. І. Шкільний булінг як різновид суспільної агресії. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. 2013. № 33. С. 85–88. (Серія «Філологічна»).
- [10] Мельничук О. Ф. Правові засоби протидії булінгу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. Вип. 55. Т. 2. С. 44–47. (Серія «Право»).
- [11] Миронюк Т., Запорожець А. Удосконалення заходів протидії булінгу в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2019. № 3 (112). С. 21–28. doi: 10.33270/01191123.21
- [12] Опанасенко Л. А., Саковська В. В. Формування психологічної готовності педагогів і психологів до роботи з проблемою булінгу: тренінгова програма «Знаю, хочу, вмю, відчуваю, дію!» : метод. рек. Миколаїв : Іліон, 2019. 100 с.
- [13] Ожійлова О. Шкільне насильство: сутність, види, профілактика : дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04. Харків, 2011. 229 с.
- [14] Підвальна Ю. В. Соціально-психологічні чинники як основа для формування поведінки жертви та булера. *Збірник наукових праць Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка*. 2020. Вип. 185. С. 143–146. (Серія «Педагогічні науки»). doi: 10.36550/2415-7988-2019-1-185-143-146
- [15] Погорільська Н. І., Головіна А. О., Столяр А. О. Особливості особистісних рис часників шкільного булінгу в підлітковому віці. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. Вип. 1 (1). С. 90–94.
- [16] Полянничко А. Насильство в загальноосвітніх навчальних закладах: сутність, причини поширення, наслідки. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2013. № 35. С. 48–53.
- [17] Поляруш С. І. Поняття та проблема правового захисту від шкільного булінгу. *Актуальні проблеми правової науки і державотворення в 30 Україні в контексті правової інтеграції* : матеріали X Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю підготовки охоронців правопорядку в Харкові (Суми, 20–21 трав. 2017 р.). Суми, 2017. С. 211–213.
- [18] Прібиткова Н. Булінг у закладах освіти: поняття, структура, причини та шляхи подолання. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*: тези доп. VI Міжнар. наук. -практ. конф. (Харків, 1 груд. 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 58–61.
- [19] Проць О. Є., Романків Р. В. Протидія булінгу: правові аспекти захисту дітей від насильства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип. 60. С. 127–130. (Серія «Право»). doi: 10.32782/2307-3322/2020.60.27
- [20] Стельмах С. С. Вікові аспекти виникнення булінгу серед дітей. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. 2016. Вип. 133. С. 204–207. (Серія «Педагогічні науки»).

Psychological Peculiarities of the Behavior of the Buller and the Victim

BURANOV Ihor

Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy
of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2455-4214>

Abstract. Life without conflicts is impossible, and the problem of bullying among adolescents is becoming more and more urgent every day. One of the main prerequisites for violence in the educational space is a respectful attitude to the personality of a teenager. The system of relationships at school is an integral part of the social situation of development, which determines the content and dynamics of all the main personal achievements of the child. It determines the direction of external influences and conditions into the inner essence of a growing personality; these transformations are transformed through the child's feelings and emotional experience. The modality of experiences directly depends on the child's relationships with both peers and adults. The article highlights the features and causes of bullying in educational groups, the role of the teacher in bullying, and describes possible consequences. The purpose of the study is to identify the causes of bullying in the children's team, the tasks are to define the concept of "bullying" and outline the features of its prevention, to find out the main factors that affect the dynamics of bullying of children. The following methods were used to fulfill the tasks: systematization and generalization of philosophical, psychological-pedagogical, scientific-methodological literature on the problems of resolving conflict situations, the method of scientific research, empirical research methods (generalization, comparison). It has been established that in the conditions of modern Ukrainian schools, systematic work on the prevention and cessation of bullying is almost not carried out. The main ways of working with existing episodes of bullying are individual work with those who find themselves in the role of aggressor and victim, as well as work with the classroom community. The main strategies of activity in this direction are determined to increase tolerance and develop self-regulation skills of aggressors, social competence of children who have become the subject of bullying, establishment of an atmosphere of mutual help and support, mutual trust in the classroom

Keywords: bullying; initial mortgage; children; violence; aggression; cyberbullying

DOI: 10.33270/03233201.93
УДК 343.985

Сучасний стан наукових розвідок психологічного портретування (профайлінгу) як психодіагностичного інструментарію

ГАМАН Ірина*

аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0387-550X>

Анотація. Стаття присвячена проблематиці профайлінгу – сучасної технології створення так званого психологічного портрета особи, яка становить інтерес щодо різних сфер суспільного буття. Актуальність дослідження профайлінгу в сучасних умовах розвитку Української держави набула особливої значущості в умовах агресії РФ, що, поряд із повсякденними завданнями протидії злочинності та розшуку правопорушників, сформувало виклики з протидії колабораціонізму, тероризму, ворожій навалі, воєнним злочинам. Розшук й ідентифікація винних осіб на основі створення їхніх психологічних портретів становить мету участі фахівців-профайлерів у досягненні очікуваної перемоги над ворогом. Мета статті полягає в здійсненні теоретико-компілятивного аналізу сучасного наукового та практичного здобутків у сфері профайлінгу, упровадження вітчизняного й зарубіжного досвіду використання профайлінгових технологій, їх адаптації до українського сьогодення. Методологію дослідження визначає низка загальнонаукових методів і фахових психологічних підходів. Зокрема, аналіз, узагальнення, порівняння тощо використано для виокремлення змістовних характеристик наукових публікацій. Системний підхід зумовив формування цілісної та комплексної оцінки наукового здобутку, а контент-аналіз визначив спроможність окреслити найвагоміший внесок дослідників проблеми та перспективність практичного застосування їхніх висновків і пропозицій. Наукова новизна полягає в спрямованій та доцільній селекції наукових і практичних публікацій, висновки яких сприятимуть подальшій експериментальній роботі щодо формування методичного комплексу прийомів профайлінгу для розширення критеріїв уточнення психологічного портретування. Практична значущість статті зумовлена тим, що на основі аналізу конкретних досліджень сформовано уявлення про необхідний комплекс психологічних методів і методик фахового профайлінгу

Ключові слова: психологія; комунікація; інформація; перевірка; правопорушник; психологічний портрет; моральна норма

Історія статті:

Отримано: 20.02.2023
Переглянуто: 24.03.2023
Прийнято: 17.04.2023

Рекомендоване посилання:

Гаман І. Сучасний стан наукових розвідок психологічного портретування (профайлінгу) як психодіагностичного інструментарію. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 93–100. doi: 10.33270/03233201.93.

*Відповідальний автор

Вступ

Проблематика профайлінгу має тривалу передісторію і доволі стислу історію. Створення уявлень про людину на основі вражень від її зовнішності, манер поведінки, особливостей взаємодії із суспільним оточенням, отриманих від сторонніх осіб відомостей притаманне людській спільноті з прадавніх часів. Суспільна мудрість розробляла певні стереотипи оцінювання людей, чим користувалися правителі й мудреці, уважні громадяни та пройдисвіти. Знаний трактат Теофраста «Характери» (IV–III ст. до н.е.) можна вважати першим посібником зі створення психологічних портретів сучасників філософа з притаманною їм антисуспільною поведінкою. Подальший розвиток наук про анатомію, фізіологію людини, її психічний склад дав змогу системніше та більш структуровано створювати описи зовнішності й поведінки осіб. Поняття «психологічний портрет» стало поширеним у психології ще наприкінці XIX століття. Однак лише із середини XX століття сформувалося стале уявлення й утвердилася практика так званого профілювання (психологічного портретування) як науково обґрунтованого переліку окремих і системних характеристик людини.

Використання технологій профайлінгу в різних сферах суспільного буття засвідчує їх дієвість. Потреби суспільства зумовили залучення профайлерів переважно до протидії злочинності з метою розшуку підозрюваних, безвісти зниклих осіб тощо. Однак у сучасній Україні, яка захищає цивілізований світ від варварів XXI століття, до викликів щодо боротьби зі злочинністю додалися виклики щодо виявлення колаборантів, розшуку воєнних злочинців, ідентифікації учасників військових формувань ворога, шпигунів і диверсантів. Зазначене зумовлює актуальність подальшого розвитку теорії та практики профайлінгу, апробації його новітніх технологій, формування когорті вітчизняних фахівців, що сприятиме реалізації надважливих завдань наближення України до європейської спільноти.

Нині не сформовано єдиний підхід до визначення сутності профайлінгу. У зв'язку із цим виникають невизначеності під час трактування використовуваних методів і проблеми під час їх реалізації на практиці, але в поглядах науковців переважає думка, що профайлінг – це «психологічний метод» або сукупність методів. Однак у такому випадку постає питання, на якій підставі профайлінг досліджує криміналістична наука, чому він не є предметом дослідження тільки в межах психологічної науки (Rul, & Martynova, 2018).

Цілком зрозуміло, що профайлінг неможливо дослідити без використання теоретичних напрацювань у галузі психології. Однак якщо суть психологічного портрета зводиться до складання моделі особистості правопорушника та виявлення певних характеристик, пов'язаних з його

поведінкою, то мета профайлінгу під час розкриття та розслідування правопорушень полягає в пошуку винної особи й передбачуваного місця її проживання, а тому використання психологічних знань слід доповнювати напрацюваннями з інших галузей науки (Boldyrieva, 2020). Унаслідок тривалого історичного дискурсу майже всі науковці дійшли думки про те, що профайлінг сприяє визначенню справжніх мотивів людини та формуванню її психологічного портрета.

Мета дослідження полягає в аналізі сучасного стану наукових розвідок психологічного портретування (профайлінгу) як перспективного психодіагностичного інструментарію.

Матеріали та методи

Огляд літератури. Важливі аспекти складання психологічного портрета правопорушника, оцінювання достовірності показань і відомостей опитуваних осіб, визначення їх психоемоційних станів та намірів у професійній діяльності працівників правоохоронних органів висвітлювали такі науковці: В. Болдирева, Ю. Волинський-Басманов, М. Дідковська-Бідюк, О. Кудерміна, О. Цільмак та ін. Водночас аналіз наукових джерел засвідчує, що певні напрями протидії злочинності детальніше розглянуто на предмет використання технології профайлінгу, аніж інші, актуалізовані щодо викликів сьогодення.

Вагомий внесок в опрацювання конкретики, принципів і загальної методології профайлінгу зробили Ю. Рুল і Т. Мартинова (Rul, & Martynova, 2018), які висвітлили сучасні проблеми профайлінгу, довели важливу роль психологічної науки та практики щодо практичного застосування портретування особистості, довели вагомість супутніх сфер знання про людину в забезпеченні дієвості профайлінгових технологій. Уваги в їх напрацюваннях потребує можливість визначення активності людини в системах міжособистісної та міжгрупової взаємодії. Загальні положення та основні напрями сучасного застосування профайлінгових технологій (Boldyrieva, 2020) у практиці боротьби зі злочинністю детально опрацювала К. Болдирева. Авторка зауважує, що ця практика повинна враховувати не синонімічність понять «профайлінг» і «кримінальний аналіз», а ефективно використовувати їх продуктивну взаємообумовленість. Зазначене дає підстави, зокрема, розшифровувати невербальні компоненти, які використовують у міжособистісному спілкуванні. Ґрунтовно здійснено розробку методології та методичних засад профайлінгу в роботах М. Дідковської-Бідюк (2021). Науковиця присвятила низку публікацій та на дисертаційному рівні опрацювала гносеологію профайлінгу, його суспільно-історичне підґрунтя та психологічні засади методик і способів здійснення портретування.

Науковці не оминули увагою й окремі важливі напрями державної безпеки, у яких

методологія профайлінгу може бути застосована в професіографічному, діагностичному та кримінальному напрямках. Зокрема, О. Тихоненко (2020) цілком слушно зауважує про відсутність правового регулювання профайлінгу стосовно забезпечення державної безпеки, конкретики знань, умінь і навичок фахового здійснення портретування осіб. Використання профайлінгу для забезпечення охорони державного кордону обґрунтовано в дослідженні В. Корольова (2019), а вже згадуваний О. Тихоненко (2021) вивчав проблематику портретування в діяльності управління забезпеченням державної безпеки.

Однак переважна більшість сучасного наукового доробку стосується використання профайлінгових технологій в боротьбі зі злочинністю. У роботі В. Казміренка (2020) детально проаналізовано використання закордонною поліцією психологічного портретування, запропоновано перспективні технології і техніки для роботи Національної поліції України. М. Дідковська-Бідюк (2017) обґрунтовує доцільність застосування портретування для забезпечення ефективної профілактики та превенції злочинності, а В. Телійчук і С. Зінченко С. (2020) вбачають позитивний ефект використання профайлінгу в розробленні й реалізації заходів оперативно-розшукової роботи.

Загальні положення застосування портретування в криміналістиці, їх деталізація у вигляді конкретних принципів і методик висвітлено в низці публікацій О. Цільмак (2018, 2019). Авторські методичні рекомендації криміналісти-практики успішно реалізують у діяльності з ідентифікації осіб, причетних до вчинення правопорушень. У контексті окреслення продуктивних технологій профайлінгу необхідно зазначити про роботи О. Колесніченко (2020), О. Галустян та Л. Захаренко (2019), що є практичним керівництвом для ефективного здійснення психологічного портретування.

Значну кількість вітчизняного й зарубіжного наукового доробку присвячено використанню профайлінгу в протидії кіберзлочинності. Зокрема, у роботі О. Зачек і Ю. Дмитрик (2020) відображено особливості профайлінгових технік за відсутності безпосередньо отриманої інформації про особливості осіб і можливості структурування опосередкованої інформації. Доволі цікавий досвід протидії кіберзлочинності з використанням портретування висвітлювали у своїх працях W. Petherick і C. Ferguson (2013), а також B. Woodhouse та W. Petherick (2013) N. Garcia (2023), D. Shinder (2010).

Деякі роботи присвячено своєрідним напрямкам профілювання в боротьбі із сексуальними та серійними злочинами. Результати досліджень D. Canter і R. Heritage (1989), V. Pletenets (2020) можуть бути екстрапольовані на сучасну практику складання психологічного портрета.

Методи дослідження. Дослідження інструментарію профайлінгу здійснено на засадах психолінгвістики, характерології стратегії і тактики комунікацій, розуміння міміки й пантоміміки (емоцій) та аналізу стратегій мислення і поведінки. У статті використано загально- та приватно-наукові методи дослідження феноменології профайлінгу. Зокрема, використано методи порівняння, класифікації, систематизації, абстрагування та конкретизації, які дали змогу ґрунтовно проаналізувати наявну методичну й наукову літературу. За допомогою структурно-компілятивного аналізу узагальнено та конкретизовано сучасний науковий методологічний доробок у сфері портретування. Системний підхід стосувався аналізу технологій профайлінгу з огляду на спорідненість і взаємозв'язок прийомів портретування щодо різних видів правопорушень.

Результати й обговорення

Метою профайлінгу є виявлення специфічних поведінкових реакцій людини, що підвищує ймовірність розпізнавання неправди й обману в процесі спілкування. Методи профайлінгу охоплюють обов'язкові бесіди з людиною і тестування. У HR-практиці також використовують аналіз зовнішності, особливостей вербального вияву, емоцій та невербальних сигналів для виявлення співробітників, які порушують встановлені норми. Цей метод застосовують передусім у процесі добору персоналу (Perlyna, 2011).

Профайлінг є новим напрямом у сучасній вітчизняній юридико-психологічній науці, проте профайлінгові технології активно використовують у зарубіжних країнах, зокрема у США та Ізраїлі, під час забезпечення охорони публічного порядку, пошуку злочинців, запобігання виникненню терористичних й екстремістських загроз тощо. Профілювання особи активно застосовує Федеральне бюро розслідувань США з 1985 року в межах VICAP програми затримання насильницьких злочинців з метою сприяння розкриттю серійних злочинів насильницького характеру.

Історія виникнення психологічного профілювання як методу розпочинається із середини ХХ століття. Основоположником його вважають нью-йоркського психіатра Д. А. Брассела, якого 1956 року залучила поліція США до розслідування серії злочинів, він уперше створив психологічний профіль реального злочинця – Джоша (Жоржа) Метескі.

Після цього метод психологічного профілювання став надзвичайно популярним. До Д. А. Брассела почали звертатися за допомогою детективи різних міст, він брав участь у розслідуванні низки серійних злочинів, зокрема створенні профілю «бостонського душителя». У Квонтико, штат Вірджинія, 1972 року було організовано новий підрозділ у складі ФБР – Behavioral Science Unit.

Із середини ХХ століття психологічне профілювання стало стрімко розвиватися. Зарубіжні й вітчизняні юристи, криміналісти, психологи, психіатри, які присвятили свою професійну діяльність розвитку профайлінгу, на основі прикладних досліджень обґрунтували необхідність використання психологічних методів під час пошуку злочинців. Більшість авторів ототожнюють поняття психологічного портрета і психологічного профілю, проте деякі вчені їх розмежують (Kazmirenko, 2020).

Профайлінг, безумовно, використовує методи, розроблені психологічною наукою, водночас його методологія не ґрунтується на застосуванні тільки приватнонаукових методів, представлених психологічною наукою. Питання про те, у чийй компетенції знаходиться складання профілю, залишається відкритим, оскільки єдиного підходу щодо кваліфікації такого фахівця немає.

На думку О. Діденко, методами отримання психологічного профілю є тестування та бесіда, натомість методами отримання психологічного портрета можна вважати незалежні характеристики, контент-аналіз документів, аналіз продуктів діяльності, бесіду й візуальну психодіагностику. Профіль представляють максимально стисло кількісно-цифровими даними у вигляді графіка, діаграми, гістограми. Його форма є жорстко структурованою. У портреті використовують елементи порівняння та оцінювання, його форма є порівняно стислою. Профіль застосовують під час вивчення та обстеження осіб, які підлягають психодіагностиці та експертизі, водночас портрет використовують в оперативно-розшуковій та слідчій діяльності.

Наприклад, поведінковий відділ ФБР США у діяльності зі складання профілю використовує такий метод, як інтерв'ювання серійних злочинців, уже засуджених і які відбувають покарання за злочини. Крім цього, робота цього відділу ґрунтується на досвіді федеральних агентів, а також емпіричній базі щодо вже вчинених злочинів, зокрема серійних (Woodhouse, & Petherick, 2013).

У Великій Британії сформувався цілком інший підхід до профайлінгу та складання профілю загалом. Англійський психолог і криміналіст Д. Кантер використовував положення з розділу психології, а саме психології навколишнього середовища (environmental psychology), а також зосереджував увагу на географії вчинення злочинів. Він сформулював теорію кіл (circle theory), суть якої полягає у виявленні закономірностей між місцем вчинення злочинів і місцем передбачуваного проживання злочинця. Згідно з припущенням Д. Кантера, зона вчинення злочинів відповідає тому образу місцевості, який закарбувався в пам'яті злочинця та охоплює маршрут до місця злочину (ментальна карта) (Canter, & Heritage, 1989).

Д. Кантер розкритикував американський підхід, зауваживши, що поділ злочинців на організованих/дезорганізованих є необґрунтованим. По-перше, емпірична база є недостатньою для того, щоб виводити певні закономірності (загалом було опитано 36 злочинців). По-друге, підготовка до інтерв'ювання є індивідуальною: питання опрацьовували з огляду на особистісні характеристики кожного злочинця. По-третє, не розроблено загальний підхід до формування питань, отже, висновки про певну категорію злочинців (організований/дезорганізований) належно не аргументовані, оскільки немає єдиної бази для формування класифікації злочинців.

У зарубіжній практиці методи, що застосовують у профайлінгу, різняться. Попри те, що на етапі становлення профайлінг визначали як засіб, що сприяє розслідуванню злочинів (investigation tool), нині він є визнаною методикою, що прогнозує поведінку злочинця та місце його можливого проживання. Слід зазначити, що профайлінг сформував підґрунтя такого напрямку, як поведінковий аналіз слідів злочинів (behavioral evidence analysis), який пропонує перейти від абстрактної статистики й наявних типологій злочинної поведінки до аналізу слідів конкретного злочину. Розробники цього підходу стверджують, що поведінковий аналіз, на відміну від класичного профайлінгу, ґрунтується на дедуктивному аналізі слідів, залишених на місці злочину, доказів у кримінальному провадженні й місця злочину (Shinder, 2010).

Аналізуючи наукові розвідки у галузі психологічного портретування, слід зауважити, що в різні роки застосовували різні методичні підходи до встановлення зв'язку між ознаками злочину й злочинця, зокрема криміналістичний (Л. Видонов – «типові версії», Г. Густов – «програмно-цільові методи»); психіатричний (О. Бухановський – «проспективний портрет»); кримінологічний (Ю. Антонян – «розшукові профілі», О. Скрипніков – «профіль злочинця»); психологічний (О. Анфіногенов – «психологічний профіль»). До профайлінгових психотехнік належить застосування різних технік спілкування і впливу на потенційного правопорушника з метою швидкого встановлення контакту й отримання необхідної інформації.

Для створення психологічного портрета невідомої особи використовують такі матеріали, як кольорові збільшені фотокартки місця події із зображенням жертви, її поранень, зроблені з різних ракурсів. Усі знахідки з місця злочину разом з ретельним вивченням деталей з фотодокументації надають можливість встановити взаємозв'язок об'єктів з імовірним перебігом подій. Крім того, важливою складовою є матеріали розтину трупа та їх дослідження або матеріали судово-медичної експертизи (якщо жертва лишилася живою). Розтин дає змогу оцінити пошкодження, виявити, яким предметом, як і з якою силою їх було завдано, які з них могли

стати причиною смерті жертви. Локалізація пошкоджень дає підстави для висновку, чи застали жертву зненацька, чи є сліди боротьби. Кількість поранень може свідчити про те, чи було їх завдано посмертно, крізь одяг або в ділянку неприкритої шкіри тіла. Загальна картина пошкоджень дає змогу дійти висновку про душевний стан злочинця та наявність яких-небудь стосунків між ним і жертвою (Кароог, & Chowdhry, 2018).

Більшість учених вважає, що основними напрямками дослідження особи, яка планує вчинити правопорушення, є наявність певних підозрілих характеристик. Вивчення та систематизація ознак зовнішності в підозрюваних, їхніх поведінці, документах, речах особи дає змогу створити профіль потенційно небезпечного злочинця, на підставі якого кожна людину можна класифікувати як безпечну чи потенційно небезпечну (Didkovska-Bidiuk, 2021). Під час проведення слідчих дій (допиту чи очної ставки) необхідно спрямувати увагу на «докази злочинної поведінки», такі як загальна неадекватність психологічного стану, неприродність і награність у поведінці під час контактів з працівниками правоохоронних органів, відчуженість від того, що відбувається довкола (симптом суїцидальної людини, що притаманний низці сексуальних злочинців і терористів).

Автограф відображає унікальні аспекти поведінки правопорушника, які виявляються у зв'язку з його внутрішніми переживаннями та фантазіями. Одні злочинці залишають автограф усвідомлено, демонструючи свої почуття, силу й невразливість, зневажливе ставлення до правоохоронних органів. Автографи інших, навпаки, розраховані не на зовнішніх спостерігачів, а для власного задоволення. До виявів почерку належать певні знаки, залишені на місці злочину, поранення, завдані в конкретні частини тіла жертви, повторюваний вибір місця та часу вчинення злочину тощо.

Вивчення результатів наукових розвідок дає змогу виокремити авіаційний профайлінг як психодіагностичний метод визначення осіб, схильних до антигромадської поведінки (перебувають у стані алкогольного, наркотичного сп'яніння), а також які готуються до вчинення злочинів (наприклад, терористичних актів) в аеропорту. Авіаційний профайлінг зводиться до діагностування асоціального стану пасажирів з метою виявлення відхилень від нормальної поведінки, що своєю чергою призводить до встановлення злочинця або особи, що порушує громадський порядок (наприклад, розкриття дрібного хуліганства в межах припинення адміністративних правопорушень).

Видається цікавим використання методу географічного профайлінгу, що ґрунтується насамперед на загальнонаукових методах, зокрема математичних. Разом з математичними

методами використовують напрацювання в галузі поведінкової психології, пов'язані із соціальною географією (перевагу вибору певних місць, маршрут пересування жителів містом відповідно до їхніх симпатій тощо). Розроблено формули для визначення місця проживання злочинця.

Профайлінг у сфері інформаційної безпеки аналізує кадрові ризики й загрози витоку комерційно важливої інформації за межі компанії, а також вивчає лояльність співробітників компанії до встановленого режиму політики інформаційної безпеки. Метод центрографії ґрунтується на теорії соціальної географії, її методи застосовують у вітчизняній соціології. Крім того, цей метод досліджує соціальні явища незалежно від специфіки культурних, соціальних і географічних особливостей певної території.

Науково-дослідний профайлінг – науковий напрям, який швидко розвивається, його постійно доповнюють сучасними науковими теоріями і фактами. Значну кількість досліджень присвячено технологіям зчитування емоцій та дистанційної детекції брехні. Завдяки цьому інструменти профайлінгу використовують не тільки співробітники спецслужб, а й департаменти безпеки комерційних організацій. Основним завданням типологічного профайлінгу є створення практичних психотипологій, необхідних для швидкого визначення типу людини та її основних особистісних рис, на цій підставі формують найбільш імовірні поведінкові моделі її дій у ситуаціях, що цікавлять слідство.

Готельний профайлінг вивчає особливості міжкультурної та міжетнічної комунікації та сприйняття, а також особливості суб'єктивного сприйняття сервісу й гостинності різними народами та культурами. Бізнес-профайлінг застосовує методики й технології профайлінгу в повсякденних бізнес-комунікаціях і переговорах для завдань оперативної психодіагностики партнера за переговорами й оптимізованого пошуку спільного інтересу та бізнес-переваг, водночас технології без інструментальної детекції брехні дають змогу достовірно визначити щирість декларованих намірів партнерів і забезпечити прозорість переговорів та взаємодії.

Банківський профайлінг створює технології банківського оцінювання ризиків, його застосовують для зниження ризиків втрати під час кредитування громадян і юридичних осіб. Банківський профайлінг ґрунтується на аудитах й бізнес-методиках. Співробітник, що володіє навичками профайлінгу, прораховує ризики неповернення кредитних коштів під час подання заявки або після співбесіди з передбачуваним позичальником. Страховий профайлінг сприяє виявленню шахраїв і допомагає викривати схеми, спрямовані на отримання незаконної вигоди на момент звернення в страхову компанію або в разі настання страхового випадку.

Наукові дослідження, здійснені останніми роками у сфері кримінальної психології, криміналістики, теорії управління та інших прикладних галузях юридичної науки, визначають, що основними завданнями профайлінгу є:

убезпечення відповідних об'єктів від зовнішніх і внутрішніх загроз та окремих осіб;

запобігання, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень на підґрунті типових профілів злочинців;

виявлення потенційно криміногенних осіб, від яких можливо очікувати вчинення кримінальних правопорушень;

супроводження окремих видів діяльності;

створення профілів фігурантів оперативно-розшукового та кримінальних проваджень, а також кримінально активних осіб;

вивчення особистостей та рівня довіри до них, яким надають доступ до відповідних важливих документів і корпоративної, службової інформації, а також до даних обмеженого користування;

моніторинг особистісних характеристик на відповідність кандидата запропонованій посаді тощо.

Висновки

Проаналізовано генезу розвитку профайлінгу, розглянуто основні напрями наукових досліджень з цієї проблематики. Сформульовано висновок про те, що становлення методу профайлінгу передбачало тривалий шлях удосконалення. В умовах сьогодення він допомагає забезпечити безпеку шляхом попередження правопорушень,

виявлення злочинців чи інших підозрілих осіб, які можуть вчинити суспільно небезпечне діяння, виявлення потенційних загроз і ризиків.

З-поміж головних переваг упровадження профайлінгу в Україні можна виокремити такі:

1. Оптимізування механізмів попередження, виявлення правопорушень, адже попередження є не таким ресурсозатратним способом боротьби зі злочинністю, зокрема й щодо виявлення потенційних загроз.

2. Інформаційне наповнення дає змогу формувати точніші висновки та прогнози в певній ситуації.

3. Завдяки впровадженню цього методу можливий обмін наявною інформацією про наявні ризики в державі, які були виявлені як правоохоронними органами, так і приватними структурами. Тобто за цієї умови можливе попередження правопорушень на всіх рівнях, а також є застереженням для інших.

4. Налагодження механізмів моніторингу криміногенної ситуації безпосередньо в органах Національної поліції, що сприятиме якомога ефективнішому використанню наявної інформації.

5. Унаслідок запровадження профайлінгу можливе застосування обміну інформацією на міжнародному рівні стосовно тенденцій та наявних ризиків (наприклад, обмін інформацією про транснаціональні злочинні організації, які завдають шкоди всім державам, де вони здійснюють свою діяльність). Зазначені переваги не є вичерпними, адже метод використовують у всіх сферах суспільного життя, що надає йому універсальності.

References

- [1] Boldyrieva, K.Yu. (2020). *Profiling method in crime fighting practice*. Odesa.
- [2] Canter, D., & Heritage, R.A. (1989). Multivariate Model of Sexual Offence Behavior. *The Journal of Forensic Psychiatry*, 1. 61-74.
- [3] Didkovska-Bidiuk, M.V. (2017). Profiling as a method of prevention of illegal actions. *Legal psychology*, 2(21), 165-175.
- [4] Didkovska-Bidiuk, M.V. (2021). *Psychological and legal principles of the use of profiling in the activities of the National Police* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine).
- [5] Garcia, N. The use of criminal profiling in cybercrime investigations. Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Science in Cybersecurity. (n.d.). Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/327187114>
- [6] Halustian, O.A., & Zakharenko, L.M. (2019). *Profiling technologies in investigative activity*. O.I. Motliakh (Eds.). Kyiv: Osvita Ukrainy.
- [7] Kapoor, P., & Chowdhry, A. (2018). Salivary signature in forensic profiling: A scoping review. *Journal of Forensic Dental Sciences*, 3(10), 123-127. doi: 10.4103/jfo.jfds_30_18
- [8] Kazmirenko, V.P. (2020). Use of profiling technologies by the police of foreign countries. *Scientific bulletin of public and private law*, 6(1). 178-182. doi: 10.32844/2618-1258.2020.6-1.45
- [9] Kolesnichenko, O.S. (2020). Profiling technologies in the activities of national police officers. *Scientific bulletin of public and private law*, 6, 203-208. doi: 10.32844/2618-1258.2020.6-1.48
- [10] Korolev, V. (2019). Application of profiling on the state border of Ukraine. *Enterprise, economy and law*, 3, 327-330.
- [11] Perlyna, Dzh. (Eds.). (2011). *Issues of ethnic profiling in police activity: analysis of modern Western literature*. Lviv: Astrolabia.
- [12] Petherick, W. (Ed.). (2013). Profiling and serial crime: Theoretical and practical Issues. In *Profiling and Serial Crime: Theoretical and Practical Issues* (3rd ed.). Elsevier. doi: 10.1016/B978-1-4557-3174-9.00019-7

- [13] Petherick, W., & Ferguson, C. (2013). Behavioral consistency, the homology assumption, and the problems of induction / W. Petherick (Ed.). In *Profiling and Serial Crime: Theoretical and Practical Issues* (3rd ed.). Elsevier. doi: 10.1016/B978-1-4557-3174-9.00003-3
- [14] Pletenets, V.M. (2020). Features of the use of profiling in detecting evidence of resistance to an investigation. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*, 5(57), 40-44.
- [15] Rul, Yu.V., & Martynova, T.O. (2018). *Psychology of profiling*. Kyiv: Personal.
- [16] Shinder, D. (2010). Profiling and categorizing cybercriminals. Tech & Work on July 19. Retrieved from <https://www.techrepublic.com/blog/it-security/profiling-and-categorizing-cybercriminals/>
- [17] Shynkarenko, I., Spitsyn, H., & Podzolkova, T. (2021). Moral and legal challenges regarding the use of profiling in the fight against crime. *Scientific Bulletin of the National Academy of Sciences*, 2, 298-306. doi: 10.31733/2078-3566-2021-6-298-306
- [18] Teliichuk, V.H., & Zinchenko, S.S. (2020). Regarding the use of profiling in operational and investigative activities by criminal police units of the National Police of Ukraine. *Legal bulletin*, 12, 184-193. doi: 10.32850/LB2414-4207.2020.12.25
- [19] Tsilmak, O.M. (2018). Implementation of forensic profiling in the activities of the National Police of Ukraine. *Cybersecurity in Ukraine: legal and organizational issues: materials of III Vseukr. science and practice conference* (pp. 67-68). Odesa: Odessa. derzh. un-t vnutr. sprav.
- [20] Tsilmak, O.M. (2019). General provisions of forensic profiling. *Legal psychology: scientific journal*, 1(24), 54-61. doi: 10.33270/03192401.54
- [21] Tykhonenko, O.O. (2020). Issues of profiling within the framework of state security management. *Law and public administration*, 3, 82-89. doi: 10.32840/pdu.2020.3.12
- [22] Tykhonenko, O.O. (2021). *Mechanisms of profiling in the field of detection of threats in state security* (Doctoral dissertation, Kharkiv, Ukraine).
- [23] Woodhouse, B., & Petherick, W. (2013). Metacognition in criminal profiling / In W. Petherick (Ed.). In *Profiling and Serial Crime: Theoretical and Practical Issues* (3rd ed.). United Kingdom: Elsevier. doi: 10.1016/B978-1-4557-3174-9.00010-0
- [24] Zachek, O.I., & Dmytryk, Yu.I. (2020). Application of profiling to combat cybercrime. *Social and legal studies*, 4(10), 94-100. doi: 10.32518/2617-4162-2020-4-94-100

Список використаних джерел

- [1] Болдирева К. Ю. Метод профайлінгу у практиці боротьби зі злочинністю. Одеса, 2020. 36 с.
- [2] Canter D., Heritage R. A Multivariate Model of Sexual Offence Behavior. *The Journal of Forensic Psychiatry*. 1989. Vol. 1. P. 61–74.
- [3] Дідковська-Бідюк М. В. Профайлінг як метод профілактики протиправних дій. *Юридична психологія*. 2017. № 2 (21). С. 165–175.
- [4] Дідковська-Бідюк М. В. Психолого-правові засади використання профайлінгу в діяльності Національної поліції : дис. ... д-ра філософії : 053. Київ, 2021. 189 с.
- [5] Garcia N. The use of criminal profiling in cybercrime investigations. Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Science in Cybersecurity. URL: <https://www.researchgate.net/publication/327187114>
- [6] Галустян О. А., Захаренко Л. М. Технології профайлінгу в слідчій діяльності : метод. рек. / за заг. ред. О. І. Мотляха. Київ : Освіта України, 2019, 45 с.
- [7] Karoor P, Chowdhry A. Salivary signature in forensic profiling: A scoping review. *Journal of Forensic Dental Sciences*. 2018. No. 3 (10). P. 123–127. doi: 10.4103/jfo.jfds_30_18
- [8] Казміренко В. П. Використання технологій профайлінгу поліцією зарубіжних країн. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 6. Т. 1. С. 178–182. doi: 10.32844/2618-1258.2020.6-1.45
- [9] Колесніченко О. С. Технології профайлінгу у діяльності працівників національної поліції. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Вип. 6. С. 203–208. doi: 10.32844/2618-1258.2020.6-1.48
- [10] Корольов В. Застосування профайлінгу на державному кордоні України. *Підприємство, господарство і право*. 2019. № 3. С. 327–330. (Серія «Криміналістика»).
- [11] Проблематика етнічного профайлінгу в діяльності поліції: аналіз сучасної західної літератури : наук.-практ. вид. / за заг. ред. Дж. Перлина. Львів : Астролябія, 2011. 632 с.
- [12] Profiling and serial crime: Theoretical and practical Issues / W. Petherick (Ed.). 3rd ed. Elsevier, 2013. doi: 10.1016/B978-1-4557-3174-9.00019-7
- [13] Petherick W., Ferguson C. Behavioral consistency, the homology assumption, and the problems of induction / W. Petherick (Ed.). In *Profiling and Serial Crime: Theoretical and Practical Issues*. 3rd ed. Elsevier, 2013. P. 37–61. doi: 10.1016/B978-1-4557-3174-9.00003-3
- [14] Pletenets V. M. Features of the use of profiling in detecting evidence of resistance to an investigation. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. 2020. No. 5 (57). P. 40–44.

- [15] Рупль Ю. В., Мартинова Т. О. Психологія профайлінгу : навч. посіб. Київ : Персонал, 2018. 236 с.
- [16] Shinder D. Profiling and categorizing cybercriminals. Tech & Work on July 19, 2010. URL: <https://www.techrepublic.com/blog/it-security/profiling-and-categorizing-cybercriminals/>
- [17] Шинкаренко І., Спіцин Г., Подзолкова Т. Моральні та правові виклики щодо використання профайлінгу в протидії злочинності. *Науковий вісник ДДУВС*. 2021. Спецвип. № 2. С. 298–306. doi: 10.31733/2078-3566-2021-6-298-306
- [18] Телійчук В. Г., Зінченко С. С. Щодо застосування профайлінгу в оперативно-розшуковій діяльності підрозділами кримінальної поліції Національної поліції України. *Юридичний бюлетень*. 2020. Вип. 12. С. 184–193. doi: 10.32850/LB2414-4207.2020.12.25
- [19] Цільмак О. М. Загальні положення криміналістичного профайлінгу. *Юридична психологія*. 2019. № 1 (24). С. 54–61. doi: 10.33270/03192401.54
- [20] Цільмак О. М. Запровадження криміналістичного профайлінгу у діяльність органів Національної поліції України. *Кібербезпека в Україні: правові та організаційні питання* : матеріали III Всеукр. наук.-практ. конф. (Одеса, 30 листоп. 2018 р.). Одеса : Одес. держ. ун-т внутр. справ, 2018. С. 67–68.
- [21] Тихоненко О. О. Проблематика профайлінгу в рамках управління державною безпекою. *Право та державне управління*. 2020. № 3. С. 82–89. doi: 10.32840/pdu.2020.3.12
- [22] Тихоненко О. О. Механізми профайлінгу в сфері виявлення загроз в державній безпеці : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.05. Харків, 2021. 287 с.
- [23] Woodhouse B., Petherick W. Metacognition in criminal profiling / W. Petherick (Ed.). In *Profiling and Serial Crime: Theoretical and Practical Issues*. 3-rd ed. United Kingdom : Elsevier, 2013. P. 185–206. doi: 10.1016/B978-1-4557-3174-9.00010-0
- [24] Зачек О. І., Дмитрик Ю. І. Застосування профайлінгу для протидії кіберзлочинності. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 4 (10). С. 94–100. doi: 10.32518/2617-4162-2020-4-94-100
-

The Current State of Scientific Research on Psychological Portraiture (Profiling) as a Psychodiagnostic Toolki

HAMAN Iryna

Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0387-550X>

Abstract. The article is devoted to the problem of profiling - a modern technology of creating a so-called psychological portrait of a person who is of interest in various spheres of social life. The relevance of profiling research in the modern conditions of the development of the history of Ukraine has gained special importance in connection with the difficult times of aggression of the Russian Federation, which, along with the daily tasks of fighting crime and searching for offenders, formed challenges regarding countering collaborationism, terrorism, enemy invasion, war crimes. The search and identification of guilty persons based on the creation of their psychological portraits is an important goal of the participation of profilers in achieving the expected victory over the enemy. The purpose of the article is to carry out a theoretical-compilative analysis of modern scientific and practical achievements in the field of profiling, borrowing accumulated domestic and foreign experience in the use of profiling technologies, their adaptation to the Ukrainian present. The methodology of work on the article is determined by a number of general scientific methods and professional psychological approaches. In particular, analysis, generalization, comparison, etc. are used in determining the content characteristics of scientific publications. The systematic approach led to the formation of a holistic and comprehensive assessment of scientific achievement, and the content analysis determined the ability to outline the most significant contribution of researchers to the problem and the prospects for practical application of their conclusions and proposals. The scientific novelty consists in a targeted and expedient selection of scientific and practical publications, the conclusions of which will contribute to the author's further experimental work on the formation of a methodological complex of profiling techniques in order to expand the criteria for clarifying psychological portraiture. The practical significance is determined by the fact that an idea was formed about the necessary set of psychological methods and methods of professional profiling, based on the analysis of specific studies

Keywords: communication; information; profiling; verification; offender; forensic profiling; psychological portrait; moral standard

DOI: 10.33270/03233201.101
УДК 159.98

Передумови легітимного вияву агресії в професійній діяльності поліцейських

КОВАЧ Ольга*

аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8861-8328>

Анотація. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю комплексного вивчення особистості правоохоронця відповідно до вимог професійної діяльності в сучасних умовах. У науковому дослідженні використано комплекс методів, зокрема теоретичні (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та інтерпретація літературних джерел і теоретичних підходів з обраної проблематики), емпіричні (опитування, тестування), математикостатистичні. Для обробки емпіричних даних застосовано метод кількісного аналізу (кореляційний аналіз). Методичне забезпечення психодіагностичного дослідження здійснено за допомогою таких методик: авторська анкета «Агресія в діяльності поліцейського»; «Опитувальник агресивності» Басса–Дарки; «Опитувальник РСК» Дж. Роттера; опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. І. Моросанової; опитувальник рівня легітимізації агресії «ЛА-44»; методика «Hand-test» Е. Вагнера. Згідно з результатами дослідження, легітимізовану агресію в професійній діяльності поліцейських визначено в прийнятності та виправданості різних форм агресивної поведінки шляхом атрибуції суспільно схвалюваного (легітимного) статусу. За результатами дослідження сформульовано висновок, що ставлення до вияву агресії в діяльності працівника поліції неоднозначне, водночас є неприйнятним і набуває легітимного статусу залежно від ситуації. Причинами вияву агресії можуть бути висловлювання на адресу поліцейського, які принижують його честь і гідність, відчуття несправедливості й складнощі саморегуляції поліцейського в критичних ситуаціях. Агресія є виправданою (легітимізується) в службовій діяльності, зокрема в ситуаціях, коли чинять агресивні дії щодо поліцейського та здійснюють непокору його законним вимогам. За допомогою кореляційного аналізу виявлено передумови легітимного вияву агресії правоохоронцями. Поліцейські, які мають високий рівень агресивності, можуть вдаватися до схвалення різних форм агресії, надаючи їм легітимного статусу. Домінування зовнішнього локусу контролю негативно позначається на усвідомленій саморегуляції поліцейського, самостійності, гнучкості й адекватності реакцій поліцейських, що може перешкоджати досягненню мети та ефективності виконання службових обов'язків через надмірний, неконтрольований вияв агресії. Перспективою подальших досліджень є розроблення рекомендацій щодо запобігання перевищенню службових обов'язків. У науковому дослідженні: 1) емпірично вивчено передумови легітимного вияву агресії в діяльності поліцейських; 2) виявлено зв'язок між показниками методик за допомогою кореляційного аналізу. Практична значущість полягає у визначенні шляхів формування уявлень майбутніх правоохоронців про легітимізовану агресію в процесі професійної підготовки

Ключові слова: правоохоронець; агресивна поведінка; рівень агресивності; Національна поліція України; саморегуляція поведінки; небезпека; конфлікт; індекс агресивності

Історія статті:

Отримано: 23.02.2023
Переглянуто: 13.03.2023
Прийнято: 28.04.2023

Рекомендоване посилання:

Ковач О. Передумови легітимного вияву агресії в професійній діяльності поліцейських. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 101–111. doi: 10.33270/03233201.101.

*Відповідальний автор

Вступ

Виконання службових обов'язків працівниками поліції пов'язано з підвищеним рівнем ризику, перебуванням у ситуаціях реальної загрози життю та здоров'ю, спілкуванням з агресивними правопорушниками, використанням примусу чи погрозою його застосування. Здійснення функцій правопорядку та захисту мирного співіснування людей є майже неможливим без вияву агресії. Агресія певною мірою забезпечує ефективність виконання поставлених завдань, адаптації в складних й екстремальних ситуаціях, є умовою збереження життєдіяльності поліцейського та громадян. Тому агресивні вияви в діяльності поліцейського іноді є безкарним і навіть заохочуваним різновидом насильницьких дій – так званою легітимізованою агресією. Проте часте використання легітимного права на застосування агресії потенційно є сигналом до перевищення службових обов'язків.

Проблемні аспекти професійної діяльності поліцейських досліджували такі українські вчені: Д. О. Александров, Л. І. Казміренко, М. В. Костицький, С. Д. Максименко, В. В. Рибалка, В. О. Татенко та ін. Особливості саморегуляції психічних станів, агресивності правоохоронців вивчали В. О. Андросюк, Л. М. Балабанова, І. О. Віденєєв, С. М. Миронець, Н. Е. Мілорадова, Г. В. Попова, Н. Саппа, О. В. Тімченко. Агресія переважно виявляється в конфлікті взаємодій поліцейського з іншими особами, у ситуаціях конфронтації та суперництва, тож комунікативні аспекти в діяльності працівників поліції аналізували у своїх працях В. Г. Андросюк, Ю. М. Антонян, М. І. Єникеев, О. І. Кудерміна, В. Г. Лукашевич, В. А. Носков, О. В. Романенко та ін. Посилену увагу спрямовано на різні аспекти комунікативної компетентності поліцейських: особливості професійного спілкування (Kudermyna, 2019); формування навичок медіації (Romanenko, 2022); імідж поліцейського (Okhrimenko, & Martenko, 2021); специфіку комунікації працівників патрульної поліції (Lytvyn, 2019); комунікативні компетенції слідчих органів досудового розслідування (Hrub, 2018).

Учені констатують дуальність вимог до працівника поліції у вияві агресії: її необхідно виявляти так, щоб сприяти виконанню службових обов'язків і не виходити за межі дозволеності. Складність визначення меж дозволеності та заборон у виявах агресії створює необхідність комплексного аналізу проблеми й емпіричного дослідження передумов легітимного вияву агресії в діяльності працівників поліції.

Матеріали та методи

Метою статті є визначення передумов легітимного вияву агресії в діяльності поліцейських. Відповідно до мети окреслено завдання: 1) емпірично дослідити передумови легітимного вияву агресії в діяльності поліцейських. 2) виявити зв'язки між показниками методик за допомогою кореляційного аналізу.

Результати й обговорення

У професійній діяльності працівника поліції агресія може сприяти ефективності виконання завдань, швидкій адаптації в критичних ситуаціях, виконувати захисну та оборонну функції. Проте, з огляду на особливість службової діяльності поліцейських, де постійні ситуації конфронтації та суперництва, перебування в конфліктній взаємодії з іншими особами, небезпечна обстановка й тиск громадськості можуть провокувати деструктивну агресивність. Така агресивність має негативний контекст, підвищує конфліктність, перешкоджає конструктивній взаємодії, може спричиняти помсту, самоствердження, примус (Hrub, 2018).

Активне використання поліцейськими права (легітимного статусу) на агресію, що схвалюється або умовно схвалюється соціумом, може свідчити про загальний високий рівень агресії, зокрема про можливий вихід за межі дозволеного (Medvediev, 2019). А це неприпустимо, адже професійна діяльність вимагає від поліцейського дисциплінованості, організованості, справедливості та відповідальності (Tsilmak, 2020; Shevchenko, & Shlomin, 2019). Оскільки є амбівалентність вимог до агресивності працівників поліції, складно провести межу між дозволеними формами вияву агресії та агресією, яка може завдати шкоди. Імовірно, для досягнення цього балансу працівник правоохоронних органів повинен володіти високим рівнем саморегуляції, відповідальності, мати якісну професійну підготовку та високий емоційний потенціал.

Наше дослідження, на якому ґрунтується ця публікація, проведено на базі Національної академії внутрішніх справ (НАВС). Вибірка досліджуваних становила 100 респондентів – працівників Національної поліції, які проходили курси підвищення кваліфікації.

Під час дослідження використано такий психодіагностичний інструментарій: авторська анкета «Агресія в діяльності поліцейського»; «Опитувальник агресивності» Басса-Дарки; «Опитувальник РСК» Джуліана Роттера; опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. І. Моросанової; опитувальник рівня легітимізації агресії «ЛА-44» та проєктивна методика «Hend-test» Е. Вагнера.

Респондентам було запропоновано авторську анкету «Агресія в діяльності поліцейського», що мала на меті виявити ставлення до вияву агресії (легітимізації агресії) у професійній діяльності. Анкета містила запитання із закритими та відкритими варіантами відповідей.

За результатами анкетування виявлено, що в дослідженні взяли участь поліцейські з різним стажем роботи, зокрема: 40 % – працівники поліції зі стажем до 5 років; 43 % – зі стажем роботи від 6 до 10 років, 17 % – понад 11 років трудової діяльності у правоохоронних органах (рис. 1).

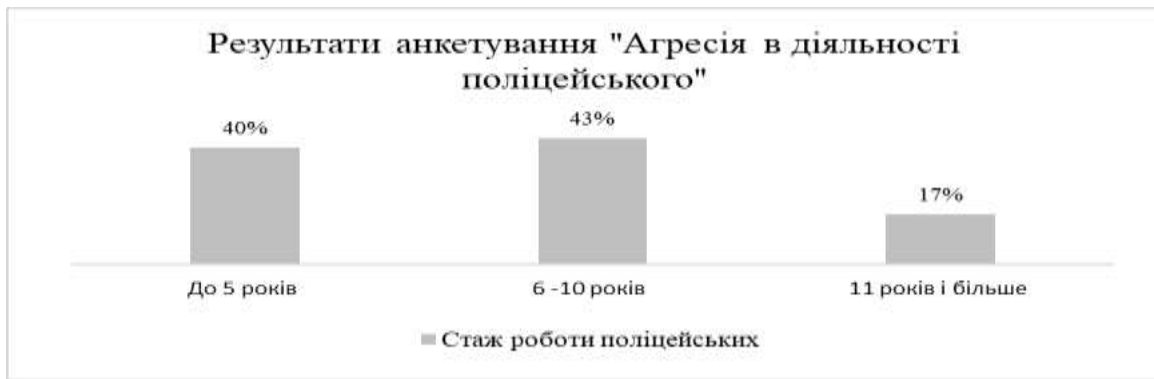

Рис. 1

За результатами опитування, більша частина респондентів (59 %) вважають агресію недопустимою в діяльності працівника поліції. Проте в ситуаціях, коли є загроза для життя та здоров'я поліцейського чи інших людей, агресія є не тільки можливістю захистити себе та інших, а й ефективним інструментом для виконання

завдання. Таку позицію мають 77 % респондентів.

За допомогою анкетування виявлено, що 83 % опитаних за період служби в поліції були свідками вияву агресії колегами, проте лише 14 % вважають, що агресія допомагає їм у професійній діяльності (на рис. 2).

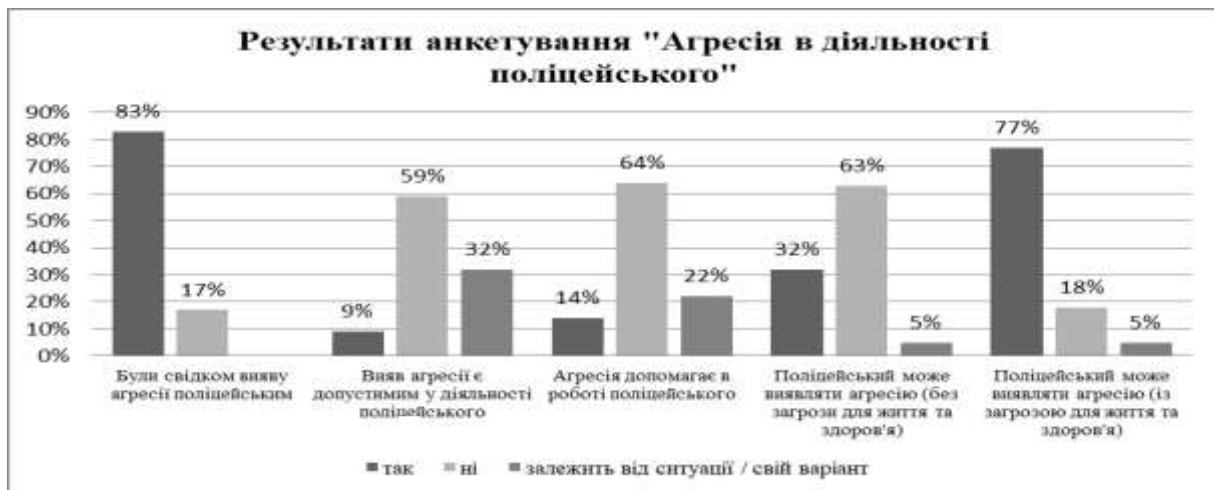

Рис. 2

На підставі аналізу відповідей респондентів визначено передумови вияву агресії в професійній діяльності. Більше ніж половина опитаних (54 %) ладні виявити агресію, спровоковану висловлюванням осіб, які принижують честь і гідність поліцейського, його сім'ю та близьких. Значущими передумовами є відчуття несправед-

ливості (38 %) і складнощі саморегуляції (30 %), зокрема, складність приборкати злість, лють, гнів, роздратування. Менший відсоток припадає на відповіді респондентів, які пов'язані з відчуттям правоти та власного статусу (17 %); страхом і небезпекою (15 %); відчуттям безсилля та безпорадності (12 %) (рис. 3).

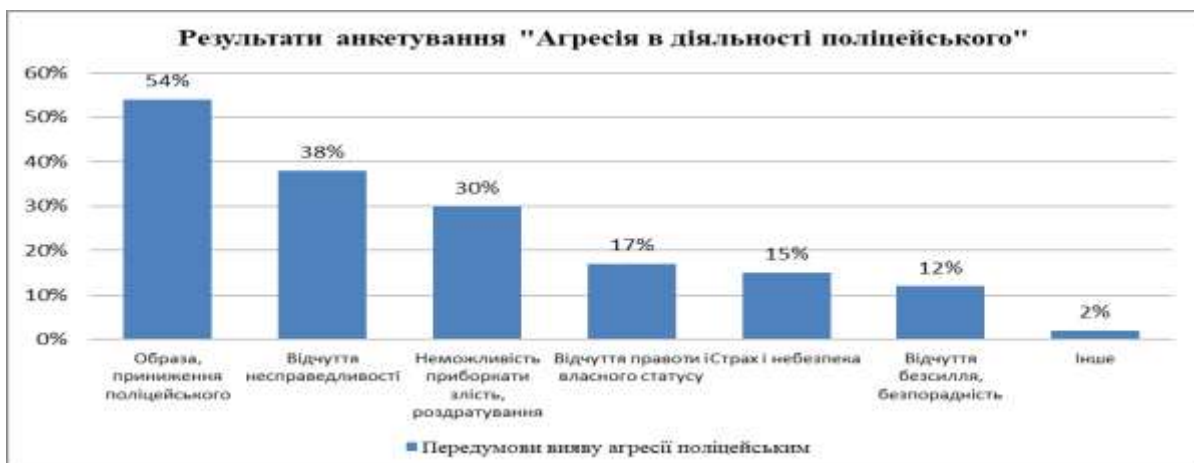

Рис. 3

Для визначення ефективності (легітимізації) вияву агресії в професійній діяльності поліцейських було запропоновано запитання з відкритими

відповідями. Типові відповіді респондентів зібрано в підгрупи (рис. 4).

Рис. 4

На підставі відкритих відповідей респондентів виокремлено групи ситуацій, де вияв агресії працівником поліції є ефективним (легітимним):

1. У ситуації конфлікту й агресії, спрямованої до поліцейського (у разі нападу зі зброєю, групою осіб, погроз фізичною розправою, чіпляння за службову форму працівника поліції, агресивного спілкування). Легітимність агресивних дій поліцейського в таких ситуаціях вбачають 41 % опитаних.

2. Непокоря законним вимогам працівника поліції під час виконання службових повноважень (у разі затримання зі зброєю, масових громадських конфліктів, сімейних конфліктів, для припинення агресії (фізичної та вербальної) до інших осіб). У таких ситуаціях агресія є допустимою на думку 29 % респондентів.

3. У процесі спілкування з особами, які перебувають під впливом психоактивних речовин (спілкування працівника поліції з особами, які знаходяться в стані алкогольного, наркотичного сп'яніння, порушують публічний порядок або вчиняють злочинні дії). Правомірність агресії в таких ситуаціях визнають 17 % опитаних.

4. Вияв агресії як крайнього заходу – коли іншими методами вирішити ситуацію неможливо (для захисту життя та здоров'я власного й інших громадян). Такий підхід поділяють 9 % респондентів.

5. Позиція щодо недопустимості вияву агресії працівниками поліції в жодних ситуаціях і формах притаманна лише 2 % респондентів.

Отже, за результатами анкетування можна дійти таких висновків. Агресія не є допустимою, якщо про неї йдеться загалом, адже її сприймають

як поведінку неналежну та неприйнятну в суспільстві й діяльності працівника правоохоронних органів. Проте, коли моделюють конкретну ситуацію чи завдання, яке пов'язане з ризиком і небезпекою, агресія набуває легітимного статусу. Передумовами вияву агресії поліцейськими можуть бути здебільшого висловлювання, які принижують його честь і гідність, провокують відчуття несправедливості й складнощі саморегуляції в критичних ситуаціях, зокрема, складнощі в приборканні роздратування, злості, гніву. Легітимний статус вияву агресії поліцейськими надають у ситуаціях, коли чинять агресивні дії безпосередньо щодо поліцейського (фізичні та вербальні), у ситуаціях непокори законним вимогам працівника поліції чи під час захисту правопорядку, коли його порушують особи, що перебувають під впливом психоактивних речовин.

Проте для визначення передумов легітимізації агресії в діяльності поліцейських анкетування недостатньо, тому в дослідженні використано комплекс стандартизованих методик. Зокрема, для визначення основних деструктивних тенденцій, притаманних особистості, використано «Опитувальник агресивності» Басса-Дарки. Методика надає можливість оцінити 8 типів різних реакцій, а саме: дратівливість, негативізм, образу, підозрливість, вияви фізичної агресії, непрямую агресію, вербальну (мовленнєву) агресію, почуття провини (Kotliar, 2015).

Середні значення за «Опитувальником агресивності» Басса-Дарки (X сер.) і стандартне відхилення висвітлено в табл. 1.

Таблиця 1

Результати дослідження за «Опитувальником агресивності» Басса–Дарки

Тип агресивної поведінки	X сер.	Станд. відхилення
Фізична агресія	5,4	1,9
Непряма агресія	4,4	1,6
Роздратування	3,9	2,0
Негативізм	1,8	1,3
Образа	3,2	1,6
Підозріливість	3,2	2,1
Вербальна агресія	6,5	2,3
Провина	4,4	2,5

Аналіз даних засвідчує однорідність групи досліджуваних. Середні значення (X сер.) за шкалами опитувальника демонструють середній рівень вираженості таких типів агресивної поведінки, як:

1) фізична агресія – використання проти іншої особи фізичної сили;

2) непряма агресія – спрямування агресії обхідним шляхом на іншу особу або ж неспрямування ні на кого;

3) роздратування, тобто готовність за найменшого збудження виявляти негативні почуття;

4) образа – заздрість чи ненависть до інших за певні дії, вигадані або реальні;

5) підозріливість, яка може варіюватися в діапазоні від обережності й недовіри до людей до переконання в тому, що вони завдають або планують завдати шкоди;

6) вербальна агресія – вияв негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози);

7) провина, що передбачає можливе переконання людини в тому, що вона є поганою. Це можуть бути розкаяння совісті, які відчуває людина.

Науковці виокремлюють різні ступені вияву агресивності працівника поліції під час виконання ним службових обов'язків: високий, що характеризує внутрішню схильність до вибухів, емоційних спалахів з незначного приводу, виражений негативізм, недовірливість і підозріливість до

всього і всіх; середній, який може виявитися тільки в особистісно значущій або екстремальній ситуації, і слабкий, що унеможлиблює вияв агресії навіть в екстремальних, психогенних ситуаціях (Humeniuk, & Suliatytskyi, 2011).

Середній рівень досліджених агресивних виявів свідчить про норму агресивності. Адже відсутність агресії може вкрай негативно позначитися на здоровому розвитку особистості, а в професійній діяльності поліцейського – до «пасування» перед проблемою та надмірного потурання.

Водночас наявний слабкий вияв опозиційної манери в поведінці респондентів. Про це свідчать середні значення X сер. = 1,8 за шкалою «Негативізм». Це вказує на майже відсутність здатності в досліджуваних виявляти поведінку проти встановлених звичаїв і законів, що в професійній діяльності поліцейських є необхідною умовою не тільки захисту закону, а й дотримання його самим поліцейським.

Для кращого розуміння підсумків тестування слід урахувати, що роздратування, фізична, непряма й вербальна агресія становлять індекс агресії, а образа і підозріливість – індекс ворожості.

Величина індексу норми агресивності (за Е. І. Роговим) дорівнює 21 ± 4 . Щодо ворожості вона повинна бути в межах $6,5 - 7 \pm 3$. Результати дослідження індексу агресивності та ворожості представлено в табл. 2.

Таблиця 2

Індекс ворожості та агресивності за «Опитувальником агресивності» Басса–Дарки

Шкала	Показник
Індекс ворожості	6,1
Індекс агресивності	16,4

Середні значення за індексом ворожості X сер. = 6,1 знаходяться в межах норми. Проте середні показники X сер. = 16,4 за індексом агресивності дещо нижчі від норми. Це може свідчити, що особи, які проходили опитування, наділені такими рисами, як сугестивність і пасивність.

Для вичерпнішого вивчення агресивності працівників поліції використано проективну методику «Hand-test» Е. Вагнера. Стимульний матеріал тесту містить 9 стандартних зображень

кисті руки й одне без зображення, під час перегляду якої необхідно уявити кисть руки й описати її уявні дії.

Обробляючи отримані результати, кожному відповідь досліджуваного відносять до однієї з 11 категорій: «Агресія», «Вказівка», «Страх», «Комунікація», «Залежність», «Демонстративність», «Інвалідність», «Активна безособовість», «Пасивна безособовість», «Опис». Відповіді, що відносять до категорій «Агресія» і «Вказівка», розглядають як пов'язані з готовністю досліджу-

ваного до вищого вияву агресивності, небажанням пристосуватися до оточення. Категорії відповідей «Страх», «Емоційність», «Комунікація» і «Залежність» відображають тенденцію до дії, спрямовану на пристосування до соціального середовища; імовірність агресивної поведінки незначна.

Сумарний бал агресивності обчислюють за формулою: $A = (\text{Агресія} + \text{Вказівка}) - (\text{Страх} + \text{Емоційність} + \text{Комунікація} + \text{Залежність})$. Результати за шкалою «Загальний рівень агресивності» методики «Hand-test» відображено в табл. 3.

Таблиця 3

Результати дослідження за методикою «Hand-test»

Шкала	X сер.	Станд. відхилення
Загальний рівень агресивності	-0,1	-0,1

Коридор норми агресії – у межах від -1 до 1, тобто наведені в таблиці дані переконують, що агресія працівників поліції за тестом руки є в межах норми.

Отже, за результатами двох методик – «Опитувальника агресивності» Басса-Дарки й методики «Hand-test» – можна дійти висновку, що працівникам поліції притаманний середній рівень агресії. Відповідний рівень агресивності свідчить про норму й оптимальність вияву агресії в діяльності поліцейського. Це забезпечує ефективність виконання завдань у складних, екстремальних ситуаціях та дій в ситуації невизначеності.

Проте опитувальник Басса-Дарки й методика «Hand-test» не надають вичерпного аналізу особистості, оскільки агресію та агресивність не

можна розглядати поза їх мотиваційним комплексом. Тому цей вид психологічного діагностування доповнено іншими особистісними тестами, зокрема опитувальником для визначення рівня суб'єктивного контролю (РСК) Дж. Роттера.

«Опитувальник РСК» Дж. Роттера виокремлює два типи локусу контролю: екстернальний – відповідальність за успіхи й невдачі власного життя перекладають на зовнішні обставини; інтернальний – відповідальність перебирають на себе (Rotter, 1966). Опитувальник діагностує локалізацію контролю за значущими подіями, тобто рівень особистої відповідальності, що є необхідною умовою для ефективної роботи поліцейського. Результати дослідження за «Опитувальником РСК» Дж. Роттера подано в табл. 4.

Таблиця 4

Результати дослідження за «Опитувальником РСК» Дж. Роттера

Шкала	Показник (%)
Інтернальність	78 %
Екстернальність	24 %

За результатами дослідження виявлено, що групі досліджуваних притаманне переважання інтернального локусу контролю. Тобто переконання про успіхи чи невдачі залежать від їх компетентності, цілеспрямованості, рівня здібностей та є закономірним результатом цілеспрямованої діяльності й самодіяльності. Їхня поведінка спрямована на послідовне досягнення успіху шляхом розвитку навичок і глибшої обробки інформації, постановки завдань, у яких підвищується рівень складності.

На думку вчених Дж. Дигмана, Р. Кеттелла і Дж. Роттера, інтернали справляють враження досить упевнених у собі людей, у суспільному житті переважно посідають вище становище, ніж екстернали. Прагнення до досягнення в інтерналів має властивості наполегливості, планованості, старанності, відповідальності, акуратності та впорядкованості. Водночас їм властиві апатичність, недбалість, безвідповідальність і необов'язковість (Sytnik, 2021).

Поряд з дослідженням локусу контролю варто зосередити увагу на здатності до усвідомленої

саморегуляції. Адже висока здатність до саморегуляції є важливою умовою для вияву агресії тільки в тих випадках, коли вона є необхідною і тією мірою, яка необхідна для виконання завдань.

Для дослідження рівня саморегуляції працівників поліції застосовано опитувальник «Стиль саморегуляції поведінки» В. І. Моросанової. Учена довела, що успішність різних видів практичної діяльності забезпечена сформованістю цілісної системи саморегуляції, яка сприяє формуванню гармонійної поведінки, уміння керувати собою, спрямовувати дії відповідно до професійних завдань (Morosanova, & Fomina, 2017).

Методика «Стиль саморегуляції поведінки» В. І. Моросанової спрямована на дослідження загального рівня саморегуляції і таких компонентів, як: планування, моделювання, програмування, оцінювання результатів, гнучкості, самостійності (Morosanova, 2013). За методикою «Стиль саморегуляції поведінки» виявлено такі результати (табл. 5):

Таблиця 5

Результати дослідження за опитувальником «Стиль саморегуляції поведінки» В. І. Моросанової

Шкала	X сер.	Станд. відхилення
Планування	7,0	1,7
Моделювання	6,0	1,5
Програмування	6,1	1,6
Оцінювання результатів	6,0	1,7
Гнучкість	6,3	1,5
Самостійність	5,6	2,0
Загальний рівень саморегуляції	33	5,5

Аналіз даних свідчить про однорідність групи досліджуваних за всіма шкалами методики. Середні значення (X сер.) за шкалами опитувальника виявляють середній рівень вираженості таких показників:

1) моделювання – здатність виокремлювати значущі умови досягнення завдань як у поточній ситуації, так і в перспективному майбутньому, що виявляється у відповідності програм дій планам діяльності, а отже, одержуваних результатів поставленій меті;

2) програмування – розвиненість усвідомленого програмування людиною власних дій, сформованість потреби продумувати способи своїх дій та поведінки для досягнення завдань, деталізувати й розгортати розроблені програми;

3) оцінювання результатів – адекватність оцінки та результатів власної діяльності й поведінки;

4) гнучкість – сформованість регуляторної гнучкості, тобто здатності перебудовувати, внести корективи в систему саморегуляції в разі зміни зовнішніх і внутрішніх умов;

5) самостійність – розвиненість регуляторної автономності.

Середній рівень вираженості зазначених показників може засвідчувати, що поліцейські доволі гнучко й адекватно реагують на зміну умов, усвідомлено виокремлюють завдання для досягнення мети. Водночас досліджено високі показники за шкалою «Планування» (X сер. = 7,0), що вказує на сформованість потреби в усвідомленому плануванні діяльності. Це свідчить про самостійність формування планів, їх реалістичність, деталізацію та стійкість.

Шкала «Загальний рівень саморегуляції» оцінює загальний рівень сформованості індивідуальної системи усвідомленої саморегуляції довільної активності людини. Високі показники (X сер. = 33,0) вказують на самостійність, гнучкість й адекватність реакцій. За високої мотивації

досягнення поліцейські здатні формувати такий стиль саморегуляції, який дає змогу компенсувати вплив особистісних, характерологічних особливостей, що перешкоджають досягненню мети. Високий рівень загальної саморегуляції сприяє легкому опануванню нових видів активності, впевненості в незнайомих ситуаціях, стабільності успіхів у звичних видах діяльності.

Отже, саморегуляція є одним із вирішальних засобів, що виконує роль стабілізаційного фактора профілактики й подолання кризових ситуацій, що в діяльності поліцейських є важливою умовою успішності виконання завдань. Високий рівень загальної саморегуляції дає змогу працівнику поліції ефективно організувати свою поведінку, узгоджувати її з вимогами ситуацій, покладеними на них повноваженнями й очікуваннями інших людей. Наявність високого рівня саморегуляції дасть змогу поліцейському виявляти агресію тільки в тих випадках, які потребують її вияву, і тією мірою, яка не завдала б шкоди іншим.

Подальше дослідження було спрямовано на вивчення ставлення поліцейських до виявів агресії, яка є соціально схваленою, легітимізованою, а також допустимих, на їхню думку, форм агресивної поведінки в конкретних обставинах. Для дослідження використано опитувальник легітимізованої агресії М. Хогбен (Proclivity for Legitimized Aggression Questionnaire – PLAQ) в адаптації С. М. Єніколопова і М. П. Цибульського «ЛА-44».

Легітимізацією агресії є процес обґрунтування прийнятності та виправданості різних форм агресії шляхом приписування їм легітимного статусу (Bilash, 2017). Методика дає змогу виокремити сфери – носії легітимної агресії, що найістотніше позначаються на збільшенні кількості девіантних агресивних вчинків. За опитувальником рівня легітимізації агресії «ЛА-44» виявлено такі результати (табл. 6).

Таблиця 6

Результати дослідження за опитувальником рівня легітимізації агресії «ЛА-44»

Шкала	X сер.	Станд. відхилення
Політика	38,3	11,3
Особистий досвід	40,8	8,7
Виховання	16,8	5,3
Спорт	14,1	4,9
Медіа	36,6	7,2
Інтегральна шкала	70,7	17,4

Аналіз даних свідчить про однорідність групи досліджуваних за шкалами методики. Середні значення (X сер.) за шкалами опитувальника понижени, середній та підвищений рівні вираженості показників методики. Зокрема, за шкалами «Виховання» (X сер.=16,8) та «Спорт» (X сер.= 14,1) виявлено понижений рівень схильності поліцейських до легітимізованої агресії у сферах виховання дітей та спорту. Водночас підвищеним є рівень схильності поліцейських до легітимізованої агресії у сфері особистого досвіду (X сер.= 40,8). Це може свідчити про інтерес поліцейських до видів діяльності, пов'язаних з агресією, зокрема, полювання, боротьби.

За шкалами «Політика» (X сер.= 38,3), «Медіа» (X сер.= 36,6), «Інтегральна шкала» виявлено середній рівень схильності поліцейських до підтримки силових рішень у галузі політики та відносин держави з громадянином, а також висвітлення насильства та агресії в медіапросторі. Середній рівень за інтегральною шкалою (X сер.= 70,7) вказує на обґрунтування прийнятності та виправданості різних форм агресії поліцейськими шляхом приписування їм легітимного статусу.

Отже, за результатами дослідження рівня легітимізації агресії «ЛА-44» можна дійти

висновку, що працівники поліції по-різному ставляться до допустимості вияву агресії та її схвалення, це залежить від конкретної сфери. Зокрема, поліцейським майже не притаманна схильність до схвалення агресії у сфері виховання дітей та спорту. Це може свідчити про переважання демократичного стилю у вихованні дітей та слабкий інтерес до спорту. Проте у сфері особистого досвіду, навпаки, наявне схвалення агресії у видах діяльності, які безпосередньо пов'язані з виявом агресії. Це може бути полювання, захоплення зброєю, єдиноборствами.

Особливість професійної діяльності поліцейських і є здебільшого діяльністю, яка часто пов'язана з агресією, небезпекою, постійним зіткненням з агресивно налаштованими громадянами й використанням зброї, що імовірно може виправдувати (легітимізувати) застосування різних форм агресії та в професійній діяльності.

Для дослідження зв'язку між шкалами застосованих методик було проведено кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції К. Пірсона. Особливості зв'язку між шкалами методик подано в табл. 7.

Таблиця 7

Особливості зв'язку між шкалами методик за коефіцієнтом кореляції К. Пірсона

Шкала 1	Шкала 2	R	P
Індекс ворожості	Екстернальність	0,267	0,01
Загальний рівень саморегуляції	Екстернальність	-0,299	0,01
Інтегральна шкала легітимізації агресії	Індекс агресивності	0,272	0,01
Загальний рівень саморегуляції	Індекс агресивності	0,224	0,05

За допомогою кореляційного аналізу виявлено позитивну кореляцію та сильний значущий зв'язок між шкалами «Індекс ворожості» й «Екстернальність». Тобто поліцейські, які мають зовнішній локус контролю та перекладають відповідальність за успіхи та невдачі власного життя на зовнішні обставини, мають негативну установку на іншу людину чи групу людей. Це може виявлятися в несприятливій оцінці інших людей та відповідному реагуванні.

Негативну кореляцію та сильний значущий зв'язок виявлено між шкалами «Екстернальність» і «Загальний рівень саморегуляції». Зв'язок між цими показниками означає, що домінування зовнішнього локусу контролю негативно позначається на усвідомленій саморегуляції поліцейського, самостійності, гнучкості й адекватності реакцій поліцейських. У цьому контексті вплив особистісних, характерологічних особливостей працівника поліції може перешкоджати досягненню мети й ефективності виконання службових обов'язків, зокрема сприяти надмірному, неконтрольованому вияву агресії.

Сильний зв'язок і позитивну кореляцію виявлено між шкалою «Індекс агресивності» й

інтегральною шкалою легітимізації агресії. Шкала «Індекс агресивності» охоплює такі форми агресії, як роздратування, фізична, непряма й вербальна агресія. І що вищим буде показник агресивності, то ймовірніше поліцейські вдаватимуться до прийнятності та виправданості різних форм агресії шляхом приписування їм легітимного статусу.

Підсумовуючи, зауважимо, що агресія є непринятною в професійній діяльності поліцейського, проте набуває легітимного статусу в критичних ситуаціях, коли є загроза для життя та здоров'я громадян чи поліцейського. Емпірично досліджено, що працівники поліції мають середній рівень вияву агресії. Це означає, що агресія може виявитися тільки в особистісно значущій або екстремальній ситуації, що дає змогу ефективно виконувати завдання та функції, покладені на поліцейського.

Правоохоронцям властива схильність до легітимізації агресії. Це виявляється передусім в особистій сфері, що втілюється в захопленні полюванням, зброєю, єдиноборствами, в інших видах діяльності, які безпосередньо пов'язані з виявом агресії. Оскільки професійна діяльність

поліцейських пов'язана з постійним зіткненням з агресією, це може стати причиною для обґрунтування працівниками поліції прийнятності та виправданості різних форм агресії та приписування їм легітимного статусу в службовій діяльності.

Щоб не перейти межі дозволеного та не спричинити шкоди під час використання агресивних дій, у працівника поліції повинна бути розвинена здатність до саморегуляції. Високий рівень загальної саморегуляції надає можливість ефективно організувати свою поведінку, узгоджувати її з вимогами ситуацій та покладеними на них повноваженнями.

Кореляційний аналіз виявив значущі зв'язки між шкалами методик, які дають підстави для висновку щодо передумов легітимізації агресії в діяльності працівника поліції. Зокрема, високий рівень агресивності правоохоронців може свідчити про подальше схвалення (легітимізацію) різних форм агресії. Домінування зовнішнього локусу контролю поліцейських може бути виявом негативної установки на іншу людину чи групу людей, а також низького рівня саморегуляції. Такі особливості працівника поліції можуть впливати на самостійність, гнучкість й адекватність реакцій поліцейських, перешкоджати досягненню мети та знижувати ефективність виконання службових обов'язків, передбачаючи надмірний, неконтрольований вияв агресії.

Висновки

Наукова новизна статті полягає в емпіричному дослідженні чинників формування легітимізованої агресії в працівників Національної поліції.

Особливості професійної діяльності поліцейських часто пов'язані з виявом агресії. Вона допомагає поліцейським ефективно виконувати покладені на них функції та завдання, тому її вияв іноді є безкарним і навіть заохочуваним різноманітним насильницьких дій – так званою легітимізованою агресією. Водночас деякі представники правоохоронних органів часто вдаються до використання агресії та легітимізують її вияв у службовій діяльності. Це може призвести до перевищення службових повноважень і завдання шкоди суспільству, передусім якщо механізми саморегуляції розвинені слабо.

Для дослідження передумов легітимізації агресії в професійній діяльності поліцейського використано комплекс стандартизованих методик й авторську анкету. Найвагоміші результати аналізу полягають у тому, що агресію не можна допускати й виявляти в діяльності поліцейського. Її здебільшого засуджують, оскільки вона не завжди сприяє виконанню завдань. Проте агресія набуває легітимного статусу в ситуаціях загрози життю та здоров'ю поліцейського, під час виконання силових завдань й у разі чинення непокори законним вимогам поліцейського. Агресивна реакція поліцейського може бути спровокована висловлюваннями, які принижують його честь і гідність, відчуттям несправедливості й складнощами саморегуляції в критичних ситуаціях.

Аналіз результатів досліджень засвідчив, що працівники поліції мають середній рівень агресивності, і це дає змогу ефективно виконувати завдання та функції. Високий рівень саморегуляції сприяє якійсь організації поведінки поліцейського й узгодженню її з вимогами ситуацій та покладеними на них повноваженнями. У групі респондентів переважає інтернальний локус контролю, що свідчить про переконання щодо залежності успіхів чи невдач від їх компетентності, цілеспрямованості, рівня здібностей, а не зовнішніх обставин. Виявлено високу схильність поліцейських до легітимізації агресії у сфері особистого досвіду. Це виявляється в захопленні полюванням, зброєю, єдиноборствами, що має схожість зі специфікою професійної діяльності.

Здійснений кореляційний аналіз виявив значущі зв'язки між шкалами методик, які можуть свідчити про передумови легітимізації агресії, зокрема високий рівень агресивності, що сприяє схильності до легітимізації агресії в професійній діяльності; переважання зовнішнього локусу контролю, який пов'язаний із саморегуляцією та впливає на гнучкість й адекватність реакцій поліцейських і може спричинити надмірний, неконтрольований вияв агресії.

Отже, постає необхідність детально вивчити чинники й передумови легітимізованої агресії працівників поліції, розробити рекомендації щодо запобігання перевищенню службових обов'язків у діяльності поліцейського.

References

- [1] Bilash, A.M. (2017). The specifics of legitimized aggression in high school girls and boys. *Personality, society, law: psychological problems and ways to solve them: theses addendum. International science and practice conference* (pp. 16-18). Kharkiv.
- [2] Hryb, N. (2018). Prevention of destructive aggressiveness in military personnel. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University*, 4, 38-41. doi: 10.17721/2616-7786.2018/4
- [3] Humeniuk, L.Yu., & Suliatytskyi, I.V. (2011). *Psychology of the professional activity of employees of internal affairs bodies*. Lviv: LvDUVS.
- [4] Kotliar, Yu.V. (2015). Determination of norms for performance of Bassa-Darka's psychodiagnostic methodology for the category of workers. *Science and law enforcement*, 2, 235-242.

- [5] Kudermina, O. (2019). Psychological peculiarities of professional communication of subjects of law enforcement activity. *Problems of modern psychology*, 12, 538-547. doi: 10.32626/2227-6246.2011-12.%25p
- [6] Lytvyn, V.V. (2019). Communication of a police patrol police. *Legal psychology*, 2(25), 93-99. doi: 10.33270/03192502.93
- [7] Medvediev, V.S. (2019). The personality of the investigator as a problem of legal psychology. *Law and security*, 1(72), 97-103. doi: 10.32631/pb.2019.1.13
- [8] Morosanova, V.I. (2013). Self-regulation and personality. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 86, 452-457. doi: 10.1016/j.sbspro.2013.08.596
- [9] Morosanova, V.I., & Fomina, T.H. (2017). Self-regulation as a Mediator in the Relationship between Anxiety and Academic Examination Performance. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 237, 1066-1070. doi: 10.1016/j.sbspro.2017.02.156
- [10] Okhrimenko, I., & Martenko, O. (2021). Psychological determinants of police image formation. *Legal psychology*, 2(29), 20-28. doi: 10.33270/03212902.20
- [11] Romanenko, O.V. (2022). Formation of mediation skills in future law enforcement officers. *Legal psychology*, 2(31), 106-112. doi: 10.33270/03223102.106
- [12] Rotter, J.B. (1966). Generalized expectations for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1), 1-28. doi: 10.1037/h0092976
- [13] Shevchenko, L.O., & Shlomin, O.Yu. (2019). Professional and personal qualities of employees of preventive activity units of the national police at different stages of professional development. *Psychological journal*, 10, 143-155. doi: 10.31108/1.2019.5.10
- [14] Sytnik, S.V. (2021). Conflict behavior in persons with different locus of control *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University*, 4, 65-71. doi: 10.32782/psy-visnyk/2021.4.13
- [15] Tsilmak, O.M. (2020). Reference psychological profile of willpower qualities of an investigator. *Legal psychology*, 1, 55-61. doi: 10.33270/03202601.55

Список використаних джерел

- [1] Білаш А. М. Специфіка легітимізованої агресії у дівчат- і хлопців-старшокласників. *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 30 берез. 2017 р.) Харків, 2017. С. 16–18.
- [2] Гриб Н. Профілактика деструктивної агресивності у військовослужбовців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. № 4. С. 38–41. (Серія «Соціальна робота»). doi: 10.17721/2616-7786.2018/4
- [3] Гуменюк Л. Й., Сулятицький І. В. Психологія професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ : навч. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2011. 648 с.
- [4] Котляр Ю. В. Визначення норм виконання психодіагностичної методики Басса-Дарки для категорії працівників. *Наука і правоохорона*. 2015. № 2. С. 235–242.
- [5] Кудерміна О. Психологічні особливості професійного спілкування суб'єктів правоохоронної діяльності. *Проблеми сучасної психології*. 2019. № 12. С. 538–547. doi: 10.32626/2227-6246.2011-12.%25p
- [6] Литвин В. В. Комунікація поліцейського патрульної поліції. *Юридична психологія*. 2019. № 2 (25). С. 93–99. doi: 10.33270/03192502.93
- [7] Медведєв В. С. Особистість слідчого як проблема юридичної психології. *Право і безпека*. 2019. № 1 (72). С. 97–103. doi: 10.32631/pb.2019.1.13
- [8] Morosanova V. I. Self-regulation and personality. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 2013. Vol. 86. P. 452–457. doi: 10.1016/j.sbspro.2013.08.596
- [9] Morosanova V. I., Fomina T. G. Self-regulation as a Mediator in the Relationship between Anxiety and Academic Examination Performance. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*. 2017. Vol. 237. P. 1066-1070. doi: 10.1016/j.sbspro.2017.02.156
- [10] Охріменко І., Мартенко О. Психологічні детермінанти формування іміджу поліцейського. *Юридична психологія*. 2021. № 2 (29). С. 20–28. doi: 10.33270/03212902.20
- [11] Романенко О. В. Формування навичок медіації в майбутніх правоохоронців. *Юридична психологія*. 2022 № 2 (31). С. 106–112. doi: 10.33270/03223102.106
- [12] Rotter, J. B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*. 1966. No. 80 (1). P. 1–28. doi: 10.1037/h0092976
- [13] Шевченко Л. О., Шломін О. Ю. Професійно-особистісні якості працівників підрозділів превентивної діяльності національної поліції на різних етапах професійного становлення. *Psychological journal*. 2019. № 10. С. 143–155. doi: 10.31108/1.2019.5.10
- [14] Ситнік С. В. Конфліктна поведінка у осіб з різним локусом контролю *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2021. № 4. С. 65–71. doi: 10.32782/psy-visnyk/2021.4.13
- [15] Цільмак О. М. Еталонний психологічний профіль вольових якостей слідчого. *Юридична психологія*. 2020. № 1. С. 55–61. doi: 10.33270/03202601.55

Prerequisites for the Legitimate Manifestation of Aggression in the Professional Activities of Police Officers

KOVACH Olha

Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8861-8328>

Abstract. Determinate the prerequisites for the legitimate manifestation of aggression in police activity. A complex of methods was used in the scientific research, which includes: theoretical (analysis, synthesis, comparison, generalization and interpretation of literary sources and theoretical approaches on selected issues), empirical methods (survey, testing); mathematical and statistical methods. The method of quantitative analysis (correlation analysis) was used to process empirical data. Methodological support of the psycho-diagnostic research was carried out with the help of the following methods: 1. The author's questionnaire "Aggression in the activity of a policeman". 2. Buss-Durkee Hostility Inventory; 3. Rotter's Internal-External Locus of Control Scale. 4. Morosanova's Style of self-regulation of behavior; 5. Questionnaire of the level of legitimization of aggression "LA-44". 6. Wagner's "Hand-test". In the scientific research was: 1) the prerequisites of legitimate manifestation of aggression in the activities of police officers were empirically studied. 2) the relationship between the indicators of the methods was revealed using correlation analysis. Legitimized aggression in the professional activity of police officers is determined by the acceptability and justification of various forms of aggressive behavior by attributing a socially approved (legitimate) status. Based on the results of the questionnaire, it can be concluded that, on the one hand, the showing of aggression in the activities of a police officer is not acceptable, and on the other hand, it is allowed – it is legitimized, and everything depends on the specific situation. The reasons for the manifestation of aggression can be statements towards a police officer that demean his honor and dignity, a sense of injustice, and the difficulty of self-regulation of a police officer in critical situations. Aggression is justified and approved (legitimized) in official activities, in particular, in situations where aggressive actions are taken against the police officer himself and disobedience to his legal requirements is carried out. With the help of correlation analysis, the prerequisites for the legitimate manifestation of aggression by law enforcement officers were revealed. Police officers who have a high level of aggressiveness can resort to approving various forms of aggression, giving them a legitimate status. The predominance of the external locus of control of police officers negatively affects the perceived self-regulation of the police officer, the independence, flexibility and adequacy of the reactions of police officers, which can hinder the achievement of the goal and the efficiency of the performance of official duties, including excessive, uncontrolled manifestation of aggression. The prospect of further research is the development of recommendations for the prevention of excess of official duties

Keywords: law enforcement officer; level of aggressiveness; aggressive behavior; National Police of Ukraine; self-regulation of behavior; danger; conflict; aggressiveness index

Особливості реалізації системи психологічного забезпечення професійної діяльності працівників кінного підрозділу поліції

МІТЕНКО Тетяна*

аспірант кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0009-8960>

Анотація. Метою статті є вивчення сутності та змісту психологічного забезпечення професійної діяльності працівників кінного підрозділу поліції, Департаменту патрульної поліції, Національної поліції України. Методологічну основу статті становлять нормативно-правові акти, закони та накази щодо порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції. Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Розглянуто нормативно-правову базу, відповідно до якої реалізується психологічне забезпечення професійної діяльності поліцейського. Описано завдання, принципи та функції системи психологічного забезпечення. Схарактеризовано сутність психологічної підтримки поліцейського та шляхи її реалізації. Висвітлено особливості професійної діяльності поліцейського кінного підрозділу поліції. Розглянуто й описано особливості психологічної підготовки офіцера кінної поліції, спрямованої на розвиток необхідних навичок, мислення та стійкості для ефективного виконання обов'язків під час роботи з кінями. Окреслено основні шляхи реалізації психологічної підготовки об'єктів системи психологічного забезпечення шляхом використання ситуативних задач, тренінгів, семінарів-інтенсивів, що містять практичну складову. Проаналізовано психопрофілактичний напрям системи психологічного забезпечення як систему впливів на особистість поліцейського, спрямованих на підтримку функціонального стану особистості на сприятливому рівні. Розглянуто детермінанти формування стресостійкої всебічно розвинутої особистості поліцейського кінного підрозділу поліції. Проаналізовано основні компоненти психологічного супроводу професійної діяльності кавалериста. Визначено важливість урахування специфічності умов виконуваної діяльності поліцейськими кінного підрозділу поліції та, відповідно до цього, особливості реалізації системи психологічного забезпечення. Наукова новизна полягає в систематизації й узагальненні результатів досліджень щодо вивчення особливостей реалізації системи психологічного забезпечення професійної діяльності поліцейського кінного підрозділу поліції з урахуванням специфіки виконуваної діяльності. За результатами дослідження сформульовано сутність, зміст й особливості реалізації напрямів системи психологічного забезпечення поліцейських кінного підрозділу поліції

Ключові слова: психологічне забезпечення; кінний підрозділ поліції; психологічна підготовка; психологічний супровід

Історія статті:

Отримано: 21.02.2023

Переглянуто: 20.03.2023

Прийнято: 25.04.2023

Рекомендоване посилання:

Мітенко Т. Особливості реалізації системи психологічного забезпечення професійної діяльності працівників кінного підрозділу поліції. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 112–120. doi: 10.33270/03233201.112.

* Відповідальний автор

Вступ

Психологічне забезпечення професійної діяльності є важливою складовою в системі підготовки працівника до умов професійної діяльності, а також для ефективного виконання службових обов'язків. Основною метою системи психологічного забезпечення є створення сприятливих умов для особистості поліцейського, відстеження динаміки психоемоційного стану та формування психологічної готовності до умов діяльності.

Необхідність визначення наукових засад і вивчення сутності психологічного забезпечення професійної діяльності працівників кінного підрозділу поліції, департаменту патрульної поліції, Національної поліції України.

Матеріали та методи

Метою статті є наукове вивчення особливостей професійної діяльності поліцейських кінного підрозділу поліції, визначення шляхів реалізації системи психологічного забезпечення з урахуванням специфіки виконуваної діяльності.

Аспекти системи психологічного забезпечення діяльності працівників Національної поліції України досліджували такі українські вчені, як: В. Бабенко, В. Барко, Л. Казміренко, В. Криволапчук, В. Медведєв, О. Цільмак, С. Яковенко та ін.

Огляд основних структурних елементів психологічного забезпечення засвідчує складність і багатогранність зазначеної системи, що потребує опанування відповідними навичками фахівцями, які забезпечують її функціонування, і безпосередньо особовим складом.

Результати й обговорення

Психологічне забезпечення – один із видів забезпечення діяльності фахівців як у повсякденних, так і в особливих умовах. У змісті психологічного забезпечення виокремлюють три рівні:

- загальносоціальний (державний), що діє в масштабах і потребах усього суспільства;
- професійний, що забезпечує потреби організацій;
- особистісний рівень самовиховання та саморегуляції.

На загальносоціальному (державному) рівні психологічного забезпечення створюють необхідні політичні, соціально-психологічні, правові, етичні, економічні, науково-технічні та інші передумови й умови реалізації морального потенціалу суспільства, визначають основні напрями виховання населення, підтримки професійного потенціалу та морально-психологічного стану фахівців на рівні, що гарантує виконання основних завдань (Kucherenko, 2016).

Психологічне забезпечення на загальносоціальному рівні передбачає комплекс узгоджених заходів, які втілює керівництво країни, відповідні посадові особи з метою досягнення оптимального психічного стану фахівців. На

професійному рівні завдання психологічного забезпечення є трансформацією загальносоціальних умов у професійне середовище працівників, вироблення та здійснення специфічних засобів, форм і способів, що враховують особливості цього середовища. На цьому рівні психологічне забезпечення означає єдиний і безперервний процес формування та підтримки у фахівців стійкого морально-психологічного стану, потрібного для успішного виконання завдань професійної діяльності й високої готовності для здійснення професійних дій. Важливою ланкою в системі психологічного забезпечення є особистість фахівця, його прагнення до вдосконалення, самовиховання, саморегуляції, що складає третій рівень психологічного забезпечення. Об'єктами саморегуляції та самовиховання стають загальносоціальні та професійні якості. Моральні відносини виявляються через усвідомлення та переживання працівником суперечностей між об'єктивною та суб'єктивною сторонами його життєдіяльності, які вирішуються через діяльність з досягнення поставлених цілей¹.

Професійна діяльність працівників кінного підрозділу поліції висуває до особистості кавалериста додаткові вимоги. Розглянемо особливості професійної діяльності кавалериста детальніше. Робота кавалериста в історичному та деяких сучасних контекстах передбачає виконання спеціальних завдань і обов'язків. Конкретні обов'язки можуть відрізнятися залежно від періоду часу, частини та наявного обладнання. Наведемо деякі ключові аспекти роботи кавалериста.

Кінні операції: кавалеристи навчаються діяти верхи на конях і відповідають за проведення кінних операцій, які полягають у патрулюванні, розвідці та спостереженні для збору інформації під час охорони громадського порядку, інформації про місцевість та інші важливі фактори. Кавалерійські підрозділи часто розгортають з метою забезпечення мобільних і шпритних сил, здатних швидко реагувати й маневрувати.

Спостереження та збір інформації: однією з ключових ролей кавалерійських підрозділів є збір і надання точної та своєчасної інформації командирам. Кавалеристів навчають специфічних прийомів, які вони використовуватимуть з метою удосконалення мобільності та непомітності для спостереження й звітування про дії та особливості місцевості. Вони можуть використовувати різні інструменти й обладнання, зокрема біноклі, приціли, тепловізори.

Безпека та захист сил: кавалерійські підрозділи мають вагомe значення в забезпеченні безпеки та захисту військових об'єктів, конвоїв та

¹ Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських: наказ МВС України від 6 лют. 2019 р. № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#Text>

інших активів. Вони можуть здійснювати патрулювання, встановлювати контрольні-пропускні пункти й підтримувати помітну присутність для стримування загроз і забезпечення безпеки персоналу й обладнання.

Навчання та утримання коней: у кавалерійських частинах, які все ще використовують коней, кавалеристи несуть відповідальність за догляд, тренування й обслуговування своїх верхових коней, годують, доглядають, тренують і забезпечують загальний добробут коней. Кавалеристи розвивають тісний зв'язок зі своїми кінями та набувають навичок верхової їзди, щоб ефективно керувати ними та маневрувати в різних ситуаціях.

Адаптивність й універсальність: кавалерійським підрозділам часто доводиться адаптуватися до різних умов й оперативних вимог. Вони можуть діяти на різноманітних територіях, доводиться переходити між навісними та пішими операціями залежно від обставин.

Лідерство та командна робота: як і на інших посадах, від кавалеристів очікують демонстрації лідерських якостей і ефективної роботи в команді. Вони повинні мати можливість спілкуватися та координувати дії, а також співпрацювати з іншими підрозділами, щоб досягти цілей завдання. Лідерство в кавалерійських підрозділах має важливе значення для підтримки дисципліни, морального духу та згуртованості підрозділу.

Варто зазначити, що конкретні ролі та завдання кавалеристів можуть відрізнитися відповідно до поставлених задач. Сучасні кавалерійські підрозділи часто використовують такі передові технології, як системи розвідки та зв'язку, щоб підвищити свої можливості.

Організація системи психологічного забезпечення здійснюється відповідно до Конституції України, Законів України «Про Національну поліцію», «Про охорону праці», «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про психіатричну допомогу», Кримінального процесуального кодексу України, Указу Президента України від 09 грудня 2015 року № 691 «Про перелік посад, які можуть бути заміщені поліцейськими в державних органах, установах та організаціях», Положення про Міністерство внутрішніх справ України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 878, Положення про Національну поліцію, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877¹.

¹ Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських : Закон України від 6 лют. 2019 р. № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#Text>; Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/580-19#Text>

Завданнями системи психологічного забезпечення є:

- 1) психологічне вивчення об'єктів системи психологічного забезпечення;
- 2) психологічна підготовка об'єктів системи психологічного забезпечення;
- 3) психопрофілактична робота щодо об'єктів системи психологічного забезпечення;
- 4) підтримка й оптимізація соціально-психологічного клімату в колективах;
- 5) психологічне супроводження службової діяльності працівників поліції, зокрема під час проведення ними оперативних заходів і слідчих дій;

6) психологічне супроводження освітнього процесу в ЗВО й установах (закладах) Національної поліції України, які здійснюють професійну підготовку поліцейських².

Отже, завданням системи психологічного забезпечення є всебічне дослідження, підготовка, профілактика та супровід професійної діяльності поліцейського. Зазначені завдання реалізують на різних рівнях, вони є загальними для підрозділів органів внутрішніх справ.

Основними завданнями та функціями системи психологічного забезпечення є:

- 1) організація та безпосереднє проведення заходів психологічного забезпечення в центральному органі управління поліцією;
- 2) організаційно-методичне й інформаційне забезпечення роботи підрозділів психологічного забезпечення органів поліції;
- 3) організація та координація діяльності підрозділів психологічного забезпечення органів поліції;
- 4) забезпечення контролю за виконанням нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України та організаційно-розпорядчих документів Національної поліції України з питань психологічного забезпечення в органах і підрозділах Національної поліції України;
- 5) участь в організації роботи з добору, раціонального розподілу та призначення кадрів, навчання й професійної підготовки психологів поліції;
- 6) організація підготовки проєктів нормативно-правових й організаційно-розпорядчих актів з питань психологічного забезпечення в органах, підрозділах Національної поліції України;
- 7) вивчення й аналіз стану роботи з психологічного забезпечення в органах, підрозділах Національної поліції України;
- 8) вивчення, узагальнення та поширення в органах і підрозділах Національної поліції України вітчизняного й іноземного досвіду з питань психологічного забезпечення;
- 9) взаємодія зі структурними підрозділами психологічного забезпечення щодо реалізації

² Про Національну поліцію : Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

завдань психологічного супроводження освітнього процесу в закладах вищої освіти та установах (зкладах) Національної поліції України, які здійснюють професійну підготовку поліцейських;

10) взаємодія із закладами охорони здоров'я та реабілітації Міністерства внутрішніх справ України щодо профілактики та зміцнення психічного здоров'я поліцейських¹.

Виокремлено принципи, на яких ґрунтується психологічне забезпечення професійної діяльності:

1) правомірність – відповідність заходів психологічного забезпечення вимогам законодавства України;

2) гуманізм – діяльність суб'єктів психологічного забезпечення, яка ґрунтується на засадах загальнолюдських, моральних, етичних цінностей та ідеалів для забезпечення поваги до особистості, усебічного, гармонійного розвитку особистості, збереження її цілісності та психологічного здоров'я;

3) толерантність – готовність і позитивна установка суб'єктів системи психологічного забезпечення до прийняття психології, поглядів іншої людини, її індивідуальних відмінностей, зокрема за ознаками раси, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, мови, етнічного та соціального походження, громадянства, сімейного й майнового стану, місця проживання;

4) добровільність – добровільна згода й активна участь особи, до якої вживають заходи психологічного забезпечення;

5) конфіденційність – нерозголошення інформації, отриманої в результаті психологічних заходів, застосування отриманих відомостей стосовно особи виключно для надання їй кваліфікованої психологічної допомоги;

6) науковість – наукова обґрунтованість підходів, форм і методів у реалізації заходів психологічного забезпечення;

7) об'єктивність – застосування суб'єктами системи психологічного забезпечення в практичній діяльності стандартизованих, надійних, валідних й адаптованих психологічних методик і технологій;

8) комплексність і систематичність – використання в заходах психологічного забезпечення взаємодоповнюючих форм і методів роботи, системного врахування особливостей і закономірностей психологічних виявів особистості працівника поліції, поліцейського ЗВО, курсанта (слухача) в їх професійній діяльності (Lytvyn, 2017).

Головним завданням системи психологічного забезпечення є психологічна підтримка поліцейського на всіх етапах виконання професійної діяльності. Психологічна підтримка поліцейських має вагомe значення через унікальний і складний характер їхньої роботи. Фахівці правоохоронних органів часто стикаються з високим рівнем стресу,

травмами, опиняються в потенційно небезпечних і тривожних ситуаціях. Надання психологічної підтримки сприятиме набуттю стійкості й ефективній роботі. Розглянемо деякі ключові аспекти психологічної підтримки поліцейських.

Послуги з питань психічного здоров'я: доступ до послуг з питань психічного здоров'я є важливим для представників поліції. Вони полягають у наданні конфіденційних і спеціалізованих психологічних консультацій або терапії для розв'язання проблеми стресу, травми, тривоги, депресії та інших проблем психічного здоров'я, які можуть виникнути в результаті стресогенності виконуваної діяльності. Наявність підготовлених спеціалістів із психічного здоров'я, які розуміють унікальні потреби персоналу правоохоронних органів, може бути цінною (Lefterov, & Mul, 2021; Hanzha, 2020; Proops, & McComb, 2010; Shvets, & Rastorhueva, 2021).

Управління стресом у критичних інцидентах: поліцейські часто переживають травматичні події та критичні інциденти, які можуть мати значний вплив на їхнє психологічне благополуччя. Програми управління стресом у критичних ситуаціях спрямовані на надання негайної та структурованої підтримки після таких інцидентів. Вони можуть полягати в організації підсумовування, сеансів розрядки або індивідуальному втручанні, щоб допомогти офіцерам зрозуміти пережитий досвід та емоції.

Навчання й освіта: організація тренінгів і навчання з обізнаності про психічне здоров'я, керування стресом, формування стійкості та стратегії подолання може надати поліцейським змогу розпізнавати та задовольняти власні потреби у сфері психічного здоров'я. Програми навчання також можуть надати інформацію щодо виявлення ознак дистресу, сприяння сприятливому робочому середовищу та пошуку відповідної допомоги (Beresten, 2020; Tverdokhliebova, 2017; Rozhon, 2021; Kretchak, 2007).

Програми підтримки рівних: створення програм підтримки рівних у відділах поліції дозволяє офіцерам конфіденційно звертатися за підтримкою та порадою до своїх колег, які пройшли спеціалізоване навчання. Підтримка рівних може надати поліцейським безпечний простір для обговорення свого досвіду, обміну стратегіями подолання й отримання вказівок від тих, хто розуміє особливості професійної діяльності в правоохоронних органах.

Оздоровчі програми: сприяння загальному здоров'ю є важливим для психологічного здоров'я поліцейських. Воно полягає в організації програми фізичної підготовки, пропаганді здорового способу життя, методів уважності чи релаксації, а також можливості для балансу між роботою та особистим життям. Психологічна просвіта й формування навичок зі зменшення стресу може сприяти психологічному благополуччю офіцерів.

Підтримка після психотравмуючих ситуацій: своєчасна та належна підтримка після травматичних інцидентів має вирішальне значення.

¹ Конституція України : Закон України від 28 черв. 1998 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр#Text>; Про Національну поліцію : Закон України Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19>

Надання ресурсів для аналізу результатів після інцидентів, терапії, орієнтованої на травму, і довгострокової підтримки може допомогти офіцерам обробити свій досвід і пом'якшити потенційні довгострокові психологічні наслідки травми (Pavlushenko, 2020; Afanaseva, 2017; Diachkova, 2020; Aleshchenko, 2019).

Підтримка керівництва: життєво важливим є створення культури підтримки та співчуття лідерства. Керівники поліції повинні надавати пріоритет психічному здоров'ю поліцейських, активно заохочувати поведінку, спрямовану на звернення по допомогу, і гарантувати, що служби психологічної підтримки є доступними та дестигматизованими. Відкриті канали спілкування та некаральний підхід до звернення по допомогу можуть створити сприятливе робоче середовище.

Загалом психологічна підтримка поліцейських має бути комплексною, постійною та адаптованою до їхніх унікальних потреб і викликів. Надаючи пріоритет психічному благополуччю співробітників правоохоронних органів, є можливість допомогти їм ефективно долати випробовування, пов'язані з вимогами їхньої роботи, та зробити власний внесок у формування та розвиток сприятливих умов професійного середовища.

Принципи, на яких ґрунтується система психологічного забезпечення, є базовими, вони регламентують функціонування системи загалом.

Виокремлено такі напрями системи психологічного забезпечення (Bezzubets, 2019; Lisachenko, & Vashchenko, 2017; Barko, Kyriienko, & Barko, 2020; Kurova, 2019):

1. Психологічне вивчення об'єктів системи психологічного забезпечення – процес визначення в особи провідних індивідуально-психологічних особливостей, якостей і рис характеру, мотивації її поведінки, психофізіологічних, емоційних реакцій і станів, закономірностей перебігу психічних процесів, рівня розвитку інтелекту, пізнавальної сфери, особливостей мислення, пам'яті, уваги, емоційно-вольової сфери, способу прийняття самостійних рішень, наявності лідерських тенденцій, загального розвитку комунікативних якостей, схильності до управлінської діяльності, прогнозування стресостійкості, успішності в певних умовах професійної діяльності, психологічної готовності до несення служби в екстремальних ситуаціях.

Цей напрям реалізується шляхом психологічного дослідження з використанням формалізованих методик (тести, опитувальники, проективні та психофізіологічні методики) та малоформалізованих методик (спостереження, бесіди, інтерв'ю, аналіз продуктів інтелектуальної діяльності індивіда).

2. Психологічна підготовка об'єктів системи психологічного забезпечення – процес формування в працівників поліції, поліцейських ЗВО, курсантів (слухачів) професійно-психологічної надійності, стійкості, готовності до різноманітних умов службової діяльності, навичок конструктивної комунікації з населенням.

Цей напрям реалізується шляхом проведення навчальних, практичних занять із використанням інноваційних методів, технологій, інтерактивних форм навчання (ділові ігри, моделювання ситуацій, тренінги).

3. Психопрофілактична робота щодо об'єктів системи психологічного забезпечення – комплекс організаційних, психологічних, просвітницьких, психопрофілактичних заходів, які організують з метою підтримки оптимальної працездатності працівників поліції, курсантів (слухачів), поліцейських ЗВО, зведення до мінімуму впливу на них несприятливих чинників службової діяльності, збереження їх психологічного та фізичного здоров'я.

Цей напрям реалізується шляхом комплексу психологічних, діагностичних, просвітницьких, практичних заходів і передбачає проведення цільових психодіагностичних досліджень, експрес-діагностики, консультування, заходів психокорекції, функціонування психотренінгових комплексів, кімнат психологічної саморегуляції, сприяння в організації та проведенні психологічної реабілітації працівників поліції, які перебували в екстремальних ситуаціях.

4. Підтримка й оптимізація соціально-психологічного клімату в колективах – процес формування оптимальних соціально-психологічних умов для підтримки високої працездатності й ефективної діяльності колективів.

5. Психологічне супроводження службової діяльності працівників поліції, зокрема під час проведення ними оперативних заходів і слідчих дій, комплекс організаційних, психологічних заходів, спрямованих на підвищення ефективності діяльності працівників поліції із забезпечення публічної безпеки та порядку, протидії злочинності (Voiko-Buzyl, 2021; Chernykh, & Volkov, 2021).

Цей напрям реалізується шляхом надання психологічних консультацій працівникам поліції, складання психологічних портретів підозрюваних, обвинувачених осіб, надання необхідної психологічної допомоги під час проведення допитів, зокрема неповнолітніх осіб.

Для реалізації психологічного вивчення об'єктів системи психологічного забезпечення затверджено перелік орієнтованих психодіагностичних методик, рекомендованих до використання: короткий орієнтований тест, тест Р. Кеттелла; тест на визначення спрямованості особистості Смекала–Кучера; психодіагностичний опитувальник Л. Ямпольського; опитувальник FPI; восьмиколірний тест М. Люшера; опитувальник MMPI (адаптація Ф. Березіна та М. Мірошникова); інтелектуальні тести, зокрема прогресивні матриці Равена та короткий орієнтовний тест (Ostapovych, 2020; Azarenkov, 2022; Maksymenko et al., 2020).

Психологічна підготовка об'єктів системи психологічного забезпечення реалізується шляхом використання ситуативних задач, тренінгів, семінарів-інтенсивів (що містять практичну складову). Застосування практичних занять формує в особистості поліцейського професійно

важливі якості, сприяє підвищенню рівня стресостійкості та готовності до виникнення непередбачуваних обставин під час виконання службових обов'язків.

Психологічна підготовка поліцейського кінного підрозділу поліції спрямована на опанування необхідних навичок, мислення та стійкості для ефективного виконання своїх обов'язків під час роботи з кіннями. Наведемо декілька ключових аспектів психологічної підготовки кінного поліцейського.

Навички верхової їзди: офіцери кінної поліції проходять інтенсивну підготовку для опанування навичок верхової їзди. Вони навчаються керувати своїми кіннями, їздити верхи й ефективно спілкуватися з ними. Цей тренінг полягає в отриманні навичок розуміння поведінки коня, мови тіла та того, як налагодити партнерство, засноване на довірі та повазі. Розвиток міцного зв'язку з конем має важливе значення для ефективно командної роботи й підтримки безпеки під час виконання професійної діяльності.

Емоційна регуляція й управління стресом: офіцери кінної поліції стикаються з унікальними викликами та потенційними стресовими факторами у своїй роботі. Вони опановують техніки емоційної регуляції, щоб контролювати стрес, зберігати спокій і приймати зважені рішення в ситуаціях високого тиску. Це охоплює стратегії навчання контролю власних емоцій і збереження самовладання, щоб забезпечити стабільність під час патрулювання верхи.

Ситуаційна обізнаність й оцінка загроз: офіцери кінної поліції проходять навчання, щоб покращити обізнаність про ситуацію, що дозволяє їм ефективно оцінювати та реагувати на потенційні загрози чи небезпеки в їх оточенні. Вони навчаються розпізнаванню ознак небезпеки, читанню динаміки натовпу та прийманню швидких і точних рішень, перебуваючи верхи. Цей тренінг допомагає їм підтримувати контроль і зменшувати ризики під час боротьби з натовпом або підтримання громадського порядку.

Комунікація та розв'язання конфліктів: офіцери кінної поліції часто взаємодіють з громадськістю, і навички ефективного спілкування є вирішальними для побудови довіри, деескалації конфліктів і підтримки позитивних стосунків у громаді. Вони опановують техніки вербальної та невербальної комунікації, щоб наполегливо спілкуватися, розряджати напружені ситуації та розв'язувати конфлікти мирним шляхом.

Адаптивність і стійкість: офіцери кінної поліції навчаються пристосуванню до мінливих ситуацій і середовища, швидкому коригуванню стратегії та тактики, перебуваючи верхи, залежно від обставин або динаміки натовпу. Навчання стійкості допомагає їм справлятися з фізичними та психологічними вимогами їхньої роботи: тривалістю роботи, складними погодними умовами, впливом потенційно травматичних подій.

Командна робота та співпраця: офіцери кінної поліції часто працюють у складі команди або з

іншими кінними поліцейськими, або спільно з поліцейськими, які ходять пішки чи пересуваються в транспортних засобах. Навчання підкреслює важливість ефективно командної роботи, співпраці та чіткого спілкування в команді. Вони практикують координацію своїх рухів, обмін інформацією та підтримку один одного під час патрулювання.

Управління конфліктами та деескалація: офіцери кінної поліції проходять навчання з методів врегулювання конфліктів і деескалації, щоб мінімізувати застосування сили та підтримувати громадську безпеку. Цей тренінг зосереджений на розрядці напружених ситуацій, розпізнаванні ознак агресії та застосуванні вербальних і невербальних стратегій для зменшення конфліктів і заохочення до мирного вирішення.

Психологічна підготовка для офіцерів кінної поліції має на меті озброїти їх психологічними навичками, стійкістю та емоційним інтелектом, необхідними для ефективного виконання своїх обов'язків під час роботи з кіннями та спілкування з громадськістю. Поєднуючи навички верхової їзди з психологічною підготовкою, офіцери кінної поліції можуть підтримувати контроль, забезпечувати громадську безпеку та будувати позитивні стосунки у своїх громадах.

Психопрофілактичний напрям роботи спрямований на підтримку функціонального стану особистості на сприятливому рівні. Важливим компонентом є запобігання виникненню негативних психоемоційних станів, таких особистісних змін, як професійне вигорання та професійна деформація.

Психологічний супровід професійної діяльності працівників кінного підрозділу поліції реалізується шляхом проведення індивідуального консультування. Метою психологічного консультування є надання фахової психологічної допомоги за запитом поліцейського з питань приватного, службового або соціального життя.

Наукова новизна статті полягає у вивченні особливостей професійної діяльності поліцейських кінного підрозділу поліції та, відповідно до цього, визначенні шляхів реалізації системи психологічного забезпечення з урахуванням специфіки виконуваної діяльності.

Висновки

Аналіз основних структурних елементів, що формують систему психологічного забезпечення, свідчить про її складність і багатогранність. Зважаючи на описані положення, на нашу думку, слід враховувати специфіку професійної діяльності підрозділу, а саме: для кавалеристів кінного підрозділу поліції вбачаємо доцільним застосування додаткового психодіагностичного інструментарію на етапі психологічної підготовки та під час виконання професійних обов'язків. Отже, основні завдання системи психологічного

забезпечення професійної діяльності поліцейських кінного підрозділу поліції потрібно реалізувати з урахуванням специфічності умов виконуваної діяльності, підготовка має бути комплексною, постійною й адаптованою до унікальних потреб кавалеристів. Пріоритетним є

забезпечення створення умов психічного благополуччя співробітників правоохоронних органів, що допоможе їм ефективно справлятися з вимогами професійної діяльності та зробити внесок у формування та розвиток сприятливих умов професійного середовища.

References

- [1] Afanaseva, N. (2017). Psychological Consultation of Specialists of Extreme Kind of Activity during the Adaptation Phase to Professional Activity. *Psychological journal*, 8(4), 5-15. doi: 10.31108/1.2017.4.8.1
- [2] Aleshchenko, V.I. (2019). Moral and psychological support of the state defense forces. *Science and defense*, 6(1), 25-30. doi: 10.33099/2618-1614-2019-6-1-25-30
- [3] Azarenkov, O.H. (2022). Stress resistance as a component of professionalization of future law enforcement officers. *Psychology of consciousness: theory and practice of scientific research*. doi: 10.36059/978-966-397-286-2-13
- [4] Barko, V.I., Kyriienko, L.A., & Barko, V.V. (2020). Ways to improve the psychological support of personnel management in the national police of Ukraine. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 49(1), 5-12. doi: 10.33099/2617-6858-2018-49-1-5-1
- [5] Beresten, D. (2020). Regulatory and legal principles of selection for the position of a police officer in Ukraine. *Juridical science*, 1, 5(107), 50-59. doi: 10.32844/2222-5374-2020-107-5-1.06
- [6] Bezzubets, Yu.S. (2019). Psychological service in the organization as a factor in the effectiveness of its work. Flight. Modern problems of science. In *Humanities: theses add. XIX International science and practice conference* (vol. 1), (pp. 272-273). V.M. Isaienko (et al.). (Eds.). Kyiv: NAU. Retrieved from <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/38809>
- [7] Boiko-Buzyl, Yu. (2021). Professional and psychological competence as an indicator of the professional development of a specialist of the Ministry of Internal Affairs. *Theoretical and applied problems of psychology*, 3(56), 2, 89-100. doi: 10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-89-100
- [8] Chernykh, O., & Volkov, D. (2021). Criteria and norms of mental health. Theoretical and practical aspects of modern scientific research. *Theoretical and practical aspects of modern scientific research*, 2, 111-113. doi: 10.36074/logos-30.04.2021.v2.36
- [9] Diachkova, O. (2020). Psychological preparation of specialists for professional activity in special conditions. *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Service of Ukraine*, 15(4), 91-106. doi: 10.32453/5.vi4.379
- [10] Hanzha, O.O. (2020). Primary training of the National Police of Ukraine as a factor in their service career. *Juridical science*, 10(112), 70-77. doi: 10.32844/2222-5374-2020-112-10.09
- [11] Kretchak, O.M. (2007). Psychological support of investigative activity as a factor in increasing its effectiveness in modern conditions. *Bulletin of the Luhansk State University of Internal Affairs*, 1(1), 132-136.
- [12] Kucherenko, S.M. (2016). *Psychological support of professional activity*. Kharkiv: Nats. un-t tsviln. zakhystu.
- [13] Kurova, A.V. (2019). *Personality psychology*. Odesa: Feniks. doi: 10.32837/11300.14362
- [14] Lefterov, V., & Mul, S. (2021). Psychological preparation of heads of law enforcement agencies for management in crisis conditions. *Disaster and crisis psychology problems*, 2, 37-46. doi: 10.52363/dcpp-2021.2.44
- [15] Lisachenko, V.O., & Vashchenko, S.M. (2017). Information system for conducting psychological testing. In *Informatics, mathematics, automation: materials and science and technology program conference* (pp. 81). Sumy. S.I. Protsenko (Ed.). Sumy: SumDU. Retrieved from <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/64528>
- [16] Lytvyn, V.V. (2017). Foreign experience of professional and psychological selection of police personnel. *Legal psychology*, 1(20), 139-149.
- [17] Maksymenko, S.D., Karamushka, L.M., Kredentser, O.V., Benderets, N.M., & Shevchenko, A.M. (2020). Psychological health of the personnel of organizations: problems and technologies of support. *Bulletin of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine*, 2(1), 1-9. doi: 10.37472/2707-305x-2020-2-1-7-10
- [18] Ostapovych, V.P. (2020). Legal grounds for the activity of police officers of the NPU patrol police. *European perspectives*, 1, 108-117. doi: 10.32782/ep.2020.1.17
- [19] Pavlushenko, S. (2020). Analysis of approaches to psychological support of professional activity. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 55(2), 75-83. doi: 10.33099/2617-6858-2020-55-2-75-83
- [20] Proops, L., & McComb, K. (2010). Attributing attention: The use of human-given cues by domestic horses (*Equus caballus*) *Anim. Cogn*, 13, 197-205. doi: 10.1007/s10071-009-0257-5

- [21] Rozhon, O.H. (2021). The image of a policeman as a component of his professional activity. *Carpathian Legal Gazette*, 6(35), 149-152. doi: 10.32837/pyuv.v0i6(35).708
- [22] Shvets, D., & Rastorhuieva, N. (2021). Human rights and police officer training in the aspect of personality formation. *Theoretical and applied problems of psychology*, 3(56), 2, 326-342. doi: 10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-326-342
- [23] Tverdokhliebova, N.Ye. (2017). Patterns of professional self-fulfillment of a police officer. In *Personality, society, law: psychological problems and ways to solve them: theses addendum. International science and practice conf., dedicate. in memory of Prof. S. P. Bocharova* (pp. 212-213). Kharkiv: KhNUVS. Retrieved from <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/38890>

Список використаних джерел

- [1] Afanaseva N. Psychological Consultation of Specialists of Extreme Kind of Activity during the Adaptation Phase to Professional Activity. *Psychological journal*. 2017. Vol. 8. No. 4. P. 5–15. doi: 10.31108/1.2017.4.8.1
- [2] Алещенко В. І. Морально-психологічне забезпечення сил оборони держави. *Наука і оборона*. 2019. Т. 6. № 1. С. 25–30. doi: 10.33099/2618-1614-2019-6-1-25-30
- [3] Азаренков О. Г. Стресостійкість як складова професіоналізації майбутніх правоохоронців. *Психологія свідомості: теорія і практика наукових досліджень*. 2022. doi: 10.36059/978-966-397-286-2-13
- [4] Барко В. І., Кирієнко Л. А., Барко В. В. Шляхи вдосконалення психологічного забезпечення кадрового менеджменту в національній поліції України. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. Т. 49. № 1. С. 5–12. doi: 10.33099/2617-6858-2018-49-1-5-12
- [5] Берестень Д. Нормативно-правові засади добору на посаду поліцейського в Україні. *Юридична наука*. 2020. Т. 1. № 5 (107). С. 50–59. doi: 10.32844/2222-5374-2020-107-5-1.06
- [6] Беззубець Ю. С. Психологічна служба в організації як чинник ефективності її роботи. *Політ. Сучасні проблеми науки. Гуманітарні науки* : тези доп. ХІХ Міжнар. наук.-практ. конф. : у 2 т. (Київ, 1–5 квіт. 2019 р.) / [редкол.: В. М. Ісаєнко та ін.]. Київ : НАУ, 2019. Т. 1. С. 272–273. URL: <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/38809>
- [7] Бойко-Бузиль Ю. Професійно-психологічна компетентність як індикатор професіогенезу фахівця системи МВС. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2021. № 3(56). Т. 2. С. 89–100. doi: 10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-89-100
- [8] Черних О., Волков Д. Критерії та норми психічного здоров'я. *Theoretical and practical aspects of modern scientific research*. 2021. Т. 2. С. 111–113. doi: 10.36074/logos-30.04.2021.v2.36
- [9] Дячкова О. Психологічна підготовка фахівців до професійної діяльності в особливих умовах. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2020. Т. 15. № 4. С. 91–106. (Серія «Психологічні науки»). doi: 10.32453/5.vi4.379
- [10] Ганжа О. О. Первинна підготовка працівників національної поліції України як чинник їх службової кар'єри. *Юридична наука*. 2020. № 10 (112). С. 70–77. doi: 10.32844/2222-5374-2020-112-10.09
- [11] Кретчак О. М. Психологічне забезпечення оперативно-розшукової діяльності як фактор підвищення її ефективності в сучасних умовах. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2007. № 1. Ч. 1. С. 132–136.
- [12] Кучеренко С. М. Психологічне забезпечення професійної діяльності : курс лекцій. Харків : Нац. ун-т цивільн. захисту, 2016. 83 с.
- [13] Курова А.В. Психологія особистості : навч.-метод. посіб. Одеса : Фенікс, 2019. 42 с. doi: 10.32837/11300.14362
- [14] Лефтеров В., Мул С. Психологічна підготовка керівників правоохоронних органів до управління в кризових умовах. *Disaster and crisis psychology problems*. 2021. № 2. С. 37–46. doi: 10.52363/dcpp-2021.2.4
- [15] Лісаченко В. О., Ващенко С. М. Інформаційна система проведення психологічного тестування. *Інформатика, математика, автоматика* : матеріали та програма наук.-техн. конф. (Суми, 17–21 квіт. 2017 р.) / відп. за вип. С. І. Проценко. Суми : СумДУ, 2017. С. 81. URL: <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/64528>
- [16] Литвин В. В. Зарубіжний досвід професійно-психологічного відбору поліцейських кадрів. *Юридична психологія*. 2017. № 1 (20). С. 139–149.
- [17] Максименко С. Д., Карамушка Л. М., Креденцер О. В., Бендерезь Н. М., Шевченко А. М. Психологічне здоров'я персоналу організацій: проблеми та технології забезпечення. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2020. № 2 (1). С. 1–9. doi: 10.37472/2707-305x-2020-2-1-7-10
- [18] Остапович В. П. Правові підстави діяльності поліцейських патрульної поліції НПУ. *Європейські перспективи*. 2020. № 1. С. 108–117. doi: 10.32782/ep.2020.1.17

- [19] Павлушенко С. Аналіз підходів до психологічного забезпечення професійної діяльності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2020. Т. 55. № 2. С. 75–83. doi: 10.33099/2617-6858-2020-55-2-75-83
- [20] Proops L., McComb K. Attributing attention: The use of human-given cues by domestic horses (*Equus caballus*) *Anim. Cogn.* 2010. No. 13. P. 197–205. doi: 10.1007/s10071-009-0257-5
- [21] Розгон О. Г. Імідж поліцейського як складник його професійної діяльності. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2021. № 6 (35). С. 149–152. doi: 10.32837/руув.v0i6(35).708
- [22] Швець Д., Расторгуєва Н. Права людини та підготовка поліцейського в аспекті формування особистості. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2021. № 3 (56). Т. 2. С. 326–342. doi: 10.33216/2219-2654-2021-56-3-2-326-342
- [23] Твердохлебова Н. Є. Закономірності професійної самореалізації поліцейського. *Особистість, суспільство, закон: психологічні проблеми та шляхи їх розв'язання* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. С. П. Бочарової (Харків, 30 берез. 2017 р.). Харків : ХНУВС, 2017. С. 212–213. URL: <http://repository.kpi.kharkov.ua/handle/KhPI-Press/38890>
-

Features of the Implementation of the System of Psychological Ensuring the Professional Activities of the Employees of the Equestrian Unit of the Police

MITENKO Tetiana

Postgraduate Student of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0009-8960>

Abstract. The purpose of the article is to study the essence and content of psychological support of the professional activity of employees of the mounted police unit, the patrol police department, and the National Police of Ukraine. Methodology. The methodological basis of the article was made up of normative legal acts, laws and orders regarding the order of organization of the system of psychological support of policemen and employees of the National Police. The methodological toolkit was chosen in accordance with the defined goal, the specifics of the object and the subject of research. The normative and legal framework according to which the psychological support of the police officer's professional activity is implemented is considered. The tasks, principles and functions of the psychological support system are described. The essence of psychological support of a police officer and ways of its implementation are characterized. The peculiarities of the professional activity of the police cavalry unit of the police are disclosed. The peculiarities of the psychological training of a mounted police officer, aimed at developing the necessary skills, thinking and stability for the effective performance of one's duties while working with horses, are considered and described. The main ways of implementing the psychological training of the objects of the psychological support system are outlined, by using situational tasks, trainings, intensive seminars that include a practical component. The psycho-prophylactic direction of the system of psychological support as a system of influences on the personality of the police officer aimed at maintaining the functional state of the individual at a favorable level is analyzed. The determinants of the formation of a stress-resistant comprehensively developed personality of a police cavalry unit of the police are considered and described. The main components of the psychological support of the cavalryman's professional activity have been analyzed. The importance of taking into account the specificity of the conditions of the activities performed by the policemen of the mounted police unit is determined and, depending on this, the specifics of the implementation of the psychological support system are determined activity. The essence, content and peculiarities of the implementation of the system of psychological support for policemen of the mounted police unit have been determined

Keywords: psychological support; mounted police unit; psychological preparation; psychological support

DOI: 10.33270/03233201.121
УДК 159.96:343

Телефонна залежність у юнацькому віці: особливості впливу на розвиток особистості

СМІЛЯНЕЦЬ Тетяна*

головний інспектор відділу організації соціальної роботи управління соціально-психологічної роботи Департаменту кадрового забезпечення
Національної поліції України
м. Київ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3748-4995>

Анотація. Взаємозв'язок людини з інформаційними платформами, мережами, технічними засобами, мобільним зв'язком позначається на всіх сферах життя людини, одночасно розширюючи можливості розвитку, черпання ресурсу, а також створюючи додаткові бар'єри й небезпеки. Стрімкий прогрес інформаційних технологій та активізація застосування їх як у професійній сфері, так і в повсякденному житті актуалізує низку питань, що постають перед юнацтвом і пов'язані, зокрема, з виникненням нового виду поведінкової адикції – телефонної залежності. Залежність у юнацькому віці може виникати під впливом різних чинників, серед яких найпоширенішими є наркотики, алкоголь, тютюн, комп'ютерні ігри, соціальні мережі й мобільні пристрої. Мета публікації – висвітлити проблеми мобільної залежності в юнацькому віці, її вплив на ментальне та фізичне здоров'я, стосунки й особистісний розвиток юнаків. Юнаки та дівчата перебувають у періоді активного фізичного, емоційного та соціального розвитку, що посилює їхню вразливість до ризикової поведінки й формування залежностей. Наслідки залежності в цьому віці можуть бути надзвичайно серйозними і позначаються на всіх сферах життя. Фізичні наслідки можуть охоплювати проблеми зі здоров'ям, погіршення фізичної форми й залежність від речовин, з-поміж психологічних наслідків переважають зниження самооцінки, проблеми зі стимуляцією та розвитком, емоційні та психічні проблеми, а також зниження рівня навчальних досягнень. Залежність у юнацькому віці також може мати негативний вплив на соціальні відносини й інтеграцію в суспільство. Молоді люди, що страждають від залежності, втрачають інтерес до навчання, друзів і нормальні стосунки з родиною, а також часто потрапляють у конфлікти із законом. У статті здійснено спробу виявити й дослідити фактори ризику та захисні фактори, що впливають на розвиток залежності, а також розробити ефективні стратегії їх попередження та інтервенції. Мобільні пристрої надають безліч можливостей і зручностей, таких як швидкий доступ до інформації, соціальні мережі, онлайн ігри та комунікація. Однак надмірне використання цих пристроїв може призвести до втрати контролю, зниження рівня навчальних досягнень, проблем зі сном, соціальної ізоляції та психологічних проблем

Ключові слова: адикція; залежність; толерантність; тривожність; вразливість; девіантна поведінка

Історія статті:

Отримано: 17.01.2023
Переглянуто: 23.03.2023
Прийнято: 20.04.2023

Рекомендоване посилання:

Смілянець Т. Телефонна залежність у юнацькому віці: особливості впливу на розвиток особистості. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 121–127. doi: 10.33270/03233201.121.

*Відповідальний автор

© Смілянець Т., 2023

Вступ

Останніми роками відбувається телефонізація всіх сфер суспільного життя. Телефони є необхідним атрибутом у школах, офісах медичних установ, стали незамінними в побуті, адже із зовнішнім світом комунікацію кожен здійснює через гаджети. Соціальна культура стає дедалі залежнішою від цієї технології, тож закономірно, що в людей виникають проблеми внаслідок того, що вони забагато часу проводять за екраном телефону. Телефони стали надзвичайно популярними в колі юнацтва, у більшості країн з приводу цього використовують термін «залежність» від телефонів. Залежність – це набута гостра потреба здійснювати будь-які дії або вживати речовини, а телефонна залежність – термін, який застосовують переважно щодо людей, які зловживають використанням телефону. Залежність є ширшим поняттям, аніж телефонна залежність (Suknatska, 2019).

Одним з атрибутів сучасності є стрімке поширення нових інформаційних технологій. Інформатизація всіх сфер суспільного життя зумовила збільшення кількості користувачів сучасних технологій, поширення телефонних, телевізійних, комп'ютерних мереж, одна з яких інтернет (Usenko, 2022). Кожне покоління населення на планеті має нові захоплення, пристрасті, розваги, тож страждає від певного виду залежності. Сучасне юнацтво не може уявити своє життя без телефону. Це призводить до «звикання», визначає тренд на певні культурні, соціальні цінності, формує сприйняття, саме тому й виникає залежність від гаджета (Shevchenko, 2019). Завдяки телефону молодь має можливість не втрачати зв'язок із близькими та рідними, які живуть на відстані, він надає можливість дізнатися будь-що і будь-де, з телефоном можна швидко знайти або придбати потрібні одяг, книгу, фільм, музику, дізнатися чимало корисного. Пошук нового справді нескінченний, але загрожує інформаційним перевантаженням (Holovanova, 2016).

Матеріали та методи

Мета публікації – висвітлити проблеми мобільної залежності в юнацькому віці, її вплив на ментальне та фізичне здоров'я, стосунки й особистісний розвиток юнаків.

Методологію дослідження становить комплекс загальнонаукових методів і фахових підходів. Аналіз, узагальнення, порівняння тощо використано для виокремлення сутнісних характеристик явищ залежності загалом і телефонної залежності зокрема, адикції та адитивної поведінки. Системний підхід зумовив формування цілісної та комплексної оцінки наукових напрацювань за напрямом здійснюваного дослідження, а контент-аналіз допоміг окреслити найвагоміший внесок

дослідників і перспективність практичного застосування їхніх висновків і пропозицій.

Сучасні технології здатні здійснювати сильний вплив на свідомість і підсвідомість юнаків та юнок (це соціально-демографічна група, відокремлена на основі сукупності вікових характеристик й особливостей соціального стану. Відповідно до вікової класифікації Всесвітньої організації охорони здоров'я, віковий період юнаків та юнок 17–21 рік). Згідно з даними дослідження, проведеного 2011 року в США, серед опитаних 500 студентів 73 % не змогли б навчатися без використання технологій, а 38 % повідомили, що не можуть провести більше ніж 10 хв без свого смартфона. Залежна молода людина, з одного боку, не має сформованого вміння долати складні стресові ситуації, володіти своїми емоціями, конструктивно розв'язувати проблеми, взаємодіяти з дорослими та знаходити компроміс, з другого боку – вона може цілодобово переживати будь-який стрес і докладати всіх зусиль, якщо це потрібно для реалізації залежної поведінки (Yatsenko, & Serhgiienko, 2021). Юнаки та юнки повсякчас балансують у прагненні домінувати під впливом жорсткості відстоювання власних інтересів і невизнання з боку оточення, що спричиняє постійне загострення конфліктів. Занурення в «інші світи» використовує молода людина як ілюзорний спосіб вирішення конфліктів у реальному житті. Залежна особистість віддає перевагу уникненню проблем як головному способу їх подолання. Людина не може жити без своєї пристрасті, вона є центром її життя, замінюючи все і всіх – справжні емоції, враження, друзів. Юнаки становлять особливу групу користувачів телефонами.

Результати й обговорення

На думку психологів, в умовах сьогодення в юнацтва істотно зросли потреби в самоствердженні, самовизначенні, самореалізації, натомість емоційно-вольова сфера та саморегуляція ще не сформовані, а отже, вони легше стають адиктами та схильні до адиктивної поведінки (адикція – це непереборний (компульсивний) потяг до вживання певної природної або штучної речовини (нікотин, алкоголь, наркотики, телефон, інтернет тощо), що супроводжується тенденцією до збільшення доз, підвищенням толерантності та формуванням синдрому відміни; нав'язливе бажання виконувати певну діяльність). Адиктивна поведінка – це поведінка, зумовлена бажанням людини «втєкти» від реального життя шляхом зміни стану своєї свідомості (Kiselova, 2019).

Учені, досліджуючи явище телефонної залежності в юнацтва, визначають такі симптоматичні чинники:

1. Активне, подеколи агресивне небажання відволіктися від роботи в телефоні навіть на нетривалий проміжок часу.

2. Відчуття розпачу та роздратування в разі зовнішнього відволікання від телефону.

3. Неспроможність спланувати час закінчення роботи в телефоні.

4. Ігнорування домашніх справ, навчання, обов'язків, важливих особистих і ділових зустрічей на період зайнятості в телефоні.

5. Нехтування власним здоров'ям, скорочення періоду сну через проведення часу в телефоні.

6. Нехтування особистою гігієною та готовність задовольнятися випадковою, одноманітною та неякісною їжею.

7. Відчуття емоційного підйому під час використання телефону.

8. Скарги близьких на те, що людина забагато часу проводить у телефоні.

Процес узалежнення можуть спричинити біологічні, психологічні та соціальні фактори. Можна виокремити два основні чинники виникнення та умови формування телефонної залежності: об'єктивні (кібернетичні) – умови і фактори, пов'язані з властивостями кіберпростору; суб'єктивні (індивідуально-психологічні) – пов'язані з демографічними характеристиками й особистісними властивостями користувачів телефонів. Більшість іноземних дослідників вважають термін «адикція» синонімом залежності, адиктивну поведінку – відповідником залежної поведінки.

Залежна поведінка є досить поширеним явищем, вона стала предметом наукового дослідження окремої науки – адиктології. Адикції вивчають у межах ще кількох наук, серед яких психологія, соціологія, медицина. На початку ХХІ ст. на межі цих наук і сформувалася адиктологія – наука про залежності. Це мультидисциплінарна наука, яка системно та комплексно вивчає всі форми й типи адиктивної поведінки, їх механізми, профілактику, лікування та реабілітацію. Сфера її основних інтересів охоплює проблематику залежних (адиктивних) форм поведінки як психологічного, так і психопатологічного рівнів.

Адиктивна поведінка – одна із форм девіантної поведінки зі сформованим прагненням до відмежування від реальності за допомогою вживання певних речовин або постійною фіксацією уваги на певних видах діяльності з метою розвитку й підтримання інтенсивних емоцій.

Вирізняють два основні види адиктивної поведінки: хімічна (від наркотичних засобів або алкоголю) та нехімічні (психологічні, поведінкові).

З-поміж чинників, що призводять до формування адиктивної поведінки, слід виокремити такі:

- 1) біологічні (генетика);
- 2) психологічні (акцентуації, психопатії тощо);
- 3) потребово-мотиваційна сфера (прагнення до самоствердження);
- 4) соціальні (дисфункційна сім'я, референтна група).

У юнацькому віці вибудовується нова ієрархія системи життєвих цінностей. Ці особливості виявляються в поведінці, розвитку вольових рис особистості й самоконтролі поведінки. Поведінкова (несубстанціональна, психологічна) адикція вирізняється нав'язливою схильністю до певної діяльності, а також нездатністю або слабкою здатністю самостійно її припинити. Найчастіше виникає через прагнення людини втекти від реальності й потрапити до штучно створеного ілюзорного світу. Водночас змінюються стосунки в середовищі однолітків, виникають замкнуті осередки молодіжної субкультури, вплив яких є визначальною причиною вибору юнаками моделі поведінки. Адиктивний стан від звички відрізняється саме силою потреби, неможливістю займатися якою-небудь іншою справою до задоволення бажання, постійними думками про об'єкт залежності, неусвідомлюваним вчиненням якихось дій для досягнення мети. Адикції можуть стосуватися будь-чого – від їжі й до гаджетів, виникати в людей різних віку, статусу, статі (Stulika, & Nediako, 2022).

Слід зазначити, що є певні види поведінки, які не містять безпосередньої, явної загрози суспільству, проте мають негативні наслідки для людини й соціуму загалом. До таких належить телефонна залежність: людина, яка проводить більшість часу за екраном телефону, не заважає і не загрожує іншим. Водночас вона поступово втрачає важливі соціальні контакти, перестає повноцінно виконувати соціальні функції, деградує як особистість. Залежною поведінкою слід вважати різновид девіантної поведінки (девіантна поведінка – це поведінка індивіда або групи, яка не відповідає загальноприйнятим нормам, унаслідок чого відбувається порушення цих норм), їй притаманні нездолання підпорядкованість власних інтересів інтересам іншої особистості або групи, надмірне і тривале фіксування уваги на певних видах діяльності або предметах, що стають надцінними, зниження або порушення здатності контролювати захоплення, а також неможливість бути самостійним і вільним у виборі поведінки. У структурі кожної залежності можна виокремити ознаки посилення толерантності, забування альтернативних інтересів, продовження залежної поведінки (Aharkova, 2017).

В електронному словнику медичних термінів поняття «телефонна залежність» потлумачено так: це стан людини, за якого телефон стає предметом культу, людина несвідомо робить дзвінок заради самого дзвінка, не усвідомлюючи власних дій або не спроможна пояснити їх причин.

Закордонні дослідники стверджують, що залежність виникає насамперед не від розмов по телефону, а від різноманітних можливостей, якими наділений мобільний телефон: інтернет, ігри, знайомства тощо.

Такого психічного розладу, як телефонна залежність, у науці не виокремлюють. Залежність від мобільного телефону, згідно з МКБ-10, належить до розладів зрілої особистості, де є адиктивна поведінка, що передбачає нехімічну залежність від певного фактора, у цьому випадку – мобільного телефону, коли за недостатньої емоційно-вольової регуляції людина діє під впливом власних бажань.

Британські вчені визначають три психологічні типи власників мобільних телефонів:

1) кіборги – вважають телефон невід'ємною частиною себе, без якого не зможуть жити як без життєво важливого органа;

2) протезовані – жити без мобільного телефону можуть, але відчувають від цього дискомфорт;

3) незалежні – для них телефон є лише засобом спілкування за необхідності.

Адикційна поведінка має виражений аутодеструктивний характер, оскільки неминуче руйнує організм й особистість. Адиктивна поведінка розвивається як суб'єктивна фіксація на тому, що людина вважає для себе безпечним і заспокійливим. Болісні події життя в особи, що не мають ні сил, ні вміння долати складнощі, породжують нестерпну спрагу до миттєвого їх усунення або негайного щастя (Harkavets, 2022).

У другому випадку адиктивна поведінка – це одне з відхилень у поведінці особистості, що пов'язане зі зловживанням чимось або кимось з метою саморегуляції або адаптації.

Базовими критеріями адиктивності в юнацькому віці є такі:

1. Довільність і ситуативність вибору агента залежності. Ним може стати будь-яке джерело, що сприяє «полегшенню», тимчасовій ейфорії та витісненню життєвих проблем (невдач, конфліктів, самотності тощо).

2. Соціально-психологічна обумовленість адиктивної поведінки. Адиктивна поведінка не є наслідком спадкової схильності, а є результатом втечі від розв'язання складних соціальних проблем, стресових ситуацій, життєвих перешкод, невдач за допомогою досвіду поведінки соціального оточення, порад близьких людей, біофармакологічних компенсаторів, обмеження або звуження свідомості на одному із джерел залежності (Shmatok, 2022).

3. Деформація особистісного сенсу та зниження потенціалів професійно-особистісної самореалізації розвиваються внаслідок дисонансу в мотиваційно-цільовій сфері. Ослаблення волі й самостійності в оцінюванні та подоланні професійно-особистісних проблем з подальшим розвитком інфантилізму.

4. Нормативність/ненормативність адикцій, яку визначають соціоетнічними цінностями, традиціями.

5. Амбівалентність. Людина, що прагне бути в тонусі, мати піднесений настрій, успіхи, само-

задоволення, зазнає впливу процесів психосоматичної деформації, психотравматизації, погіршення здоров'я.

6. Адиктивність виявляється у формі стійких стереотипів, таких, які складно корегувати, згубних звичок, уподобань, що вимагають психотерапевтичного втручання (Hlavinska, 2022).

7. Висока соціально-психологічна і психофізіологічна «вартість» адикцій. Адиктивна поведінка супроводжується непродуктивними витратами особистого життєвого часу, енергії, матеріальних витрат і здоров'я близьких людей.

8. Орієнтованість на задоволення емоційно-соматичних і гедоністичних відчуттів поєднується із втратою емпатичного й інтимно-дружнього ставлення до інших людей. Формування адикції на тлі переживання напруженості, емоційного болю, почуття самотності, безпорадності тощо. Придушення та витіснення адикцій природних життєво значущих потреб у їжі, руху, сні, любові тощо (Rushchenko, Serdiuk, & Vitsko, 2011).

9. Суб'єктивне переживання у формі непереборного потягу до об'єкта адикції, неможливості існування без нього.

Слід урахувати і психологічні чинники, тобто риси характеру людини, які мають значний вплив на розвиток цього виду адикції: підвищена вразливість, тривожність, схильність до депресії, низька самооцінка, самокритичність, низький рівень стресостійкості, нездатність конструктивно вирішувати конфлікти, відмежування від проблем, невміння висловлювати думку тощо. Особами, які схильні до залежності, стають і юнаки, і дівчата, які не вмюють будувати стосунки з однолітками та протилежною статтю, складно адаптуються в колективі (Balieva, 2022).

Групу ризику для розвитку залежності становлять особи віком від 17 до 21 року. Сучасна молодь з роботою телефону ознайомлюється переважно ще в садочку, школі, зрідка – уже в університеті. Майже всі вони проходять стадію природної захопленості та зацікавленості, і певна частина переходить у категорію інтернет залежних (Ostapchuk, 2022). Це спричиняє низка факторів: активне поширення телефонів, просте підключення до інтернет мережі, швидкість пошуку інформації, діджиталізація (Melnyk, & Tertychna, 2022).

Слід розрізняти залежність і звичку. Хоча надмірна звичка переходить у залежність, вона є позитивним процесом адаптації індивіда до навколишнього середовища. Залежність – набута гостра потреба здійснювати будь-які дії або вживати речовини, а звичка – особлива форма поведінки людини, яка виявляється в схильності до повторення однотипних дій у схожих ситуаціях (Mahdysiuk, & Prytka, 2020).

Телефонна залежність – різновид психічної залежності, що поширюється в Україні протягом останніх двадцяти років. Деякі вчені вважають, що це найвищий вияв нормального захоплення

людини (Khrystuk, 2014). Вони вважають, що до залежності схильні лише ті, хто вже має комунікативні проблеми та складнощі. На нашу думку, будь-яка залежність – це хвороба. Сутність проблеми полягає в нездатності людей, передусім дітей та юнацтва, захистити своє психічне здоров'я від стороннього впливу. Її поширення спричиняє соціальну небезпеку, тому доцільно розглянути її найтипівіші форми, фактори ризику й негативні наслідки вияву для особистості юнаків (Kaliuha, 2022).

Якісні зміни пізнавальних процесів, розвиток інтелекту спричиняють появу потреби осмислення/переосмислення навколишнього світу та власного «Я». Нерідко такі зміни набувають патологічних ознак. У поведінці юнаків і дівчат спостерігаються значні ускладнення в процесі адаптації до навколишнього середовища, що є однією з причин формування стійкої залежності. Поширеними формами залежної поведінки, яка властива представникам обох статей підліткового та юнацького віку, є шкідливі звички (Harkavets, 2020).

Пояснюючи сутність будь-якої психологічної залежності, слід керуватися природним прагненням людини до духовного комфорту та її невміння подолати складнощі на шляху до бажаного (Kobylnik, 2022). До основних факторів поширення шкідливих звичок серед молоді належать:

- 1) формування залежності в молодшому віці (період шкільного навчання);
- 2) пасивне проведення відпочинку;
- 3) байдуже ставлення до власного здоров'я, негативне – до спорту та фізичної культури;
- 4) низький рівень доходів сім'ї;
- 5) примітивність світогляду.

Дослідники виокремлюють типові особистісні риси юнаків і дівчат із будь-якими формами залежної поведінки, зокрема це: високий рівень особистісної тривожності, комплекс неповно цінності, схильність уникати відповідальності за власні вчинки (Shvyrova, & Stulika, 2022); низька толерантність до повсякденних складнощів, поверхнева соціалізація, схильність до звинувачування інших, уникнення відповідальності, стереотипність, повторюваність поведінки. Поява та закріплення будь-якої залежності в юнаків і дівчат пов'язана з компенсацією негативного образу фізичного «Я». Тобто індивіда захищають лише такі знання про реальний світ, які глибоко й діалектично висвітлюють зміст соціального буття людини. Це, зокрема, наполеглива праця, реалізація здібностей, досягнення мети, що супроводжуються перемогами й успіхами поруч із втратами, розчаруваннями.

Висновки

Телефонна залежність як негативне соціальне явище поширюється стрімко й динамічно. Така залежність є різновидом адикції, виразні вияви якої згубно позначаються на різних сферах життєдіяльності. Тому, з огляду на викладене вище, проблематика виникнення та подолання цього виду залежності саме в юнацькому віці потребує додаткового теоретичного та емпіричного дослідження. Для формування ефективної методики запобігання цій проблемі та подолання залежності важливим є комплексний підхід, чому сприятиме детальний аналіз факторів ризику та захисних факторів, що впливають на розвиток залежності.

References

- [1] Aharkova, A.I. (2017). Psychological features of suicidal behavior in youth. *Bulletin of Dnipropetrovsk University*, 23, 40-48. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdups_2017_23_7
- [2] Balieva, T. (2022). Peculiarities of fears in adolescence and early youth. *Actual problems of psychology in educational institutions*, 6, 27-31. doi: 10.31812/psychology.v6i.7307
- [3] Harkavets, S. (2020). Forms of individual victimization in early youth. *Theoretical and applied problems of psychology*, 3(53), 1, 62-78. doi: 10.33216/2219-2654-2020-53-3-1-62-78
- [4] Hlavinska, O. (2022). Personal sovereignty as a prerequisite for the formation of self-esteem in youth. *Psychology: reality and prospects*, 18, 65-72 doi: 10.35619/prapr.v1i18.289
- [5] Holovanova, T.M. (2016). Methods of influencing the self-realization of young people with a high level of Internet addiction. *Scientific Bulletin of Kherson State University*, 5, 24-28.
- [6] Kaliuha, O.Yu. (2022). Tender features of communication in youth. *Actual problems of psychology in educational institutions*, 1, 136-141. doi: 10.31812/psychology.v1i.7581
- [7] Khrystuk, O. (2014). *Psychology of deviant behavior*. Lviv: LvDUVS.
- [8] Kiselova, A.V. (2019). Peculiarities of conforming behavior in youth. *Actual problems of psychology in educational institutions*, 9, 243-248. doi: 10.31812/psychology.v9i0.3748
- [9] Kobylnik, Ya.H. (2022). The dynamics of the development of Internet addiction in adolescence and young adulthood. *Actual problems of psychology in educational institutions*, 2, 113-119 doi: 10.31812/psychology.v2i.7519
- [10] Mahdysiuk, L., & Prytko, I. (2020). Psychological features of the manifestation of loneliness in youth. *Psychology: reality and perspectives*, 14, 136-143. doi: 10.35619/prap_rv.vi14.162
- [11] Melnyk, K., & Tertychna, N. (2022). Characteristics of social fears in adolescent age. *Perspectives and innovations of science*, 9(14), 634-643. doi: 10.52058/2786-4952-2022-9(14)-634-643

- [12] Ostapchuk, M.V. (2022). The choice of mental protection mechanisms in youth and adulthood. *Actual problems of psychology in educational institutions*, 2, 108-113. doi: 10.31812/psychology.v2i.7518
- [13] Rushchenko, I.P., Serdiuk, O.O., & Vitsko, O.V. (2011). The dynamics of the spread of youth drug addiction in the Kharkiv region: 15 years of observations *Methodology, theory and practice of sociological analysis of modern society*, 17, 476-481.
- [14] Shevchenko, A. (2019). The relationship between social desirability and value orientations in youth. *Theoretical and applied problems of psychology*, 3(50), 2, 146-157. doi: 10.33216/2219-2654-2019-50-3-2-146-157
- [15] Shmatok, I.O. (2022). The level of harassment and self-esteem in adolescence and young adulthood. *Actual problems of psychology in educational institutions*, 3, 58-65. doi: 10.31812/psychology.v3i.7475
- [16] Shvyrova, O., & Stulika, O. (2022). Addictive behavior as a consequence of personality trauma in youth. *Perspectives and innovations of science*, 13(18), 693-705. doi: 10.52058/2786-4952-2022-13(18)-693-705
- [17] Stulika, O., & Nediello, P. (2022). Features of fear and anxiety experience in youth. *Young scientist*, 11(111), 18-22. doi: 10.32839/2304-5809/2022-11-111-5
- [18] Suknatska, A. (2019). Loneliness and peculiarities of her experience in youth. *Psychology: reality and perspectives*, 13, 154-158. doi: 10.35619/prap_rv.vi13.137
- [19] Usenko, O. (2022). The influence of characteristics of family relationships on the formation of aggressive reactions in youth. *Actual problems of psychology in educational institutions*, 7, 144-148. doi: 10.31812/psychology.v7i.7274
- [20] Yatsenko, T., & Serhgiienko, D. (2021). Features of the manifestation of procrastination in older youth. *Perspectives and innovations of science*, 5(5), 861-871. doi: 10.52058/2786-4952-2021-5(5)-861-871

Список використаних джерел

- [1] Агаркова А. І. Психологічні особливості суїцидальної поведінки в юнацькому віці. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2017. № 23. С. 40–48. (Серія «Психологія»). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdups_2017_23_7
- [2] Балева Т. Особливості страхів в підлітковому та ранньому юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. № 6. С. 27–31. doi: 10.31812/psychology.v6i.7307
- [3] Гарькавець С. Форми віктимності особистості у ранньому юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2020. № 3 (53). Т. 1. С. 62–78. doi: 10.33216/2219-2654-2020-53-3-1-62-78
- [4] Главінська О. Особистісна суверенність як передумова формування самоцінності в юнацькому віці. *Психологія: реальність і перспективи*. 2022. № 18. С. 65–72. doi: 10.35619/praprv.v1i18.289
- [5] Голованова Т. М. Методи впливу на самореалізацію юнаків із високим рівнем Інтернет-залежності. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. Вип. 5. С. 24–28. (Серія «Психологічні науки»).
- [6] Калюга О. Ю. Тендерні особливості спілкування в юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. № 1. С. 136–141. doi: 10.31812/psychology.v1i.7581
- [7] Христюк О. Психологія девіантної поведінки : навч.-метод. посіб. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 92 с.
- [8] Кісельова А. В. Особливості конформної поведінки у юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2019. № 9. С. 243–248. doi: 10.31812/psychology.v9i0.3748
- [9] Кобильник Я. Г. Динаміка розвитку інтернет-залежності у підлітковому та юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. № 2. С. 113–119. doi: 10.31812/psychology.v2i.7519
- [10] Магдисюк Л., Притка І. Психологічні особливості прояву самотності у юнацькому віці. *Психологія: реальність і перспективи*. 2020. № 14. С. 136–143. doi: 10.35619/prap_rv.vi14.162
- [11] Мельник К., Тертична Н. Особливості соціальних страхів у юнацькому віці. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 9 (14). С. 634–643. doi: 10.52058/2786-4952-2022-9(14)-634-643
- [12] Остапчук М. В. Вибір механізмів психічного захисту у юнацькому та зрілому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. № 2. С. 108–113. doi: 10.31812/psychology.v2i.7518
- [13] Руценко І. П., Сердюк О. О., Віцько О. В. Динаміка поширення молодіжного наркотизму в Харківському регіоні: 15 років спостережень. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2011. Вип. 17. С. 476–481.
- [14] Шевченко А. Зв'язок соціальної бажаності та ціннісних орієнтацій у юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2019. № 3 (50). Т. 2. С. 146–157. doi: 10.33216/2219-2654-2019-50-3-2-146-157
- [15] Шматок І. О. Рівень домагань і самооцінка у підлітковому та юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. № 3. С. 58–65. doi: 10.31812/psychology.v3i.7475

- [16] Швирьова О., Стуліка О. Адиктивна поведінка як наслідок травматизації особистості в юнацькому віці. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 13 (18). С. 693–705. doi: 10.52058/2786-4952-2022-13(18)-693-705
- [17] Стуліка О., Неделько П. Особливості переживання страху та тривожності в юнацькому віці. *Молодий вчений*. 2022. № 11 (111). С. 18–22. doi: 10.32839/2304-5809/2022-11-111-5
- [18] Сукнацька А. Самотність і особливості її переживання в юнацькому віці. *Психологія: реальність і перспективи*. 2019. № 13. С. 154–158. doi: 10.35619/prap_gv.vi13.137
- [19] Усенко О. Вплив особливостей стосунків в сім'ї на утворення агресивних реакцій в юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2022. № 7. С. 144–148. doi: 10.31812/psychology.v7i.7274
- [20] Яценко Т., Сергієнко Д. Особливості прояву прокрастинації у старшому юнацькому віці. *Перспективи та інновації науки*. 2021. № 5 (5). С. 861–871. doi: 10.52058/2786-4952-2021-5(5)-861-871

Telephone Addiction in Youth: Features of Influence on Personality Development

SMILIANETS Tetiana

Chief Inspector of the Social Work Organization Department Management of Social and Psychological Work of the Department of Personnel Support of the National Police of Ukraine
Kyiv, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-3748-4995>

Abstract. The interaction of a person with information platforms, networks, technical means, mobile communication actively penetrates into all, without exception, spheres of life. At the same time, expanding the abilities of the individual, giving him new opportunities for development, drawing resources and creating additional barriers and dangers. Mobile devices provide many opportunities and conveniences such as quick access to information, social networks, online games and communication with others. The rapid development of the possibilities of technological possibilities for a person, which is due to the progress of information technologies and their wide application both in the professional sphere and in everyday life, actualizes a number of questions that arise before youth and are caused by the emergence of a new type of behavioral addiction – telephone addiction. Addiction in adolescence can arise from various factors, including for example: drugs, alcohol, tobacco, computer games, social networks and mobile devices. The purpose of the study: to study the problem of addiction in youth and to identify factors that contribute to the development of this problem. Young people are in a period of active physical, emotional and social development, which makes them more vulnerable to risky behaviors and the formation of addictions. The consequences of addiction in youth can be serious and affect various areas of life. Physical consequences can include health problems, physical impairment, and substance dependence. Psychological consequences can include reduced self-esteem, problems with stimulation and development, emotional and mental problems, and impaired academic achievement. Addiction in youth can also have a negative impact on social relationships and integration into society. Young people suffering from addiction can lose interest in school, lose friends and good relationships with family, and get into conflicts with the law. Analyzing and understanding the problem of addiction in adolescence is important for the development of effective prevention and intervention strategies. However, excessive use of these devices can lead to loss of control, reduced academic achievement, sleep problems, social isolation and psychological problems. This article highlights the problem of mobile addiction in youth. The article highlights the issue of how addiction affects the mental and physical health, relationships and personal development of young people. Research in this area helps identify risk factors and protective factors that influence the development of addiction

Keywords: addiction; dependence; tolerance; anxiety; vulnerability; deviant behavior

Особливості тактики освідування неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку

СУВОРОВА Анастасія*

аспірант кафедри криміналістики та судової медицини Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7508-290X>

Анотація. У статті висвітлено актуальні питання, що виникають під час проведення освідування за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку. Досліджено особливості застосування тактичних прийомів під час освідування за участю осіб зазначеної категорії. Мета публікації – розроблення тактичних засад проведення освідування за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку, формування теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо їх застосування. Для досягнення зазначеної мети використано систему загальнонаукових і спеціальних методів. За допомогою історико-правового методу визначено етапи розвитку законодавства за цим напрямом і потреби практики сьогодення. Догматичний метод посприяв висвітленню змісту основних понять, серед яких: «освідування», «тактика освідування», «неповнолітні потерпілі з вадами психофізичного розвитку». Діалектичний метод використано для розгляду об'єкта дослідження в контексті поєднання потреб науки і практики. Наукова новизна полягає у виокремленні теоретичних положень і практичних рекомендацій під час проведення освідування за участю дітей зазначеної категорії з огляду на їхні індивідуальні, психічні, фізичні та розумові особливості, що впливають на процес проведення цієї слідчої (розшукової) дії. Теоретично обґрунтований підхід до використання тактичних прийомів забезпечить реалізацію права освідуваних неповнолітніх із вадами психофізичного розвитку на повагу до їхньої честі та гідності, право тілесної недоторканності, а також запобігання вчиненню дій, які можуть зашкодити їхньому життю та здоров'ю. Особливості обстеження тіла неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку в низці випадків пов'язано з тим, що ця категорія дітей є психічно нестабільною, емоційно гіперчутливою до навколишнього середовища, має специфічну уяву та розсіяну увагу внаслідок патологічного стану здоров'я. Зважаючи на психоемоційний стан дитини, ураховуючи особливості хвороби та фізичну обмеженість, слідчий під час освідування має не лише застосовувати тактичні прийоми на підставі знання кримінально-процесуального законодавства, а й запозичувати знання в тих галузях науки, що досліджують психічні процеси людини, вольові, емоційні та психічні стани, які допоможуть не лише створити обстановку, що зводить до мінімуму емоційне напруження, а й сприяти забезпеченню комфортних умов проведення цієї слідчої (розшукової) дії відповідно до потреб неповнолітнього

Ключові слова: кримінальне провадження; криміналістика; тактичний прийом; освідування; неповнолітня особа; вади розвитку

Історія статті:

Отримано: 21.02.2023

Переглянуто: 20.03.2023

Прийнято: 25.04.2023

Рекомендоване посилання:

Суворова А. Особливості тактики освідування неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 128–137. doi: 10.33270/03233201.128.

*Відповідальний автор

Вступ

Реалії сьогодення спричиняють високий рівень вчинення кримінальних правопорушень стосовно неповнолітніх, що призводить до регенерації розвитку дітей та ставить під загрозу їхнє безпечне майбутнє. Протягом 2022 року зареєстровано 4258 кримінальних правопорушень, вчинених щодо дітей, серед яких 286 випадків посягань вчинено стосовно осіб з інвалідністю (Unified gerog...), що засвідчує актуальність досліджуваної проблематики.

У криміналістичній літературі проблемні аспекти розслідування кримінальних правопорушень щодо неповнолітніх з вадами психофізичного розвитку ґрунтовно не досліджували, внаслідок чого нині констатуємо факт відсутності дієвого механізму використання тактичних засобів під час освідування дітей цієї категорії.

Детальне вивчення питань реалізації тактичних засад під час проведення освідування неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку, урахування їхніх індивідуальних, психічних, фізичних і розумових особливостей відіграватиме важливу роль для розвитку криміналістичної науки та практики, оскільки слугуватиме вдосконаленню процесу проведення освідування та допоможе ефективно виконати низку завдань під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії.

Матеріали та методи

Метою дослідження є розроблення тактичних засад проведення освідування за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку.

Питання дослідження тіла живої людини під час досудового розслідування розглядали І. В. Гловюк («Освідування неповнолітнього та отримання зразків для експертизи (за проектом закону № 5618)» (Hloviuk, 2021, р. 35-38), А. В. Даниленко («Деякі проблемні питання освідування осіб») (Danylenko et al., 2013, р. 180-185), В. С. Могила («Питання реалізації повноважень слідчого та слідчого судді щодо отримання зразків для експертизи») (Mohyla, 2020, р. 290-293).

Питання освідування неповнолітніх аналізували Г. Ю. Нікітіна-Дудікова («Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей») (Nikitina-Dudikova, 2022, р. 120-125), С. В. Харченко («Тактика проведення освідування неповнолітніх осіб») (Kharchenko, 2013, р. 225-229).

Однак, попри наявні наукові напрацювання із зазначеної тематики, тактика проведення освідування за участю неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку залишається недостатньо розробленою.

Результати й обговорення

Кримінальний процесуальний кодекс (КПК) України регламентує проведення слідчих (розшукових) дій, спрямованих на збирання та перевірку раніше отриманих доказів під час розслідування кримінальних правопорушень, серед яких особливої значущості набувають ті, що потребують залучення до процесу специфічної групи учасників кримінального процесу – дітей.

Протягом періоду розвитку вітчизняного законодавства увагу спрямовано на захист прав й інтересів неповнолітніх осіб та їх реалізацію шляхом забезпечення низки гарантій під час розслідування кримінальних правопорушень.

Стаття 7 Загальної декларації прав людини 1948 року проголошує, що «всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист перед законом»¹.

Конституція України (ст. 3) закріплює засади пріоритету прав і свобод людини та громадянина й зазначає, що їх визнання, дотримання та захист є обов'язком держави, тим самим вказуючи на неприпустимість порушень у будь-якій сфері суспільних відносин².

Права дітей в Україні нормативно визначено доволі вичерпно, водночас щодо захисту інтересів постає чимало проблем:

– залишається відкритим питання щодо належного правозастосування та притягнення до відповідальності винних осіб за недотримання законодавства із захисту прав дітей;

– моніторинг дотримання українського законодавства у сфері захисту прав дітей на окупованих територіях Криму й окремих районів Донецької та Луганської областей не проводять, на чому неодноразово акцентували увагу, зокрема під час парламентських слухань на тему «Права дитини в Україні: забезпечення, дотримання, захист»;

– до цього часу найменше підтримки з боку держави отримують діти, що були поранені під час бойових дій, які втратили годувальника чи батьків або отримали інвалідність унаслідок військових дій, зазнали найбільших страждань від бойових дій (Shchebetun, & Mikhailina, 2019, р. 36).

Розглядаючи проблему кримінальних правопорушень, вчинених щодо неповнолітніх, слід виокремити сукупність обставин і факторів, що сприяють їх вчиненню, серед основних – нездатність дитини до вчинення опору правопорушнику внаслідок вікових, фізичних і психологічних особливостей.

Слід зауважити, що серед цієї групи неповнолітніх є і такі діти, які через свій

¹ Загальна декларація прав людини : міжнар. док. від 10 груд. 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

² Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>

патологічний стан здоров'я не здатні забезпечити межі власних інтересів та є найбільш вразливою категорією, потребують додаткового захисту.

КПК України врегулював низку питань, пов'язаних із дотриманням правового статусу неповнолітніх, зокрема особливостей здійснення досудового розслідування за їх участю. Однак постає потреба в детальному вивченні характеристики особи неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку, оскільки слідчі (розшукові) дії за участю цієї категорії дітей мають певні відмінності.

Однією зі слідчих (розшукових) дій, яка має важливе значення під час досудового розслідування, є освідування.

У КПК України визначено, що для виявлення на тілі підозрюваного, свідка чи потерпілого слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет, слідчий, прокурор, здійснює освідування, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу¹.

Правовою підставою проведення освідування є постанова прокурора, яка повинна мати три частини:

1. Вступна частина має містити відомості про місце, час прийняття рішення, дані прокурора, найменування кримінального провадження та його номер, присвоєний базою Єдиного реєстру досудових розслідувань.

2. Мотивувальна частина повинна містити відомості про обставини кримінального правопорушення, мотиви прийняття рішення, мету, дані особи, яка піддана освідуванню (у разі проведення цієї слідчої (розшукової) дії щодо неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку обов'язково зазначають дані законного представника, присутність якого є обов'язковою під час освідування), посилення на правові норми КПК України, які слугуватимуть юридичною підставою його проведення.

3. Резолютивна частина має містити висновок щодо рішення прокурора.

Фактичною підставою для прийняття рішення слідчого про освідування є наявність відомостей або даних про те, що на тілі неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку є сліди вчиненого правопорушення або відмітні особливості, що містять цінність для ідентифікації особи – виявлення, засвідчення, фіксація яких матимуть суттєве значення під час досудового розслідування.

Наведемо приклад із практичної діяльності – з досвіду роботи в підрозділах Національної поліції України. Під час досудового розслідування було встановлено, що в період з квітня до серпня 2022 року гр. П., перебуваючи в кімнаті № 4 гуртожитку № 18, що розташований на

вул. Дмитрівській міста Києва, умисно систематично вчиняв фізичне та психологічне насильство щодо неповнолітньої падчерки гр. Т., яка хворіє аутизмом і протягом останніх двох років не підтримує спілкування з іншими людьми, крім вітчима. Під час допиту свідка гр. Ж. (мешканки цього гуртожитку) остання повідомила, що на тілі гр. Т. в ділянці шийного відділу хребта вона бачила загоєні рани у вигляді слідів від опіків хімічних речовин. Крім цього, свідок зауважила на неодноразовому здійсненні фізичного та психологічного знущання гр. П. щодо падчерки. Метою освідування неповнолітньої потерпілої особи з вадами психофізичного розвитку є виявлення на її тілі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет. У цьому випадку слідчий проводив освідування гр. Т. з метою підтвердження вже наявних йому доказів, здобутих під час допиту свідка гр. Ж. (за матеріалами кримінального провадження Святошинського управління поліції ГУНП у м. Києві, розпочатого за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 121 КК України).

Отже, освідування неповнолітньої потерпілої особи з вадами психофізичного розвитку – це слідча (розшукова) дія, спрямована на дослідження тіла дитини з патологічним відхиленням стану здоров'я з метою пошуку слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет на її тілі й одягу, що мають суттєве значення для кримінального провадження, з урахуванням індивідуальних, вікових, фізичних і психологічних особливостей дитини.

Однак у кожному конкретному випадку перед слідчим постає клопітке завдання організаційно-тактичного спрямування. На наш погляд, підготовчі дії є складовою робочого етапу проведення освідування неповнолітньої потерпілої особи з вадами психофізичного розвитку, саме тому слідчому необхідно передусім виконати такі дії:

1. Здійснити попередній збір відомостей, що характеризують особу потерпілого, витребувати медичну довідку в лікаря щодо факту наявності й особливостей перебігу захворювання дитини, отримати характеристику з місця навчання дитини, у разі постійного проживання дитини в межах її дому поспілкуватися з колом рідних осіб з метою з'ясування особливостей характеру, рис, здібностей та навичок дитини. Слідчому бажано самостійно поспілкуватися з неповнолітнім, спробувати налагодити психологічний контакт, налаштувати дитину на довірливу бесіду, сформувати в неї відчуття безпеки та взаємної підтримки. Саме першочерговий взаємозв'язок слугуватиме підґрунтям для подальшої взаємодії з неповнолітнім, скорегує на розуміння перебігу «особливостей», що наявні в дитини у зв'язку із хворобою.

2. Підготувати необхідні засоби, які буде використано для фіксації перебігу освідування та допоможуть відшукати сліди правопорушення.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

До прикладу із власного досвіду, для візуального огляду тіла ми використовували оптичні збільшувальні прилади та світлофільтри, найпростішими у використанні яких була лупа або ліхтарик. Також можна використати портативні джерела інфрачервоних й ультрафіолетових променів для виявлення слідів, які не підлягають візуальному виявленню підшкірних синців, краплин крові й інших біологічних виділень.

3. Запросити учасників слідчої (розшукової) дії та забезпечити лише коло тих осіб, участь яких передбачена законодавством. У випадку проведення освідування неповнолітньої потерпілої особи з вадами психофізичного розвитку слідчий зобов'язаний залучити законного представника, педагога або психолога, за необхідності – лікаря або судово-медичного експерта з метою забезпечення прав й інтересів неповнолітнього. З огляду на зазначене, вважаємо, що перелік учасників має бути такий: слідчий, спеціаліст, поняті (не менше ніж дві особи), судово-медичний експерт або лікар, неповнолітній, законний представник, педагог або психолог. Відображений список учасників є рекомендаційним, тож залежно від обставин вчиненого посягання слідчий має змогу його розширити й долучити інших осіб або ж навпаки.

Освідування є слідчою (розшуковою) дією, тому законодавство покладає залучення судово-медичного експерта на розсуд слідчого. Однак, на нашу думку, присутність особи, яка володіє медичними знаннями, є вкрай необхідною під час дослідження тіла дитини, оскільки в разі виявлення слідів насильницького характеру саме вона допоможе слідчому зорієнтуватися щодо критеріїв виявлення тілесних ушкоджень, встановити їх походження та ступінь тяжкості.

Обравши місце проведення освідування, слідчий зобов'язаний видалити з приміщення всіх сторонніх осіб з метою дотримання засад поваги до людської гідності та запобігти ймовірним ризикам щодо незаконного втручання в приватне життя неповнолітнього. У разі розслідування правопорушень щодо дітей з вадами психофізичного розвитку місцем освідування краще обрати житло, де мешкає потерпілий (у випадку проживання дитини в закладі охорони здоров'я, які здійснюють заходи з реабілітації дітей, необхідно попередньо отримати письмовий дозвіл директора установи на проведення слідчих (розшукових) дій), це мінімізує ймовірний стрес, переживання, втому дитини, які можуть бути обумовлені необхідним прибуттям до кабінету слідчого за викликом.

4. Засвідчити анкетні дані всіх учасників освідування, долучити до матеріалів кримінального провадження в належний спосіб завірені копії документів, що посвідчують кожну з осіб.

Подальшими діями в межах робочого етапу проведення освідування за участю неповноліт-

нього потерпілого з вадами психофізичного розвитку є:

1. Оголошення постанови прокурора. Унаслідок патологічного стану здоров'я неповнолітнього та його обмежених можливостей постанову про необхідність проведення освідування оголошують законним представникам дитини, про що останні зобов'язані поставити підпис про ознайомлення. Дитині ж слід зрозумілою мовою (без вживання юридичної термінології) пояснити процес запланованої дії, повідомити, що є необхідність оголошення її тіла, попередити про застосування тактильного контакту з метою здійснення аналізу та пошуку слідів на її тілі. Слід зауважити неповнолітньому, що ця процедура не зашкодить його здоров'ю, а слугуватиме швидким й ефективним засобом виявлення слідів.

У КПК України зазначено, що в разі відмови на проведення освідування здійснюють примусове освідування. У зв'язку із психоемоційною нестабільністю дітей цієї категорії вони схильні до патологічної тривоги та страху, як наслідок – здатні здійснити психологічний бунт, викликати емоційний супротив, виявити бурхливу реакцію через недовіру до людей. Саме в цих випадках слідчий зобов'язаний мовними засобами та шляхами переконання вийти на рівень взаєморозуміння з дитиною, сприяти її впевненості в збереженні таємниці досудового слідства, гарантувати безпеку її життя та здоров'я.

Тобто законодавство передбачило випадки супротиву освідуванню, тому надає право слідчому проводити його шляхом примусу, однак ми вважаємо, що слідчий зобов'язаний здійснити необхідні дії та використати всі методи, які залежать від нього, перш ніж здійснити огляд тіла без добровільної участі освідуваного.

На думку Т. Г. Нагайника, з метою запобігання всім можливим конфліктним ситуаціям перед проведенням освідування слідчому необхідно вжити всіх заходів для переконання особи в доцільності добровільного освідування, лише в певних випадках проводити освідування примусово (Nahainyk, 2020, p. 211).

Примус поділяють на психічний, тобто законний психологічний вплив на інтелектуальну, емоційну та вольову сфери підозрюваного, потерпілого, свідка з метою спонукання до виконання вимог закону щодо освідування, і фізичний як законний фізичний вплив, що застосовують до підозрюваного, потерпілого, свідка всупереч його волі з метою примушення виконання вимог закону щодо освідування, у разі відмови виконати ці дії добровільно (Торчії, & Karpenko, 2015).

На нашу думку, застосування саме фізичного примусу щодо неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку є недопустимим у діяльності слідчого, оскільки такі дії можуть призвести до психологічного травмування дитини.

Вбачається чітка законодавча колізія застосування примусу, оскільки, згідно з п. 3 ч. 1 ст. 56 КПК України, подання доказів слідчому, прокурору, слідчому судді та суду є правом потерпілого (мірою його можливої поведінки), яке він здійснює на власний розсуд¹.

Тобто потерпілий, з одного боку, має право подавати докази слідчому, а з другого – під час проведення освідування це фактично є його обов'язком, оскільки в разі відмови дослідження його тіла здійснюватимуть примусово. Очевидними є суперечності норм у розумінні Європейського суду з прав людини, оскільки у справі «Аманн проти Швейцарії» Суд зазначив, що норма права є «передбачуваною» в разі, якщо вона сформульована з достатньою чіткістю, чим надає змогу кожній особі зрозуміти її та відповідно до цього коригувати власну поведінку².

Розуміння дитини з вадами психофізичного розвитку передбачатиме неабиякі складнощі в процесі, однак слід пам'ятати, що це особа, якій завдано шкоду кримінальним правопорушенням, власне саме цей факт зобов'язує слідчого корегувати процес освідування так, аби не було порушено прав і законних інтересів потерпілого.

Важливим для налагодження психологічного контакту є вияв людяного ставлення, демонстрування доброзичливості й неупередженості, розуміння проблем, що бентежать неповнолітнього. Не слід негативно оцінювати деякі риси неповнолітнього, уживати вислови, що принижують його гідність. Слід ґрунтовно вивчити особистість неповнолітнього, обставини його життя, ставлення до предмета допиту й осіб, яких можуть стосуватися його показання, його психологічний стан (Kashpur, & Sokyran, 2021, p. 62).

Встановлення психологічного контакту, зазначає М. М. Єфімов, – це створення відповідної атмосфери та налагодження сприятливих відносин між слідчим і допитуваним, що стає чинником професійно-психологічного впливу на допитуваного та сприяє виконанню завдань допиту. Тому для уникнення стану напруженості, хвилювання, неспокою, тривожності, неприязні, підозрливості під час проведення досліджуваної слідчої (розшукової) дії необхідно встановити з особою психологічний контакт, застосовуючи низку тактичних і психологічних прийомів (Yefimov, 2020, p. 203).

2. Повідомлення мети проведення освідування, роз'яснення прав та обов'язків учасників. Юридичні терміни, визначені законодавством, є занадто складними для розуміння неповнолітніми цієї категорії, саме тому слідчому краще зрозумілими реченнями роз'яснити дитині її права й

обов'язки. Крім того, недопустимими є дії, які завдають болю, а також які негативно впливають на самопочуття неповнолітнього освідуваного. Тож, у разі виявлення неготовності неповнолітнього до процедури, слід його морально підтримати й надати час для підготовки. У цьому й буде відігравати важливу роль залучений психолог. Особливу увагу слідчого слід зосередити на пропозиціях, зауваженнях, клопотаннях від освідуваної особи й учасників, оскільки їх дотримання слугуватиме фундаментом майбутньої довіри між учасниками. Лише після проведення таких заходів слідчий приступає до дій.

3. Процес освідування. Слідчий розпочинає загальний огляд тіла дитини зверху донизу, за схемою «від загального до конкретного». Слідчий може застосовувати фотоапарат, світлофільтри, освітлювачі, оптичні перетворювачі. На нашу думку, доцільно використовувати диктофон, оскільки освідувана дитина відчуватиме тривале психологічне напруження внаслідок оголення, а застосування безперервного аудіозапису фіксації допоможе пришвидшити процес дослідження тіла й надати слідчому можливість деталізовано зазначити виявлені сліди в протокольному рішенні.

Відеофіксація не лише полегшує проведення процесуальної дії, а й здатна надати в розпорядження дізнавача, прокурора, суду важливу криміналістичну інформацію. За потреби до пояснення змісту такого додатка до слідчої (розшукової) дії може бути залучено відповідного спеціаліста. Результати психологічних досліджень для розкриття та розслідування кримінальних проступків, зокрема в частині використання невербальної інформації, є невід'ємною частиною цього процесу, їх мають використовувати правоохоронці в комплексі з усіма напрацьованими в теорії та практиці криміналістики методами й засобами (Osypenko, & Prorochenko, 2019, p. 394).

Якщо проаналізувати специфіку освідування, то суть її полягає в тому, що огляду підлягає тіло живої людини. Стан її здоров'я, емоційна напруженість або емоційна нестійкість, сором'язливість потребують не затягувати часу проведення цієї слідчої (розшукової) дії. З огляду на фіксацію результатів освідування, такі дії мають відбуватись одночасно з оглядом тіла й одягу. Для цього рекомендовано здійснювати запис на диктофон змісту протоколу в процесі проведення огляду, самостійно робити окремі записи щодо описової частини ушкоджень, слідів, особливих прикмет, проводити фотозйомку безпосередньо на момент спостереження. Це скоротить час третього (заключного) етапу освідування, що пов'язаний зі складанням протоколу. Слід також зауважити про доцільність складання та приєднання до протоколу освідування схеми, яка відображає характер і локалізацію тілесних ушкоджень, або інших слідів на частинах тіла чи одягу (Safronov, 2003, p. 123-124).

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

² Справа «Аманн проти Швейцарії» від 16 лют. 2000 р. Заява № 27798/95. URL: <http://eurocourt.in.ua/Article.asp?Aidx=308>

Слідчому бажано про кожний предмет, який застосовуватимуть, пред'являти для огляду спочатку неповнолітньому, пояснювати його призначення, демонструвати в ігровій формі способи його використання. Завдяки цьому дитина не зосередиться на проблемних аспектах освідування, увагу буде відвернуто, а процес відбуватиметься без емоційного напруження.

Важливою умовою дослідження тіла неповнолітніх потерпілих цієї категорії є детальне вивчення історії хвороби, оскільки збирання, ознайомлення та аналіз медичної документації неповнолітнього надасть слідчому розуміння щодо наявності характерних набутих або вроджених анатомічних ознак на тілі дитини до моменту вчиненого правопорушення.

Не можна залишити поза увагою зміни в розширенні мети освідування. У попередній редакції КПК України вона полягала у виявленні на тілі особи слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет. Тобто йшлося лише про огляд тіла людини. У чинній редакції предметом освідування також є одяг, у якому перебуває особа, для виявлення на ньому слідів кримінального правопорушення. Про можливість огляду не тільки тіла особи, а й одягу, в якому вона була в момент вчинення злочину, йшлося ще в Литовському статуті 1588 року (ст. 2 розділу 7) (Lukianchukov, Lukianchukov, & Mykytenko, 2022, p. 117).

Тобто далі оглядають одяг освідуваного, який, на нашу думку, зручніше зняти з дитини та розмістити на столі з використанням порядкових номерів біля кожного досліджуваного предмета. Це допоможе слідчому запобігти психологічному виснаженню дитини, ураховуючи постійне емоційне напруження дитини від тактильного контакту. Однак слідчому в такому випадку необхідно продумати це заздалегідь на підготовчому етапі й забезпечити змінний одяг дитині.

Слід зосереджувати увагу на кожен із предметів одягу, тому що сліди можуть бути як на інших предметах одягу, так і на тілі освідуваної дитини, тобто під час візуального спостереження верхнього одягу необхідно оглядати спідній одяг, а вже опісля досліджувати тіло дитини (наприклад сліди, виявлені на куртці, порівнювати з виявленими слідами на кофті, далі – натільної білизни, зрештою – тіла). Неповнолітньому потерпілому цієї категорії вкрай складно повідомити про механізм заподіяння слідів правопорушення, тож не слід нехтувати версією, де правопорушником може бути член родини, який має змогу здійснити спроби, спрямовані на приховування або знищення слідів. Саме тому посилену увагу слід спрямовувати на стан одягу: новий чи старий, сухий чи вологий, чи є на одязі сліди від шиття, латки або плями.

Під час проведення освідування підлягає огляду також взуття дитини, оскільки сліди можуть відобразитися як на підшві, так і на

фрагментах тильного боку взуття, що матимуть суттєве криміналістичне значення для подальшого призначення судової експертизи з метою встановлення їх походження чи визначення групових ознак. Це можуть бути сліди крові, бруду, ґрунту, цементу тощо.

Під час заключного етапу проведення цієї слідчої (розшукової) дії слідчий фіксує перебіг і результати її проведення в протоколі, долучає додатки, схеми, малюнки тощо, повідомляє учасникам про завершення дій.

У протоколі слід відображати відомості про те, що безпосередньо сприймав слідчий, який проводив слідчу дію, але це не виключає можливості використання спеціальних знань різних галузей під час огляду тіла живої людини. У таких ситуаціях проведення освідування має бути доручено особі однієї статі з освідуванням. До його проведення можуть залучати спеціаліста (Lukianchukov, & Petriaiev, 2019, p. 164).

Зображення, демонстрування яких може бути образливим для освідуваної особи, зберігають в опечатаному вигляді й надають виключно суду під час судового розгляду (Morhun, & Riabtsev, 2017).

Закон передбачає низку гарантій, що спрямовані на захист честі й гідності неповнолітніх, які піддаються освідуванню. Зокрема, ч. 4 ст. 241 КПК України забороняє під час освідування вчиняти дії, що принижують гідність освідуваної особи або небезпечні для її здоров'я¹.

Водночас, аналізуючи положення освідування в КПК України, ми виявили істотні недоліки, що потребують пошуку шляхів їх усунення, зокрема, одним із них є окреслені законодавцем оцінні категорії понятійних аспектів «дії, що принижують честь і гідність особи». Законодавець не відображає в чинних нормах визначення цього поняття, чим ускладнює процес його виконання, оскільки не встановлено межі допустимої поведінки. Саме це спонукає уповноважених осіб здебільшого не вбачати у своїх діях, а також у діях інших учасників приниження честі та гідності освідуваної особи.

Оскільки метою проведення освідування є дослідження слідів на тілі та речах дитини, невід'ємною частиною процесу є втручання у сферу закріплених Конституцією України особистих прав і свобод людини, оскільки є ризик розкриття інтимних особливостей особистого життя освідуваної особи, які вона приховує від інших. Тому кожен, кому надано доступ до інформації про приватне життя, відповідно до ч. 4 ст. 15 КПК України, зобов'язаний запобігати розголошенню цієї інформації².

Крім цього, проблемним є той факт, що освідуваній особі надають копію протоколу лише

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text>

² Там само.

в разі, коли цю дію було проведено щодо неї примусово. Звідси постає логічне питання: чому копію протоколу не надають у випадку добровільної згоди на дослідження? Наразі це питання залишається відкритим, оскільки положення статті звужує порядок реалізації прав і законних інтересів потерпілого, який добровільно надає згоду на освідування.

На нашу думку, доцільно після завершення слідчої (розшукової) дії здійснити вручення копії протоколу освідування законному представнику неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку, оскільки саме ця особа є визначеною законом для захисту прав, свобод й інтересів неповнолітнього.

Можна припустити, що освідування неповнолітньої потерпілої особи з вадами психофізичного розвитку – це слідча (розшукова) дія, яка потребує комплексних організаційних і тактичних заходів, детальної підготовки до процесу дослідження слідів на тілі та речах дитини з вадами психофізичного розвитку, де пошук і збирання доказів залежать виключно від візуальних джерел, які сприймають переважно за допомогою зору уповноважені особи, ураховуючи індивідуальні особливості неповнолітнього зазначеної категорії.

З погляду практичної реалізації цей процесуальний механізм освідування щодо неповнолітніх досліджуваної категорії викликає чимало запитань. Адже доволі часто на практиці освідування потребує термінового й невідкладного проведення, а від його своєчасності в багатьох випадках залежить успіх розкриття та розслідування кримінального правопорушення. Водночас для отримання дозволу на проведення освідування слідчому необхідно ініціювати перед прокурором відповідну постанову, що ускладнює процедуру, насамперед у нічний час чи вихідні дні (Нгуна, 2022, р. 223).

Підготовка до цієї слідчої (розшукової) дії є надскладним процесом, і слідчому необхідно серйозно поставитися до поставленого завдання, усвідомлювати відмінності від звичного проведення освідування, попередньо підготувати детальний план, здійснити збір інформації щодо неповнолітнього, залучити коло тих суб'єктів, які забезпечать дитині сприятливу обстановку з метою запобігання психоемоційному напруженню.

Лише на основі поваги до особи неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку й дотримання слідчим морально-етичних норм може скластися психологічний контакт під час освідування, що слугуватиме запорукою досягнення поставленої мети.

Отже, особливості використання тактичних прийомів під час освідування неповнолітньої потерпілої особи з вадами психофізичного розвитку полягають у тому, що:

1. Об'єктом дослідження під час освідування є тіло неповнолітньої дитини, яке має зовнішні анатомічні відмінності й порушення

нормального рівня психофізичного розвитку (параліч, аутизм тощо), що зобов'язує слідчого здійснити детальну підготовку та визначити конкретні організаційно-тактичні аспекти до реалізації поставлених завдань у кримінальному провадженні.

2. Освідувана особа внаслідок патологічного стану здоров'я не здатна цілком усвідомлювати значення певних дій щодо процесу проведення дослідження її тіла та речей, що ускладнює для слідчого факт роз'яснення мети постановленого рішення прокурора та створює проблематику сприйняття освідуваною дитиною щодо необхідності її оголення.

3. Обов'язковою є участь лікаря, психолога та законного представника. Їх присутність значно спрощує виконання завдання, а в більшості випадків підвищує його результативність, оскільки лікар скорегує слідчого до роз'яснення питань, що виникатимуть у процесі огляду об'єкта; психолог, маючи необхідні навички, створить сприятливу атмосферу проведення слідчої (розшукової) дії; законний представник слугуватиме для неповнолітнього своєрідною опорою, його присутність забезпечить відчуття спокою та безпеки для потерпілого.

4. Підготовка до освідування за участю неповнолітніх потерпілих осіб з вадами психофізичного розвитку є складним і тривалим процесом, який передбачає відповідальність слідчого не допустити порушення прав неповнолітніх осіб досліджуваної категорії та забезпечити сприятливу обстановку його проведення в максимально комфортних умовах для освідуваного.

Висновки

Освідування неповнолітньої потерпілої особи з вадами психофізичного розвитку – це слідча (розшукова) дія, спрямована на дослідження тіла дитини, патологічний стан якої належить до класу 5 МКХ-10 (Міжнародної статистичної класифікації хвороб і проблем, пов'язаних зі здоров'ям) і передбачає характерне порушення нормального розвитку психологічних та фізичних здібностей з початкового етапу розвитку людини [12], для пошуку слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет на її тілі й одягу, що мають суттєве значення для кримінального провадження.

Дослідження тіла неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку – невідкладний та клопіткий процес, який вимагає від слідчого деталізованого проектування організаційно-тактичних аспектів його проведення, детальної підготовки до процесу дослідження слідів на тілі та речах дитини, де пошук і збирання доказів залежать виключно від візуальних джерел, їх здійснюють переважно за допомогою зору уповноважені особи, з огляду на індивідуальні особливості неповнолітнього цієї категорії.

Вивчення та аналіз характеристики неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного

розвитку надасть слідчому можливість використувати ті тактичні прийоми, що спрямовані на швидке виявлення слідів і прикмет на тілі освідуваного без спричинення психологічного перенапруження дитини.

Однак у процесі правозастосовної діяльності в межах проведення цієї слідчої (розшукової) дії постає низка проблемних питань. Зазначене зумовлює необхідність поглибленого вивчення цієї тематики з метою подальшого вдосконалення кримінального процесуального законодавства в частині дослідження неповнолітнього потерпілого з вадами психофізичного розвитку, а також упровадження додаткових гарантій прав під час проведення освідування за їх участю.

Аналіз практики дає підстави стверджувати, що застосування тактичних рекомендацій під час освідування неповнолітніх потерпілих із вадами психофізичного розвитку потребує детального дослідження, що сприятиме напрацюванню теоретичних положень і подальшому розвитку інституту гарантій прав осіб зазначеної категорії, щодо яких здійснюватимуть освідування. Формування тактичних прийомів забезпечить реалізацію права освідуваних неповнолітніх із вадами психофізичного розвитку на повагу до їх честі та гідності, права тілесної недоторканності, а також запобігання вчиненню дій, які можуть зашкодити їх життю та здоров'ю.

References

- [1] Danylenko, A.V., Savchuk, T.I., Kupriianova, L.S., & Huseva, V.O. (2013). Some problematic issues of surveying individuals. *Scientific notes of the National University named after V.I. Vernadskyi*, 26(65), 1, 180-185.
- [2] Hloviuk, I.V. (2021). *Examination of a minor and obtaining samples for examination (according to draft law No. 5618). Procedural and forensic support of pre-trial investigation*. Lviv: LvDUVS.
- [3] Hryha, M.A. (2022). Investigation in criminal proceedings: main problems and ways to solve them. *Analytical and comparative jurisprudence*, 3, 221-226. doi: 10.24144/2788-6018.2022.03.40
- [4] *International classification of diseases of the tenth revision of the International Classification of Diseases-10*. (n.d.). Retrieved from <https://www.surgery.org.ua/Documents/Details/aa535505-419d-4d67-a9e7-5c6d4b8f1ced?title=MizhnarodniiKodifikatorKhvorobMkkh10>
- [5] Kashpur, A., & Sokyran, F. (2021). Interrogation of a minor: forensic and psychological characteristics. *Legal psychology*, 29, 61-69. doi: 10.33270/03212902.61
- [6] Kharchenko, S.V. (2013). Tactics of investigating minors. *Scientific Bulletin of Kherson State University*, 3, 225-229.
- [7] Lukianchykov, Ye.D., & Petriaiev, S.Yu. (2019). Evolution of normative regulation of education. *Forensics and forensic examination*, 64, 158-169. doi: 10.33994/kndise.2019.64.13
- [8] Lukianchykov, Ye.D., Lukianchykov, B.Ye., & Mykytenko, O.B. (2022). Normative regulation of investigation as a means of information provision of criminal proceedings. *Bulletin of E.O. Didorenko Luhansk State University of Internal Affairs*, 3(99), 112-120. doi: 10.33766/2524-0323.99.112-120
- [9] Mohyla, V.S. (2020). The issue of the implementation of powers of the investigator and investigating judge regarding obtaining samples for examination. *Legal life of modern Ukraine: materials of the International science and practice conference* (Vol. 3), (pp. 290-293). M.R. Arakelian (Ed.). Odesa: Helveteka.
- [10] Morhun, N.S., & Riabtsev, I.V. (2017). The question of the expediency of the existence of survey as a separate investigative (research) action. *Actual problems of pre-trial investigation: coll. theses add. interdepartmental science and practice conference* (pp. 213-217). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav.
- [11] Nahainyk, T.H. (2020). Peculiarities of examining minors during pre-trial investigation of crimes against sexual freedom and integrity and its relationship with forensic medical examination. *Actual problems of pre-trial investigation and trial of crimes against sexual freedom and sexual integrity of children, ways to solve them: materials of International. science and practice conference* (pp. 209-212). V.V. Cherniei, S.D. Husariiev, S.S. Cherniavskiyi, V.V. Korolchuk (Ed.). Kyiv: Nats. akad. vnutr. sprav.
- [12] Nikitina-Dudikova, H.Yu. (2022). Typical investigative situations of the initial stage of the investigation of criminal offenses against the sexual freedom and sexual integrity of children. *Juris Europensis Scientia*, 2, 120-125. doi: 10.32837/chem.v0i2.358
- [13] Osypenko, I.P., & Prorochenko, V.V. (2019). Using the possibilities of non-verbal information in the investigation of crimes. *Legal scientific electronic journal*, 6, 392-395. doi: 10.32782/2524-0374/2019-6/94
- [14] Safronov, S.O. (2003). *Methodology of the investigation of the intentional infliction of severe and moderate bodily injuries*. Kharkiv: S.A.M.
- [15] Shchebetun, I.S., & Mikhailina, T.V. (2019). Protection of children's rights in the occupied territories: international experience and Ukrainian realities. *Political life*, 2, 33-37. doi: 10.31558/2519-2949.2019.2.5
- [16] Topchii, V.V., & Karpenko, N.V. (2015). Coercion as a means of ensuring investigation in criminal proceedings. *Scientific Bulletin of the National Academy of Internal Affairs*, 2, 18-28.

- [17] *Unified report on criminal offenses: reporting for January-October 2022*. (n.d.). Retrieved from <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
- [18] Yefimov, M.M. (2020). Peculiarities of establishing psychological contact during interrogation during the investigation of crimes against morality. *Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs*, 1, 200-204. doi: 10.31733/2078-3566-2020-1-200-204

Список використаних джерел

- [1] Даниленко А. В., Савчук Т. І., Купріянова Л. С., Гусева В. О Деякі проблемні питання освідчування осіб. *Вчені записки Національного університету ім. В. І. Вернадського*. 2013. Т. 26 (65). № 1. С. 180–185. (Серія «Юридичні науки»).
- [2] Гловюк І. В. Освідчування неповнолітнього та отримання зразків для експертизи (за проектом закону № 5618). Процесуальне та криміналістичне забезпечення досудового розслідування. Львів : ЛьвДУВС. 2021. 160 с.
- [3] Грига М. А. Освідчування у кримінальному провадженні: основні проблеми та шляхи їх розв'язання. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 3. С. 221–226. doi: 10.24144/2788-6018.2022.03.40
- [4] Міжнародна класифікація хвороб десятого перегляду МКХ-10. URL: <https://www.surgery.org.ua/Documents/Details/aa535505-419d-4d67-a9e7-5c6d4b8f1ced?title=MizhnarodniiKodifikatorKhvorobMkKh10>
- [5] Кашпур А., Сокиран Ф. Допит неповнолітнього: криміналістична та психологічна характеристика. *Юридична психологія*. 2021. № 29. С. 61–69. doi: 10.33270/03212902.61
- [6] Харченко С. В. Тактика проведення освідчування неповнолітніх осіб. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2013. № 3. С. 225–229. (Серія «Юридичні науки»).
- [7] Лук'янчиков Є. Д., Петряєв С. Ю. Еволюція нормативного регулювання освідчування. *Криміналістика і судова експертиза*. 2019. № 64. С. 158–169. doi: 10.33994/kndise.2019.64.13
- [8] Лук'янчиков Є. Д., Лук'янчиков Б. Є. Микитенко О. Б. Нормативне врегулювання освідчування як засобу інформаційного забезпечення кримінального провадження. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2022. № 3 (99). С. 112–120. doi: 10.33766/2524-0323.99.112-120
- [9] Могила В. С. Питання реалізації повноважень слідчого та слідчого судді щодо отримання зразків для експертизи. *Правове життя сучасної України : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. : у 3 т. (Одеса, 15 трав. 2020 р.) / відп. ред. М. Р. Аракелян. Одеса : Гельветика, 2020. Т. 3. С. 290–293.*
- [10] Моргун Н. С., Рябцев І. В. Питання доцільності існування освідчування як окремої слідчої (розшукової) дії. *Актуальні проблеми досудового розслідування : зб. тез доп. міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 5 лип. 2017 р.)*. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. С. 213–217.
- [11] Нагайник Т. Г. Особливості освідчування неповнолітніх під час досудового розслідування злочинів проти статевої свободи та недоторканості і його взаємозв'язок із судово-медичною експертизою. *Актуальні проблеми досудового розслідування та судового розгляду злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей, шляхи їх вирішення : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 19 черв. 2020 р.) / [редкол.: В. В. Черней, С. Д. Гусарев, С. С. Чернявський, В. В. Корольчук]. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 209–212.*
- [12] Нікітіна-Дудікова Г. Ю. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості дітей. *Juris Europensis Scientia*. 2022. № 2. С. 120–125. doi: 10.32837/chern.v0i2.358
- [13] Осипенко І. П., Пророченко В. В. Використання можливостей невербальної інформації у розслідуванні злочинів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 392–395. doi: 10.32782/2524-0374/2019-6/94
- [14] Сафронов С. О. Методика розслідування умисного заподіяння тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень : наук.-практ. посіб. Харків : С.А.М., 2003. 175 с.
- [15] Щебетун І. С., Михайліна Т. В. Захист прав дітей на окупованих територіях: міжнародний досвід та українські реалії. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 33–37. doi: 10.31558/2519-2949.2019.2.5
- [16] Топчій В. В. Карпенко Н. В. Примус як забезпечення освідчування в кримінальному провадженні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 2. С. 18–28.
- [17] Єдиний звіт про кримінальні правопорушення: звітність за січень–жовтень 2022 р. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>
- [18] Єфімов М. М. Особливості встановлення психологічного контакту при проведенні допиту під час розслідування злочинів проти моральності. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 200–204. doi: 10.31733/2078-3566-2020-1-200-204

Features of the Tactics of Education of Juvenile Victims with Defects of Psycho-Physical Development

SUVOROVA Anastasiia

Postgraduate Student of the Correspondence form of Study of the Department of Criminology and Forensic Medicine of the National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7508-290X>

Abstract. The scientific article is devoted to the coverage of topical issues that arise during the examination of minor victims with psychophysical disabilities, the peculiarities of the use of tactical techniques during the examination of persons of the specified category are investigated. The purpose of the article is to develop the tactical foundations of conducting an investigation with the participation of minor victims with disabilities of psychophysical development, the formation of theoretical provisions and practical recommendations for their application. A system of general scientific and special methods was used. With the help of the historical-legal method, the stages of the development of legislation and the needs of today's practice are determined. The use of the dogmatic method helped clarify the content of the main concepts, such as: "survey", "survey tactics", "minor victims with disabilities of psychophysical development". The dialectical method was used to understand the object of research in the context of combining the needs of science and practice. The scientific novelty consists in the identification of theoretical provisions and practical recommendations during the examination involving children of the specified category, taking into account their individual, mental, physical and mental characteristics, which affect the process of conducting this investigative (search) action. A theoretically based approach to the use of tactical techniques will ensure the realization of the right of minors under investigation with disabilities of psychophysical development to respect for their honor and dignity, the right to bodily integrity, as well as the prevention of actions that may harm their life and health. Peculiarities of the examination of the body of minor victims with disabilities of psychophysical development in a number of cases are related to the fact that this category of children is mentally unstable, emotionally hypersensitive to the environment, has a specific imagination and distracted attention due to a pathological state of health. Therefore, taking into account the psycho-emotional state of the child, taking into account the peculiarities of the disease and physical limitations, the investigator during the investigation should use tactical techniques based not only on knowledge of criminal procedural legislation, but also borrow knowledge from those branches of science that investigate the mental processes of a person, volition, emotional and mental states, which will help not only to create an environment reduced to a minimum of emotional tension, but also to facilitate a comfortable stay taking into account the needs of the minor

Keywords: criminal proceedings; criminalistics; tactical reception; study; a minor; disabilities of development

Правове регулювання форм психологічної взаємодії між слідчим і прокурором

ХИТЬ Юрій*

здобувач кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ,
прокурор Спеціалізованої антикорупційної прокуратури
м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1012-9062>

Анотація. У статті розглянуто питання законодавчого врегулювання форм і способів взаємодії слідчого з прокурором під час розслідування кримінальних проваджень у контексті досвіду взаємодії між детективами Національного антикорупційного бюро України та прокурорами Спеціалізованої антикорупційної прокуратури. Проаналізовано різні наукові підходи до розуміння психологічних аспектів «взаємодії» та їх вплив на законодавство, а також відображення в практиці досудового розслідування кримінальних проваджень. Метою дослідження є визначення можливих напрямів удосконалення кримінального процесуального законодавства в питаннях взаємодії між слідчим і прокурором під час досудового розслідування з огляду на сучасну вітчизняну юридико-психологічну доктрину. Для здійснення цього дослідження було використано як загальнонаукові методи (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу, абстрагування та моделювання), за допомогою яких висвітлено проблемні питання взаємодії слідчого та прокурора на етапі досудового розслідування кримінальних проваджень, так і спеціальні методи дослідження. Серед них необхідно виокремити історичний, порівняльний, формально-логічний, системно-структурний та функціональний методи. Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що здійснено спробу вдосконалити доктринальне розуміння психологічних аспектів законодавчого регулювання форм і методів взаємодії слідчого з прокурором. На цій підставі запропоновано внести зміни в положення чинного Кримінального процесуального кодексу України, які стосуються визначення поняття ефективності досудового розслідування. До основоположних висновків публікації належать такі: кримінальне процесуальне законодавство України потребує системних змін способів правового регулювання процесу взаємодії між слідчим і прокурором під час розслідування кримінальних проваджень та здійснення прокурорського нагляду за такими розслідуваннями у формі процесуального керівництва. Оскільки взаємодія слідчого та прокурора є фактично взаємодією двох особистостей, наділених унікальними психологічними рисами, то системні та практично значущі зміни до законодавчого регулювання такої взаємодії мають відбуватися з огляду на здобутки юридико-психологічної доктрини України. Наявні в Кримінальному процесуальному кодексі України юридичні інструменти впливу на поведінку слідчого чи прокурора, прийняття ними певних процесуальних рішень, вчинення дій є суттєво обмеженими, а подекуди недосконалими та формалізованими. Процесуальний інструментарій налагодження юридико-психологічної взаємодії між слідчим і прокурором у чинному законодавстві містить безліч факторів, що призводять до поглиблення юридико-психологічного дисонансу між цими учасниками кримінального процесу, що потребує коригування як на рівні доктринальних змін, так і в повсякденному правозастосуванні

Ключові слова: взаємодія; досудове розслідування; кримінальне провадження; психологічний дисонанс; прокурор; правове регулювання; слідчий

Історія статті:

Отримано: 24.02.2023

Переглянуто: 27.03.2023

Прийнято: 28.04.2023

Рекомендоване посилання:

Хить Ю. Правове регулювання форм психологічної взаємодії між слідчим і прокурором. *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 138–147. doi: 10.33270/03233201.138.

*Відповідальний автор

Вступ

Кримінальне процесуальне законодавство України потребує системних, структурних змін правового регулювання форм і способів взаємодії між слідчим та прокурором на стадії досудового розслідування кримінальних правопорушень. Чинні правові норми не дають відповіді на всі проблемні питання взаємодії між слідчим і прокурором, що постають у повсякденній правоохоронній діяльності та правозастосуванні. Законодавча невизначеність сфер відповідальності слідчого і прокурора під час розслідування кримінального провадження призводить до численних суперечностей між ними, неоднозначного розуміння власної ролі на різних стадіях розслідування, виконання функцій, не властивих слідчим і прокурорам. Чинне кримінальне процесуальне законодавство фактично нівелює процесуальну індивідуальність як слідчого, так і прокурора, перетворюючи їх у знеособлених представників сторони обвинувачення. На жаль, на практиці доволі часто трапляються випадки, коли прокурор фактично розслідує, а слідчий працює як обвинувач у кримінальному процесі на етапі досудового розслідування. Такі нерозуміння фундаментальних відмінностей процесуальних ролей у кримінальному провадженні мають наслідком різноманітні вияви юридико-психологічного дисонансу у відносинах зазначених представників сторони обвинувачення.

Матеріали та методи

Для здійснення цього дослідження було використано як загальнонаукові методи (дедукції, індукції, аналогії, аналізу, синтезу, абстрагування та моделювання), за допомогою яких висвітлено проблемні питання взаємодії слідчого та прокурора на етапі досудового розслідування кримінальних проваджень, так і спеціальні методи дослідження. Серед них необхідно виокремити такі: історичний, порівняльний, формально-логічний, системно-структурний та функціональний методи. Також під час написання статті досліджено національні й іноземні наукові праці.

Дослідження визначило перспективні напрями вдосконалення законодавчого регулювання взаємодії між слідчим і прокурором під час досудового розслідування в Україні в контексті сучасної вітчизняної юридико-психологічної доктрини. Проаналізовано різні форми законодавчого регулювання взаємодії між слідчим і прокурором на етапі здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень та процесуального керівництва, запропоновано шляхи його вдосконалення.

Результати й обговорення

У формально юридичному сенсі процесуальна взаємодія слідчого з прокурором

розпочинається з моменту початку досудового розслідування кожного окремого кримінального провадження. Науковці пропонують кілька підходів до визначення процесуальної форми взаємодії. Одні автори вважають такою формою взаємодії закріплені кримінальним процесуальним законом способи співпраці суб'єктів у процесі розслідування злочинів, інші – також способи, які додатково регламентовані й іншими нормативно-правовими актами у сфері діяльності правоохоронних органів, зокрема підзаконними.

Слушним видається позиція вчених, які зазначають, що всі форми взаємодії, незалежно від виду нормативно-правових актів за юридичною силою, що їх регулюють, здійснюються у межах кримінально-процесуальних правовідносин у зв'язку з конкретним кримінальним провадженням, за межами якого вони не існують, за певним незначним винятком (Balan, 2020, p. 290).

Психологічні аспекти взаємодії слідчого та прокурора існують безвідносно до будь-якого кримінального провадження. Вони формуються під впливом різноманітних особистісних чинників, зокрема психологічних рис особистості слідчого та прокурора, характеру, темпераменту, досвіду попереднього міжособистісного спілкування, морально-етичних установок і настанов. Відносини слідчого та прокурора в психологічній площині можуть розпочинатися задовго до початку спільного розслідування певного кримінального провадження. Чинне процесуальне законодавство не регламентує та не може врегульовувати відносини слідчого й прокурора на психологічному рівні, однак визначальний вплив психології учасників взаємодії на її юридичний зміст вимагає від законодавця кардинально нових підходів до нормотворчої діяльності. У психологічному контексті надзвичайно актуальним постає питання нормативного розмежування сфер відповідальності слідчого і прокурора на стадії досудового розслідування кримінального провадження.

Обґрунтованою є думка дослідників, згідно з якою одним з ключових напрямів організації процесу досудового розслідування та зміцнення позицій закону в житті суспільства вважають удосконалення відносин між слідчим і прокурором. Саме від належного вирішення процесуальних та організаційних питань взаємодії слідчого й дізнавача з прокурором залежить якість та ефективність досудового розслідування. Лише в тій діяльності, де правильно налагоджено взаємодію, можливе досягнення завдань кримінального провадження (Kohut, 2022, p. 617).

Відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 3 КПК України, досудове розслідування – стадія кримінального провадження, яка починається з моменту внесення відомостей про кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань і закінчується закриттям кримінального провадження або направленням до суду

обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності¹.

Фактично після початку досудового розслідування в кримінальному провадженні з'являється сторона обвинувачення, до якої кримінальний процесуальний кодекс України відносить слідчого, дізнавача, керівника органу досудового розслідування, керівника органу дізнання, прокурора.

В Україні, як і в більшості іноземних юрисдикцій, зокрема США, прокурор відіграє важливу роль у судовій системі, маючи повноваження брати до провадження чи закривати справу, приймати рішення, у яких злочинах звинувачувати осіб, яку кількість осіб притягувати до відповідальності (Luna, & Wade, 2015, р. 23-56). Якісне виконання прокурором своїх функцій з підтримання обвинувачення та кримінального переслідування осіб вимагає високої особистої добросовісності (Zila, 2006, р. 406).

Визначальну роль прокуратури в організації та здійсненні досудового розслідування закріплено на рівні Конституції України.

Відповідно до ст. 131-1 Основного Закону², прокуратура здійснює:

1) підтримання публічного обвинувачення в суді;

2) організацію та процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними й іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;

3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Організація та порядок діяльності прокуратури регламентовані законом.

Прокуратуру в Україні очолює Генеральний прокурор, якого призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Президент України.

Функцію нагляду прокуратури за досудовим розслідуванням частково визначено і в Законі України «Про прокуратуру»³, ст. 25 якого передбачає, що прокурор здійснює нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, користуючись правами та виконуючи обов'язки, передбачені Законом

України «Про оперативно-розшукову діяльність» і Кримінальним процесуальним кодексом України.

Письмові вказівки прокурора органам, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання та досудове слідство, надані в межах повноважень, є обов'язковими для цих органів і підлягають негайному виконанню (Толошко, 2012, р. 62).

Видання прокурором розпоряджень поза межами його повноважень тягне за собою відповідальність, передбачену законом.

2. Генеральний прокурор, керівники відповідних прокуратур, їх перші заступники та заступники відповідно до розподілу обов'язків координують діяльність правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності. Основною формою координації є проведення координаційних нарад з керівниками правоохоронних органів, на яких заслуховують інформацію щодо їхньої діяльності у сфері протидії злочинності. Рішення координаційної наради є обов'язковим до виконання всіма зазначеними в ньому правоохоронними органами. Порядок та інші форми координації затверджують наказом Генерального прокурора.

Право прокурора надавати слідству письмові вказівки також передбачено ст. 36 КПК України⁴. Нині в законодавстві немає чітких вимог до змісту чи структури вказівок прокурора. У зв'язку із цим на практиці вказівки прокурора складають у письмовій формі, однак вони мають довільні структуру та зміст. Прокурор вправі давати вказівки слідчому за будь-яким кримінальним провадженням, де він перебуває в складі групи прокурорів.

Вказівки прокурора, слушно зазначають деякі українські науковці, є певним юридичним фактом, з якого починаються процесуальні відносини між прокурором і слідчим. Вказівки не повинні порушувати процесуальну самостійність слідчого (Zaitsev, 2017, р. 133).

Тому обґрунтованою є думка вчених, що важливе місце в системі процесуальних рішень прокурора належить його письмовим вказівкам. Оскільки саме прокурор є ключовою особою, яка визначає необхідну сукупність достатніх доказів для прийняття рішення про закінчення досудового розслідування та складання обвинувального акта, а надалі на нього покладено обов'язок доводити вину ватість особи в суді, абсолютно логічним є наділення його правовим механізмом щодо керівництва діями слідчого в процесі проведення досудового розслідування щодо збирання доказів (Shulhin, 2019, р. 211).

3 огляду на сформовану практику процесуального керівництва та взаємодії з органами досудового розслідування, вказівки прокурора

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17>

² Конституція України : Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>

³ Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1697-18>

⁴ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17>

видають на бланку прокуратури, у якій працює прокурор, умовно вони мають вступну та резолютивну частини.

У вступній частині зазначають номер кримінального провадження, кваліфікацію статті кримінального правопорушення, за необхідності – стислу фабулу.

Резолютивна частина вказівок прокурора – це фактично зміст прийнятого процесуального рішення, зокрема перелік конкретних дій, які повинен виконати адресат. Важливо зазначити розумний строк для виконання вказівок (Lutsyk, & Kordiiaka, 2016, p. 88-89).

Будь-які прокурорські вказівки, надані слідчому, мають бути сформовані так, щоб у жодному разі категорично не протиставляти бачення прокурора позиції слідчого в кримінальному провадженні. Даючи вказівки чи доручення слідчому на виконання окремих слідчих чи процесуальних дій, прокурор повинен пам'ятати, що через них він фактично вступає в тісну міжособистісну психоемоційну комунікацію з адресатом, який фактично є членом його команди з розслідування певного кримінального правопорушення.

У зв'язку із цим вказівки повинні бути чіткими, лаконічними, змістовними та спрямованими на досягнення завдань, окреслених у плані розслідування, узгоджених на спільних зустрічах, нарадах із представниками слідства. У жодному випадку вказівки не мають формувати в слідчого уявлення про бажання прокурора завантажити його зайвою, безперспективною роботою, що не впливає на ефективність досудового розслідування. У разі видання прокурором вказівок, які не спрямовані на досягнення завдань кримінального провадження, виникають чинники, що призводять до виникнення та поглиблення юридико-психологічного дисонансу відносин між слідчим і прокурором. Такі відхилення від процесу продуктивної взаємодії може бути виправлено згодом тільки шляхом проведення координаційних, оперативних нарад, заслуховувань, консультацій за участю керівництва прокуратури та керівництва органу досудового розслідування.

Отже, координаційна функція керівництва прокуратури різних рівнів, яка передбачена ч. 2 ст. 25 Закону України, є запорукою належної юридико-психологічної взаємодії слідчого та прокурора в конкретному кримінальному провадженні.

Аналізуючи положення ст. 37 та 39 КПК України¹, можна стверджувати, що взаємодія між прокурором і слідчим починається після внесення відомостей про кримінальне правопорушення до ЄРДР і триває аж до прийняття кінцевого рішення у справі, а саме: закриття кримінального

провадження; направлення обвинувального акта до суду; направлення клопотання про застосування примусових заходів медичного чи виховного характеру; направлення клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності (Tsymbalistenko, 2013, p. 72).

Слід зауважити, що відповідно до п. 19 ч. 1 ст. 3 КПК України² прокурор, слідчий, потерпілий, його представник і законний представник є стороною обвинувачення в кримінальному провадженні.

Відповідно до вимог КПК України, прокурор, здійснюючи свої повноваження, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, втручання в яку осіб, що не мають на те законних повноважень, забороняється. Органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи й організації, службові та інші фізичні особи зобов'язані виконувати законні вимоги та процесуальні рішення прокурора.

Прокурор здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням.

Системно розглянувши положення ст. 36, 40 КПК України³, можна дійти висновку, що прокурор наділений ширшими повноваженнями в частині нагляду за процесуальною діяльністю слідчого (Dvornuk, 2013, p. 108). Слідчий, слухно зазначають українські науковці, є самостійним у своїй процесуальній діяльності, однак самостійно може виконувати доволі обмежену кількість процесуальних дій, зокрема:

- виклик особи та допит;
- затримання уповноваженою особою (ст. 208 КПК України⁴) і тимчасове вилучення майна, тимчасове вилучення документів, що посвідчують користування спеціальним правом під час затримання;
- пред'явлення для впізнання;
- огляди, що не пов'язані з проникненням до житла;
- слідчий експеримент, що не пов'язаний з проникненням до житла;
- призначення експертиз.

Усі інші процесуальні дії та прийняті слідчим рішення погоджує або контролює, перевіряє прокурор, з огляду на що процесуальна незалежність слідчого обмежена. Водночас саме слідчий несе персональну юридичну відповідальність за законність і своєчасність здійснення досудового розслідування (Ablamskyi, Yukhno, & Lukianenko, 2017, p. 125).

Кримінальне процесуальне законодавство визначає взаємодію слідчого та прокурора в контексті прокурорського нагляду та керівництва

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17>

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

дій слідчого, погодження його рішень і перевірка законності дій.

З огляду на п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК України¹, прокурор має право в необхідних випадках особисто проводити слідчі (розшукові) та процесуальні дії в порядку, визначеному цим Кодексом, або брати участь у них. На практиці процесуальні керівники зрідка проводять слідчі дії безпосередньо й обмежуються класичною формою взаємодії зі слідчим у формі нагляду за додержанням законів під час проведення досудового розслідування.

Причиною такої ситуації є одночасна завантаженість прокурора значною кількістю кримінальних проваджень про злочини в різних сферах суспільних відносин. Якщо акцентувати увагу на одному кримінальному провадженні, самостійно проводити в ньому слідчі дії, у прокурора знижується якість нагляду за досудовим розслідуванням в інших кримінальних провадженнях і якість процесуального керівництва загалом. Якщо в кожного слідчого є декілька (від одного до трьох) перспективних проваджень, на які він зосереджує максимальну увагу, то в прокурора можуть бути десятки таких перспективних проваджень з різними слідчими, кожному з яких необхідно приділяти належну увагу, здійснюючи процесуальне керівництво досудовим розслідуванням. Тому прокурор з об'єктивних міркувань не має можливості включитися максимально детально в процес розслідування кримінальних проваджень, розпорошувати свої сили, акцентувати всю увагу на одному чи двох провадженнях, проводячи самостійно в них окремі слідчі дії. Крім того, у слідчого основною функцією професійної діяльності є розслідування кримінальних правопорушень, натомість у прокурора, крім нагляду за додержанням законів під час розслідування слідчим кримінальних правопорушень, ключовою залишається функція підтримання державного обвинувачення в кримінальних справах, які знаходяться на розгляді в суді.

Відповідно до ч. 2 ст. 37 КПК України², прокурор здійснює свої повноваження в конкретному кримінальному провадженні від його початку до остаточного рішення по суті в суді, натомість повноваження слідчого в кримінальному провадженні закінчуються із завершенням стадії досудового розслідування.

Одним із законодавчо визначених способів психологічно негативної взаємодії слідчого та прокурора є передбачений чинним КПК України механізм оскарження дій прокурора. Відповідно до ст. 311–313 КПК України³, слідчий, який здійснює досудове розслідування певного

кримінального провадження, має право оскаржувати будь-які рішення, дії чи бездіяльність прокурора, прийняті або вчинені у відповідному досудовому провадженні, крім випадків, передбачених КПК України.

Упродовж 2015–2021 років, тобто в період функціонування Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) та Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП), детективи користувалися зазначеним інститутом кримінального процесу та в окремих випадках оскаржували дії прокурорів. Такі оскарження були пов'язані виключно з недосягненням згоди детектива з прокурором у питаннях повідомлення особам про підозру або ж у випадках самостійного закриття прокурором кримінального провадження, яке розслідували детективи НАБУ. За цією унікальною практикою НАБУ та САП, використання слідчими (детективами) такого механізму взаємодії з прокурором – процесуальним керівником по суті є деструктивним явищем, що закладає глибоку конфронтацію між відомствами й неможливість подальшої ефективної співпраці суб'єктів взаємодії. Здебільшого слідчий (детектив) не досягає мети оскарження дій прокурора, а тільки викликає в процесуального керівника особисту неприязнь й абсолютне несприйняття результатів його діяльності. Якщо в правовому контексті інститут оскарження дій є гарантією законності дій слідчого та прокурора, то з позицій психології – це абсолютно руйнівний, конфронтаційний механізм побудови відносин між слідчим і прокурором, які є однією стороною обвинувачення в кримінальному процесі.

У жодному разі процесуальна діяльність прокурора не повинна обмежувати процесуальну самостійність слідчого, а, навпаки, має сприяти підвищенню ефективності досудового розслідування загалом (Spuskaniuk, 2012, p. 95).

Процесуальна діяльність прокурора, спрямована на слідчого (детектива), може полягати в таких формах правової взаємодії:

– доручення прокурора слідчому про проведення досудового розслідування (п. 3 ч. 2 ст. 36 КПК України⁴);

– доручення прокурора слідчому про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій або надання вказівки щодо їх проведення чи участі в них (п. 4 ч. 2 ст. 36 КПК України⁵);

– погодження або відмова прокурора в погодженні клопотань слідчого до слідчого судді про проведення слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій. Крім того, пп. 2.4 та 2.5 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17>

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

регулюють питання взаємодії слідчого та прокурора під час проведення НСРД. Зокрема, розгляд і погодження прокурором клопотання слідчого про надання дозволу на проведення негласної слідчої (розшукової) дії здійснюють невідкладно з моменту надходження. Прокурор вивчає матеріали кримінального провадження, які є підставою для прийняття рішення про погодження клопотання. Відмову в погодженні клопотання приймають у формі постанови, що не виключає повторного звернення слідчого після отримання додаткових доказів або усунення недоліків, зазначених прокурором у рішенні;

– доручення на повідомлення сторонам про завершення досудового розслідування та відкриття матеріалів кримінального провадження;

– затвердження чи відмова прокурора в затвердженні обвинувального акта, клопотань про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру, внесення змін до складеного слідчим обвинувального акта чи зазначених клопотань;

– надання слідчому доручення про проведення розшуку й затримання осіб, які вчинили кримінальне правопорушення за межами України, виконання окремих процесуальних дій з метою видачі особи (екстрадиції) за запитом компетентного органу іноземної держави;

– погодження прокурором запиту слідчого про міжнародну правову допомогу або передання кримінального провадження;

– надання слідчому доручення про виконання запиту (доручення) компетентного органу іноземної держави про міжнародну правову допомогу або перейняття кримінального провадження, перевірка повноти й законності проведення процесуальних дій, а також повноти, усебічності та об'єктивності розслідування в перейнятому кримінальному провадженні.

Процес правової взаємодії слідчого та прокурора можна розділити на шість ключових етапів:

1) направлення слідчим прокурору повідомлення про початок досудового розслідування;

2) визначення прокурором підслідності й об'єднання чи виділення матеріалів кримінального провадження;

3) погодження проведення більшості процесуальних дій, зокрема заходів забезпечення кримінального провадження, слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій;

4) погодження повідомлення про підозру;

5) погодження постанови слідчого про зупинення досудового розслідування;

6) завершення досудового розслідування із затвердженням обвинувального акта, клопотання про застосування примусових заходів виховного

характеру або клопотання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Слідчий та прокурор, слушно зауважує О. Капліна, належать до сторони обвинувачення, повинні спільно спрямовувати свою діяльність на досягнення завдань кримінального провадження, між ними не може бути конфронтації, що шкодить авторитету органів, які зобов'язані неухильно дотримуватися вимог чинного кримінального процесуального законодавства, спільними зусиллями здійснювати боротьбу зі злочинністю та сприяти досягненню мети кримінального провадження (Капліна, 2018, р. 74).

Слідчий та прокурор мають прагнути стати єдиною командою, у якій внески кожного її учасника в процес розслідування будуть взаємодоповнюваними та продуктивними, а особистісні риси, такі як знання, навички, доступ до ресурсів, статус, прагнення, переконання, сильні та слабкі сторони кожного з них, ураховані всіма представниками команди й особами, які її об'єднують (Richman, 2021, р. 295).

Водночас у ст. 25 Закону України «Про прокуратуру»¹ визначено координаційні механізми взаємодії прокурора з органами досудового розслідування, які є запорукою побудови конструктивних відносин не тільки в правовій площині, а й з огляду на психологічні аспекти. У цій нормі передбачено, що Генеральний прокурор, керівники регіональних і місцевих прокуратур, їх перші заступники та заступники відповідно до розподілу обов'язків, здійснюючи нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, координують діяльність правоохоронних органів відповідного рівня у сфері протидії злочинності. Координаційні повноваження прокурори здійснюють шляхом проведення спільних нарад, створення міжвідомчих робочих груп, а також проведення узгоджених заходів, здійснення аналітичної діяльності. Порядок організації роботи з координації діяльності правоохоронних органів, взаємодії органів прокуратури із суб'єктами протидії злочинності визначається положенням, що затверджується спільним наказом Генерального прокурора, керівників інших правоохоронних органів і підлягає реєстрації в Міністерстві юстиції України (Yukhno, 2009, р. 103).

Керівник органу прокуратури своїм наказом може створити міжвідомчу робочу групу щодо розкриття, розслідування та виявлення окремих видів злочинів чи одного конкретного злочину, до складу якої включити слідчого, процесуального керівника в провадженні, оперативних працівників

¹ Про прокуратуру : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1697-18>

та ін. На засіданнях таких груп ведуть протокол, за результатами якого приймають узгоджене рішення для досягнення мети діяльності групи (Onisiev, 2010, р. 123).

Нині діє Положення про затвердження Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, затверджене наказом Генерального прокурора від 8 лютого 2021 року № 28. Це Положення, як і схожі попередні відомчі акти Генерального прокурора, передбачає створення міжвідомчих робочих груп. Прийняття прокурором як керівником досудового розслідування рішення про створення слідчої групи, а тим паче слідчої міжвідомчої групи, цілком відповідає його наглядовим повноваженням у кримінальному судочинстві у формі процесуального керівництва (Babkova, 2012, р. 72) та, на наш погляд, сприяє налагодженню міжвідомчої взаємодії.

Взаємодія слідчого та прокурора в кримінальному провадженні потребує додаткового нормативно-правового врегулювання в КПК України й підзаконних нормативно-правових актах, має бути включена в криміналістичну тактику й методику розслідування злочинів.

Для покращення такої взаємодії із психологічної позиції повинні докласти зусиль передусім керівники відповідних відомств шляхом реалізації своїх повноважень з координації правоохоронної діяльності. Будь-які зусилля щодо покращення рівня взаємодії слідчого та прокурора мають бути спрямовані на виявлення та подолання юридико-психологічного дисонансу, створення належних морально-етичних умов міжособистісного спілкування, урахування психологічних властивостей характеру кожного учасника взаємодії.

Ми поділяємо думку іноземних дослідників, які зазначають, що кожен орган влади має свої завдання, і вони відрізняються від завдань інших органів влади. Підвищена складність і необхідність обміну інформацією між організаціями змінили підходи до досудових розслідувань, спрямувавши їх від ієрархічної організації роботи до міжорганізаційної з мережевим типом співпраці. Перед правоохоронними структурами постають нові виклики, пов'язані зі складнощами налагодження спільної діяльності гетерогенних груп для досягнення спільної мети (Puonti, 2004, р. 10).

Серед практичних рекомендацій, дотримання яких покращить взаємодію прокурора зі слідчим будь-якого органу досудового розслідування, американські науковці виокремлюють такі:

– домагатися активного покращення комунікації між прокурорами та правоохоронними органами;

– упровадити комунікаційну систему, що інформує слідчих про справи, які вони розслідують;

– активна участь прокурорів у навчанні слідчих;

– періодичні інструктажі прокурорами слідчих щодо останніх рішень суду, законодавства та змін у правилах кримінального процесу;

– налагодження зв'язку з органом досудового розслідування через конкретну особу (працівника);

– постійні консультації слідчих прокурорами щодо слідчої стратегії і тактики, яка витримає подальшу перевірку судовим процесом під час розгляду справи в суді по суті (Nelson, 2013, р. 1).

У науковій статті здійснено спробу вдосконалення доктринального розуміння психологічних аспектів правового регулювання взаємодії слідчого з прокурором за умов збереження в законодавстві поняття процесуальної самостійно слідчого та розширення процесуальних повноважень прокурора як процесуального керівника.

Запропоновано розглянути психологічний контекст взаємодії слідчого і прокурора з позиції правового регулювання в чинному кримінальному процесуальному законодавстві. Окреслено нові підходи до розуміння юридико-психологічних аспектів взаємодії прокурора зі слідчим саме в процесуальній площині, з огляду на передбачені ст. 36 КПК України¹ повноваження прокурора зі здійснення нагляду за досудовим розслідуванням, зокрема повноважень надання слідчому вказівок, доручень, погодження клопотань чи скасування прийнятих слідчим процесуальних рішень.

Висновки

Аналіз норм чинного кримінального процесуального законодавства надає можливість дійти висновку, що поняття взаємодії недостатньо регламентовано в правових нормах. Зокрема, на рівні легальних норм і правил узагалі не враховано, що на процес професійної взаємодії слідчого та прокурора визначальний вплив справляють психологічні особливості суб'єктів взаємодії кримінально-правових правовідносин, їх психоемоційний стан, психологічні установки, схильності та настрої.

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/4651-17>

References

- [1] Ablamskyi, S.Ye., Yuhno, O.O., Lukianenko, Yu.V. (2017). *The interaction of the investigator with other bodies and units during the disclosure and investigation of criminal offenses*. Kharkiv: KhNUVS.
- [2] Babkova, V.S. (2012). Problems of the prosecutor's exercise of supervisory powers in the form of procedural guidance during pre-trial investigation. *Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 3(27), 71-73.
- [3] Balan, M. (2020). Interaction of the investigator and other subjects of criminal proceedings during the investigation of violations of the state border of Ukraine. *Entrepreneurship, Economy and Law*, 3, 290-295. doi: 10.32849/2663-5313/2020.3.48
- [4] Dvornyk, A. (2013). The purpose and tasks of the prosecutor in pre-trial criminal proceedings. *Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 2, 105-112.
- [5] Kaplina, O. (2018). Problems of determining the competence of the investigator and the prosecutor at the end of the pre-trial investigation. *Law of Ukraine*, 8, 72-84. doi: 10.33498/louu-2018-08-072
- [6] Kohut, I.A. (2022). The concept of interaction between the investigator and the inquirer with the prosecutor during the pre-trial investigation. *Legal scientific electronic journal*, 10, 617-620. doi: 10.32782/2524-0374/2022-10/156
- [7] Luna, E., & Wade, M. (2015). *The prosecutor in transnational perspective*. Oxford: Oxford University Press. doi: 10.1093/acprof:osobl/9780199844807.001.0001
- [8] Lutsyk, V., & Kordiiaka, T. (2016). Powers of the prosecutor aimed at eliminating violations of the law during the pre-trial investigation (according to the legislation of Ukraine and Poland). *Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 3(45), 88-89.
- [9] Nelson, E.L. (2013). *The Relationship Between Individual Police Officer Work Habits and the Stated Reasons Prosecutors Reject Their Domestic Violence Investigations*. University of California, Davis, CA, USA. SAGE Open. doi: 10.1177/2158244013511826
- [10] Onisiev, V.A. (2010). *Interaction of law enforcement agencies in uncovering the legalization (laundering) of proceeds obtained through crime* (Doctoral dissertation, Kyiv, Ukraine).
- [11] Puonti, A. (2004). *Learning to Work Together: Collaboration Between Authorities in Economic-Crime Investigation*. Vantaa. Finland.
- [12] Richman, D.C. (2021). Law Enforcement Organization Relationships with Prosecutors. *The Oxford Handbook of Prosecutors and Prosecution* (pp. 291-307).
- [13] Shulhin, S. (2019). Types of procedural decisions of the investigator and prosecutor. *Entrepreneurship, economy and law*, 8, 208-214. doi: 10.32849/2663-5313/2019.8.39
- [14] Spuskaniuk, Yu. (2012). Powers of prosecutors at the stage of pre-trial investigation in connection with the reform of the criminal procedural legislation of Ukraine. *Bulletin of the Prosecutor's Office*, 7, 93-97.
- [15] Tolochko, O.M. (2012). The legal nature of the prosecutor's procedural management of the pre-trial investigation. *Bulletin of the National Academy of the Prosecutor's Office of Ukraine*, 2(26), 60-64.
- [16] Tsymbalistenko, O. (2013). The legal nature of the prosecutor's activity at the initial stage of the pre-trial investigation. *Bulletin of the Prosecutor's Office*, 6, 69-76.
- [17] Yuhno, O.O. (2009). Actual problems of coordination of the activities of law enforcement agencies in the strategy and tactics of the state regarding the prevention and fight against crime. *Bulletin of the Prosecutor's Office*, 6, 98-107.
- [18] Zaitsev, O.V. (2017). Concept and essence of procedural independence and independence of the investigator in the criminal process of Ukraine. *National Law of Journal: Theory and Practice*, December, 132-135. Retrieved from http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/6/part_1/29.pdf
- [19] Zila, J. (2006). The Prosecution Service Function within the Swedish Criminal Justice System. In: *Coping with Overloaded Criminal Justice Systems* (pp. 285-311). Springer, Berlin, Heidelberg. doi: 10.1007/978-3-540-33963-2_9

Список використаних джерел

- [1] Абламський С. Є., Юхно О. О., Лук'яненко Ю. В. Взаємодія слідчого з іншими органами і підрозділами при розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень : навч. посіб. Харків : ХНУВС, 2017. 152 с.
- [2] Бабкова В. С. Проблеми здійснення прокурором наглядових повноважень у формі процесуального керівництва під час проведення досудового розслідування. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 3 (27). С. 71–73.
- [3] Балан М. Взаємодія слідчого та інших суб'єктів кримінального провадження при розслідуванні порушень державного кордону України. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2020. № 3. С. 290–295. doi: 10.32849/2663-5313/2020.3.48
- [4] Дворник А. Мета і завдання прокурора у досудовому кримінальному провадженні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. № 2. С. 105–112.

- [5] Капліна О. Проблеми визначення компетенції слідчого та прокурора на етапі закінчення досудового розслідування. *Право України*. 2018. № 8. С. 72–84. doi: 10.33498/loou-2018-08-072
- [6] Когут І. А. Поняття взаємодії слідчого та дізнавача із прокурором під час досудового розслідування. *Юридичний науковий електронний журна*. 2022. № 10. С. 617–620. doi: 10.32782/2524-0374/2022-10/156
- [7] Luna E., Wade, M. The prosecutor in transnational perspective. Oxford : Oxford University Press, 2015. P. 23–56. doi: 10.1093/acprof:osobl/9780199844807.001.0001
- [8] Луцик В., Кордіяка Т. Повноваження прокурора, спрямовані на усунення порушень закону в ході досудового розслідування (за законодавством України та Польщі). *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 3 (45). С. 88–89.
- [9] Nelson E. L. The Relationship Between Individual Police Officer Work Habits and the Stated Reasons Prosecutors Reject Their Domestic Violence Investigations. University of California, Davis, CA, USA. SAGE Open. January, 2013. doi: 10.1177/2158244013511826
- [10] Онисьєв В. А. Взаємодія правоохоронних органів у розкритті легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2010. 261 с.
- [11] Puonti A. Learning to Work Together: Collaboration Between Authorities in Economic-Crime Investigation. Vantaa. Finland, 2004. 110 p.
- [12] Richman D. C. Law Enforcement Organization Relationships with Prosecutors. *The Oxford Handbook of Prosecution and Prosecution*. 2021. P. 291–307.
- [13] Шульгін С. Види процесуальних рішень слідчого та прокурора. *Підприємництво, господарство та право*. 2019. № 8. С. 208–214. doi: 10.32849/2663-5313/2019.8.39
- [14] Слусканюк Ю. Повноваження прокурорів на стадії досудового розслідування у зв'язку з реформуванням кримінально-процесуального законодавства України. *Вісник прокуратури*. 2012. № 7. С. 93–97.
- [15] Толочко О. М. Правова природа процесуального керівництва прокурором досудовим розслідуванням. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2012. № 2 (26). С. 60–64.
- [16] Цимбалістенко О. Правова природа діяльності прокурора на початковому етапі досудового розслідування. *Вісник прокуратури*. 2013. № 6. С. 69–76.
- [17] Юхно О. О. Актуальні проблеми координації діяльності правоохоронних органів у стратегії і тактиці держави щодо запобігання та боротьби зі злочинністю. *Вісник прокуратури*. 2009. № 6. С. 98–107.
- [18] Зайцев О. В. Поняття та сутність процесуальної самостійності та незалежності слідчого в кримінальному процесі України. *National Law of Journal: Theory and Practice*. December 2017. P. 132–135. URL: http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2017/6/part_1/29.pdf
- [19] Zila J. The Prosecution Service Function within the Swedish Criminal Justice System. In: *Coping with Overloaded Criminal Justice Systems*. Springer, Berlin, Heidelberg, 2006. P. 285–311. doi: 10.1007/978-3-540-33963-2_9

Legal Regulation Psychological Interaction Forms between the Investigator and the Prosecutor

KHYT Yurii

Research of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs, Prosecutor of the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office

Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1012-9062>

Abstract. This paper considers the current legislative regulation of forms and methods of interaction between the investigator and the prosecutor during the investigation of criminal proceedings, in the context of the experience gained between the detectives of the National Anti-Corruption Bureau of Ukraine and prosecutors of the Specialized Anti-Corruption Prosecutor's Office. Various scientific approaches to understanding the psychological aspects of "interaction" and their impact on the law, as well as the reflection in the practice of pre-trial investigation of criminal proceedings are analyzed. The purpose of the study is to identify possible areas for improvement of criminal procedure legislation in matters of interaction between the investigator and the prosecutor during the pre-trial investigation, taking into account modern domestic legal and psychological doctrine. For the preparation of this work were used as general scientific method (deduction, induction, analogy, analysis, synthesis, abstraction and modeling), which highlighted

the problematic issues of interaction between investigator and prosecutor at the pre-trial investigation of criminal proceedings and special research methods. Among them are the following: historical; comparative, formal-logical, system-structural and functional methods. The scientific novelty of the obtained results is that the author has improved the doctrinal understanding of the psychological aspects of the legislative regulation of the forms and methods of interaction of the investigator with the prosecutor. Taking into account the obtained scientific research, the author proposes to make changes to the provisions of the current Criminal Procedure Code of Ukraine, which relate to the definition of the concept of effectiveness of pre-trial investigation. The fundamental conclusions of the publication include the following: the criminal procedure legislation of Ukraine requires systemic changes in the ways of legal regulation of the process of interaction between the investigator and the prosecutor during the investigation of criminal proceedings and the implementation of prosecutorial supervision over such investigations in the form of procedural guidance. Given that the interaction between the investigator and the prosecutor is in fact the interaction of two individuals endowed with unique psychological qualities, the systemic and practically significant changes to the legal regulation of such interaction should take into account the achievements of legal and psychological doctrine of Ukraine. Currently available in the Criminal Procedure Code of Ukraine legal instruments to influence the behavior of the investigator or prosecutor, their adoption of certain procedural decisions, actions are significantly limited, and sometimes imperfect and formalized. All procedural tools for establishing legal and psychological interaction between the investigator and the prosecutor in the current legislation contain many factors that contribute to the deepening of only legal and psychological dissonance between these participants in the criminal process, and which need to be adjusted both at the doctrinal level and in everyday law enforcement

Keywords: interaction; pre-trial investigation; criminal proceedings; psychological dissonance; prosecutor; legal regulation; investigator

НАУКОВІ ШКОЛИ

УДК 159.9:34(477)(092)

Засновнику наукової школи з юридичної психології Михайлу Костицькому – 75 років!

КАЗМІРЕНКО Людмила

кандидат психологічних наук, професор, професор кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ

м. Київ, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5830-307X>

Історія розвитку науки й історія життя людини – неспівмірні за часом та обсягом феномени. Кожна гуманітарна наука виникає в надрах давнини, проходить період накопичення знання, набуває своїх принципів і методів, виокремлюються її предмет й основні категорії, визначаються закони та закономірності. Кожен науковець використовує вже набуті знання, здійснює для розвитку науки подальші кроки.

Зазначене цілком стосується і юридичної психології. Випробування учасників процесу, що подеколи були містичними, однак синтезували емпіричний досвід поколінь, розпочалися ще в античному та середньовічному кримінальному процесі. Вони ґрунтувалися на застосуванні знань психології людини, її різних виявів. Друга половина XIX ст. і початок XX ст. ознаменувалися посиленням інтересу до юридичної психології, що втілювалося в працях Ч. Ломброзо, Е. Феррі, Г. Гросса, Е. Клапареда, а на вітчизняних теренах – П. Лодія, Г. Гордієнка, Х. Штельцера, А. Фрезе, А. Коні, Л. Петражицького та ін.

Особливості ідеологічного розвитку нашої країни спричинили занепад психологічних знань у період 30–60 років XX століття. Для відродження юридичної психології необхідна була поява яскравої особистості, здатної не лише узагальнити знання минулих часів, а й окреслити напрями майбутніх досліджень. Нині ми маємо всі підстави стверджувати, що таким науковцем став Михайло Васильович Костицький, що «друге

народження» юридичної психології відбулося саме завдяки зусиллям його та його однодумців – В. Коновалової, С. Тарарухіна, А. Зеленського, О. Столяренка та ін.

Цьогоріч доктору юридичних наук, професору, заслуженому юристу України, академікові Національної академії правових наук України, члену-кореспондентові Національної академії педагогічних наук України, генерал-лейтенантові внутрішньої служби, судді Конституційного Суду України 1996–2005 років, народному депутату України, який свого часу долучився до розроблення Основного Закону нашої держави, професору кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ Костицькому Михайлу Васильовичу виповнилося 75 років. Із цим знаним науковцем, талановитим педагогом і доброзичливою людиною ми маємо честь працювати пліч-о-пліч упродовж років.

Після закінчення 1971 року юридичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка він працював у Львівському відділі юстиції на посаді консультанта із судової роботи, а 1974 року його направили на стажування до відділу судової психології Інституту прокуратури в Москві, який тоді очолював професор О. Ратінов – автор першого підручника із судової психології. Того самого року М. В. Костицький вступив до аспірантури Інституту прокуратури.

Історія статті:

Отримано: 24.02.2023

Переглянуто: 31.03.2023

Прийнято: 28.04.2023

Рекомендоване посилання:

Казміренко Л. Засновнику наукової школи з юридичної психології Михайлу Костицькому – 75 років! *Юридична психологія*. 2023. № 1 (32). С. 148–149.

* Відповідальний автор

© Казміренко Л., 2023

Майбутнього академіка завжди приваблювала міждисциплінарність. Кандидатську дисертацію «Інформаційне забезпечення профілактики злочинів (за матеріалами Української РСР)» він захистив 1978 року, а докторську дисертацію на перетині юридичної психології та кримінального процесу «Використання спеціальних психологічних знань у радянському кримінальному процесі» – 1990 року.

Паралельно з науковою та викладацькою діяльністю з 1975 року М. В. Костицький практикував як експерт-психолог, спеціалізуючись на проведенні судово-психологічних, комплексних психолого-психіатричних і медико-психологічних експертиз. Саме він провів першу судово-психіатричну експертизу в СРСР.

За активною участю М. В. Костицького було скликано установчий з'їзд Товариства психологів України, на якому він головував. Президентом Товариства тоді обрали знаного вченого академіка О. Киричука, а віцепрезидентом – нашого ювіляра. За наукові здобутки у сфері психології 1992 року М. В. Костицького обрали членом-кореспондентом і членом Президії першого складу новоствореної Академії педагогічних наук України.

Як талановита людина Михайло Костицький мав досягнення в різних галузях науки: філософії права, конституційному праві, кримінальному праві та кримінальному процесі, кримінології, судовій експертології. Але для сучасної української юридичної психології він став справжнім батьком, і саме йому завдячує своїм народженням і розвитком кафедра юридичної психології Національної академії внутрішніх справ.

Під його керівництвом було розроблено паспорт наукової спеціальності «юридична психологія», 1996 року створено першу та єдину в Україні спеціалізовану вчену раду для підготовки дисертаційних досліджень із цієї спеціальності (з юридичних і психологічних наук). Представники наукової школи юридичної психології підготували понад 150 кандидатських і докторських

дисертації щодо психологічних аспектів правової теорії та юридичної практики.

Михайло Костицький є засновником, співголовою та членом редакційних колегій низки фахових журналів, серед яких «Юридична психологія», що заснований 2007 року (перше та єдине в нашій країні періодичне видання, де висвітлюють актуальні проблеми юридичної психології та її роль у правоохоронній діяльності, результати досліджень авторитетних і молодих науковців, огляди заходів у сфері наукового життя, рецензії на видання, аналітичні матеріали тощо). Автори журналу – вітчизняні вчені, які є представниками осередків юридико-психологічної думки України (Київ, Харків, Львів, Одеса, Чернівці), а також іноземні науковці.

Михайло Васильович підготував одноосібно та в співавторстві понад 350 наукових праць у галузі права, юридичної психології, політології. Під його керівництвом опубліковано низку монографій, підручників, навчально-методичних комплексів з юридичної психології, зокрема: «Судово-психологічна експертиза» (1987), «Використання спеціальних психологічних знань в кримінальному процесі» (1990), «Вступ у юридичну психологію: методологічні та теоретичні проблеми» (1990), «Екологічна етика і психологія людини» (1992), «Юридична психологія» (1999), «Воєнно-юридична психологія» (1999), «Філософські та психологічні проблеми юриспруденції» (2009), «Психологія судового розгляду кримінальних справ» (2010), «Судово-психологічна експертиза в адміністративному процесі» (2011).

Михайло Костицький – непересічна і харизматична особистість. Його можна схарактеризувати як людину патріотичну, надзвичайно ерудовану та працелюбну, чутливу до нового, відкриту в спілкуванні, готову надати допомогу й підтримати в тяжку хвилину. Його нагороджено низкою орденів, медалей, почесних відзнак. Проте найвища відзнака – це авторитет, повага й визнання в суспільстві, професійних колах і науковій спільноті.

Mykhailo Kostytskyi, the Founder of the Scientific School of Legal Psychology, is 75 years old!

KAZMIRENKO Liudmyla

PhD in Psychology, professor, professor of the Department of Legal Psychology of the National Academy of Internal Affairs
Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5830-307X>

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

Шановні науковці та колеги-практики!

Національна академія внутрішніх справ здійснює набір статей у наукові фахові видання:

- «Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ» (з юридичних наук);
- «Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ» (з юридичних наук);
- «Філософські та методологічні проблеми права» (з юридичних наук);
- «Юридична психологія» (з юридичних і психологічних наук).

Журнали включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»), вони мають загальнодержавну й зарубіжну сферу розповсюдження.

Прагнучи створити професійну міжнародну платформу для аналізу й обговорення проблем і тенденцій у юридичній сфері, академія публікує журнали «Науковий вісник НАВС» та «Юридичний часопис НАВС» англійською мовою.

Прийом наукових статей для опублікування в наукових фахових виданнях триває на постійній основі. Для подання публікації рукопис необхідно оформити відповідно до встановлених вимог.

Загальні вимоги

1. До друку приймаються статті, написані українською або англійською мовами, які раніше не публікувалися і не були передані на розгляд для публікації в інші видання, зокрема електронні.

2. Статті англійською мовою, які були перекладені з української, мають супроводжуватися документом з текстом мовою оригіналу, оформленим відповідно до встановлених вимог. Такі статті попередньо проходять у редакції перевірку щодо якості перекладу (у разі неналежної якості рукопис повертають на доопрацювання).

3. До розгляду приймаються статті у форматі *.doc або *.docx. Усі нетекстові об'єкти мають бути створені вбудованими засобами Microsoft Word (елементи необхідно згрупувати). Графіки та рисунки повинні бути високої якості (600 dpi для графіків і 300 dpi для кольорових і чорно-білих малюнків) і виконані з можливістю їх редагування, а формули створені за допомогою редактора Microsoft Equation. Ілюстрації можуть бути розміщені безпосередньо в статті (по центру, обтікання зображення текстом забороняється) або подані у вигляді окремих файлів у форматі JPG. Усі графіки, малюнки, таблиці та формули повинні бути пронумеровані й подані після посилання на них у тексті.

4. Текст статті й метаданих має бути набраний шрифтом Times New Roman, кегль – 12 pt, міжрядковий інтервал – 1,0 pt, поля – 2 см з усіх боків, вирівнювання по ширині, абзацний відступ 1 см.

5. Обсяг статті (без метаданих) має становити не менше ніж 6 сторінок (від 3000 до 7000 слів) включно з таблицями, графіками, малюнками, а також бібліографічним списком.

6. Обов'язково є наявність: УДК (прописується у верхньому лівому кутку сторінки в першому рядку), списку використаних джерел (оформлюється відповідно до ДСТУ 8302:2015) та References (відповідно до стилю APA).

7. Стаття обов'язково повинна містити повний обсяг метаданих, наданий двома мовами (українською та англійською), до яких належать:

- повністю прописані ім'я, по батькові та прізвище авторів (ім'я та прізвище автора мають бути транслітеровані за вимогами, передбаченими постановою Кабінету Міністрів України «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею» від 27 січня 2010 року № 55), науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи або навчання з обов'язковим зазначенням адреси та структурного підрозділу закладу вищої освіти (кафедра/факультет/інститут тощо), ORCID (контент профілю автора повинен містити вичерпний список публікацій та актуальні дані щодо афіліації). Максимальна кількість співавторів – три особи;
- назва статті (має бути інформативною, актуальною, відобразити досліджувану в статті проблему та не повинна перевищувати 90 знаків з пробілами);
- анотація (не менше ніж 1800 знаків з пробілами, урахувавши ключові слова; повинна висвітлювати актуальність, мету, методологію аналізу проблеми, результати дослідження, наукову новизну, а також практичну значущість). Анотація не має містити посилань і скорочень, дублювати текст статті (відповідно до вимог міжнародних наукометричних баз реферування та індексування);
- ключові слова та словосполучення (від п'яти до семи), які стосуються теми дослідження, не дублюють назву статті та не містять загальних слів.

8. Основний текст дослідження може відповідати структурі IMRAD (вступ, огляд літератури, матеріали та методи, результати й обговорення, висновки) або ж мати структуру оглядових статей (вступ; основна частина, розподілена на логічні підпункти; висновки): introduction (вступ) – не менше ніж п'ять посилань; materials and methods (якщо стаття має експериментальне спрямування) або methodological framework (якщо стаття є теоретичною). Можна виокремити розділ literature review; results (результати); discussions (обговорення). Необхідно зазначити, які дослідники вивчали схожу проблему та які аспекти вони розглядали, у чому полягає новизна дослідження; conclusions (висновки); recommendations (рекомендації, тобто для кого матеріали статті становлять цінність). Назви структурних елементів статті мають бути виділені напівжирним накресленням і розміщені по лівому краю.

Вимоги до цитування використаних джерел

1. У статті автор повинен наводити посилання на джерела, матеріали або окремі результати, які були використані в тексті. Список використаних джерел повинен містити нові джерела (за останні три роки) та на 30 % складатися з наукових робіт, опублікованих у журналах, що індексуються в базах даних Scopus або Web of Science.

2. Посилання в тексті на джерела слід зазначати в круглих дужках, наприклад: (Шевченко, 2022). В одному цитуванні не варто згадувати більше ніж три джерела.

3. Ігнорування правил запозиченого тексту (відсутність лапок у прямому цитуванні, посилань на джерела тощо) може спричинити те, що деякі фрагменти статті буде розцінено як плагіат, з огляду на що в опублікуванні буде відмовлено.

4. Редакція рекомендує уникати посилань на праці, опубліковані понад 10 років тому. Небажано використовувати інтернет-публікації, окрім наукових (джерела мають бути доступними), тези доповідей, звіти, автореферати й дисертації, варто уникати вживання російських джерел та посилань на власні наукові праці (допускається не більше 10 % самоцитування).

Вимоги до списку використаних джерел

1. Список використаних джерел повинен бути наданий українською та англійською мовами. Бібліографічний список, поданий українською мовою, оформляють згідно з ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Англійський варіант подають згідно з міжнародним бібліографічним стандартом APA 6th Referencing Style.

2. Список використаних джерел і References мають складатися щонайменше з 25 джерел.

3. Згідно з рекомендаціями міжнародних баз цитування, у пристатейній бібліографії повинно бути ядро джерел, які визначають розвиток певної галузі науки. 80 % джерел повинні мати DOI, ідентифікатор цифрового об'єкта (за винятком ретровидань – 10 %), який подають через пробіл після бібліографічного опису джерела.

4. Описи джерел розташовують за алфавітом. На кожне джерело в списку літератури повинно бути принаймні одне посилання в тексті. У разі відсутності посилань статтю може бути відхилено.

УВАГА! Автори несуть повну відповідальність за дотримання принципів академічної доброчесності, достовірність викладеного матеріалу, точність наведених цитат, статистичних даних, власних назв, а також за те, що в матеріалах не містяться дані, які не підлягають відкритому опублікуванню. Статті, подані з порушенням зазначених вимог, не приймають до друку. Виявлений редакцією факт плагіату є безумовною підставою для відхилення статті. Редакційна колегія також не розглядає статті, принаймні один з авторів яких не має ORCID.

З питань розміщення статей у фахових виданнях НАВС звертайтеся:

«Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ» (виходить друком чотири рази на рік) – тел.: (044) 520-08-47, (068) 524 88 22; e-mail: yanchuk84@ukr.net;

«Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ» (виходить друком чотири рази на рік) – тел.: (044) 520-08-47, (068) 524 88 22; e-mail: yanchuk84@ukr.net;

«Філософські та методологічні проблеми права» (виходить друком двічі на рік) – тел.: (044) 249-09-69, (099) 055 18 07; e-mail: nsmegainsight@ukr.net;

«Юридична психологія» (виходить друком двічі на рік) – тел.: (044) 520 08 47, (068) 524 88 22; e-mail: rvc@naiau.kiev.ua.

Адреса для листування: 03035, Україна, м. Київ, пл. Солом'янська, 1; e-mail: rvc@naiau.kiev.ua (відділ підготовки навчально-наукових видань НАВС).

Юридична психологія

1
(32)
2023

Науковий журнал

Виходить двічі на рік

Оформлення і верстка
Я. В. Шумко

Видавець:
Національна академія
внутрішніх справ,
03035, Київ, пл. Солом'янська, 1
Свідоцтво про внесення до державного
реєстру виготовників
і розповсюджувачів видавничої
продукції ДК № 4155
від 13.09.2011

Підп. до друку 29.06.2023
Формат 60x84/8
Друк оперативний
Папір офсетний
Обл.-вид. арк. 9,5
Ум. друк. арк. 8,83
Вид. № 13/II
Наклад 50 прим.

Legal Psychology

1
(32)
2023

Scientific Magazine

Published semiannually

Figuration and making up

Ya. Shumko

Publisher:
National Academy of Internal Affairs
Ukraine, 03035, Kyiv
1, Solomianska square
State register certificate
of print production publishers
and distributors
series ДК No. 4155
dated from September 13th, 2011

Signed to print: June 29st, 2023
Dimensions: 60x84/8
Instant print
Offset paper
Standard publisher's pages 9,5
Simulated publisher's pages 8,83
Edition No. 13/II
Circulation 50